

B. Baýjanow

TÜRKMEN DILI

LEKSIKA

(AMALY KURS)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrliگی
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK 378 : 81

B 33

Baýjanow B.

B 33 **Türkmen dili. Leksika (Amaly kurs).** – A.: Türkmen döw-
let neşirýat gullugy, 2018.

TDKP № 71, 2018

KBK 81.2 (2 Tü) ýa 73

© B. Baýjanow, 2018.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň parasatly ýolbaşçylygynda Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan Diýarymyzda syýasatyň, ykdysadyýetiň, medeniýetiň ähli ugurlarynda, şol sanda ylym-bilim ulgamynda ägirt uly ösüşler, özgerişler bolup geçýär.

Hormatly Prezidentimiziň pähim-paýhasa ýugrulan öňdengörüjilikli bilim syýasatynyň netijesinde bu ulgamda bolup geçýän özgertmeler, ösüşler türkmen dilimiziň ulanylyşyna-da, öwrenilişine-de öz täsirini ýetirdi. Watanymyzyň Garaşsyzlygyny almagy bilen dilimiziň ulanylyş gerimi has giňedi, ýerine ýetirýän hyzmatynyň çägi hem artdy. Garaşsyz Diýarymyzyň Konstitusijasasynda türkmen diline Döwlet dili hukugy berlip, ol indi döwleti edara etmekde-de, iş dolandyryşda-da giňden ulanylýan dile öwrüldi. «Bilim hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda türkmen dili ýurdumyzyň ähli bilim edaralarynda, okuw-terbiýe mekdeplerinde okatmagyň we terbiýe bermegiň esasy dili hökmünde kesgitlenildi. Aragatnaşygyň möhüm serişdesi we milli medeniýetimiziň esasy sütüni bolan ene dilimize hormatly Prezidentimiz şeýle baha berýär: «Biziň ene dilimiz öz gözbaşyny Oguz handan alyp gaýdýan, ähli türki halklarynyň dilleriniň esasyny düzýän dildir. Şoňa görä-de, biziň dilimiz ähli türki halklar üçin düşnükli bolmak bilen, öz tebigaty boýunça dünýäniň esasy dilleriniň hatarynda durmaga mynasypdyr. Ene dilimizi şeýle derejä çykarmagyň ýollaryny geçmişdäki beýik akyldarlardan öwrenmelidiris».

Ýaş nesle dünýä ülnülerine laýyk döwrebap bilim bermek, olary belent adamkärçilikli, arassa ahlakly, Watana, il-ýurda wepaly, ilhalar adamlar, ökte hünärmenler edip ýetişdirmek döwrüň örän ähmiýetli, esasy meseleleriniň birine öwrüldi. Bu bolsa, öz gezeginde, ýokary

okuw mekdeplerinde okuwyn hilini ýokarlandyrmaga, döwrün talabyna laýyk okuw kitaplarydyr gollanmalaryny taýýarlamaga aýratyn üns bermegi talap edýär.

Bu meselede ylmyň beýleki pudaklary bilen bir hatarda türkmen dil biliminde-de ep-esli işler edildi. Täze türkmen milli elipbiýi kabul edildi, «Türkmen diliniň orfografik sözlügi» (2016) düzüldi we neşir edildi.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen iki tomluk «Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi» (2016) neşir edildi. Bu sözlük hem dilimizde bolup geçýän üýtgeşmeleri doly şöhlelendirýän, onuň sözlük düzümini baýlaşdyrýan täze sözleri, sözleriň täze manylaryny, şonuň ýaly-da dilde ulanyşdan galýan sözleri özünde jemleýän, umuman, diliň häzirki döwürdäki ösüş kanunalaýyklyklaryny açyp görkezýän örän ähmiýetli ylmy maglumatlar çeşmesidir.

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin türkmen diliniň fonetika, morfologiýa, sintaksis bölümleri boýunça dürli ýyllarda birnäçe okuw kitaplarydyr gollanmalary neşir edildi. Leksika bölümüne degişli türkmen dilçi alymy Ý.Çöňňäýewiň «Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiýasy» (1972), «Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm» (1973), «Häzirki zaman türkmen dili. Leksika» (1988) atly kitaplary neşir edildi. Bu kitaplarda türkmen diliniň leksikologiýasynyň umumy meselelerine degişli giňişleýin nazary maglumatlar berilýär.

Bu kitaplaryň neşir edilenine köp wagat geçendigi sebäpli, olar gyt neşire öwürüldi, ondaky käbir maglumatlar barada täze garaýyşlar ýüze çykdy. Galyberse-de, şu wagta çenli leksikanyň amaly kursy boýunça ýörite kitap taýýarlanylmany. Şu görkezilen sebäplere görä, bu ugurdan döwrün talabyna laýyk gelyän, dilimiziň leksik düzümindäki täze garaýyşlary, özgerişleri göz önünde tutýan amaly okuw kitaby taýýarlamak zerurlygy ýüze çykdy. Şondan ugur alnyp, leksika bölümüniň amaly kursy boýunça elniňdäki okuw kitaby taýýarlanyldy. Okuw kitabynda leksikanyň dürli meseleleri boýunça talyplaryň bilmegi zerur hasap edilen gysgaça nazary maglumatlar we olary özleşdirmäge, delillendirmäge, berkitmäge niýetlenen gönükmeler, ýumuşlar berildi.

Nazary maglumatlar taýýarlanylanda, Ý.Çöňnäýewiň ýokarda agzalan işlerine, şeýle-de şol mesele boýunça edilen käbir ýörite işlere¹ esaslanyldy. Gönükmeler, ýumuşlar düzülende, Magtymgulynyň, Mollanepesiň we beýleki nusgawy şahyrlaryň eserlerinden, nakyllardyr atalar sözleri, läleler, hüwdüler ýaly halk döredijilik eserlerinden, hormatly Prezidentimiziň «Älem içre at gezer», «Döwlet guşy» romanlaryndan, häzirki zaman meşhur türkmen ýazyjydyr şahyrlarynyň eserlerinden peýdalanyldy. Kitapda her temanyň soňunda şoňa degişli maglumatlary gaýtalamaga, berkitmäge hem-de onuň özleşdiriliş derejesini barlamaga mümkinçilik berýän ýörite soraglar we ýumuşlar berildi.

¹ *Аразкулыев С.* Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. – Ашгабат, 1961; *ş o n u ğ y*: Түркмен дилиниң фарап диалекти. – Ашгабат, 1991. *Чоммадов О.* Түркмен дилиниң керки топар диалектлери. – Ашгабат, 1991; *Нартыев Н.* Түркмен диалектологиясының эсаслары. – Чәржев, 1994.

Leksikologiýa we onuň öwrenýän meseleleri

Dil biliminiň **leksikologiýa** bölümi diliň sözlük düzümini, leksikany öwrenýär.

Leksika sözi grek dilindäki «*leksikos*», ýagny «*sözlük*» diýen sözden bolup, ol diliň sözlük düzümini, dildäki sözleriň jemini ýa-da onuň belli bir pudagyna degişli sözleriň jemini aňladyr. Meselem, *türkmen diliniň leksikasy, rus diliniň leksikasy; türkmen diliniň balykçylyk leksikasy, ekerançylyk leksikasy, dialekt leksikasy* we ş.m.

Leksikologiýada sözler a) döreýiş çeşmeleri; b) many gatnaşyklary we mynasybetleri; ç) ulanylyş gerimi; d) ulanylyş ýygylgy; e) stillere gatnaşygy ýaly dürli tarapdan öwrenilýär we şoňa baglylykda ol birnäçe bölümden ybaratdyr.

Onomastika has atlaryň görnüşleri öwrenilýän bölüm.

Antroponimika adam atlaryny, familiýalary, lakamlary öwrenýän bölüm.

Etnonimika etnonimleri, ýagny halklaryň, halkyýetleriň, tire-taýpalaryň atlaryny öwrenýän bölüm.

Zoonimika haýwan atlaryny öwrenýän bölüm.

Toponimika ýer-ýurt atlaryny öwrenýän bölüm.

Gidronimika suw bilen baglanyşykly, deňiz, derýa, köl we ş.m. atlaryny öwrenýän bölüm.

Etimologiýa sözleriň döreýiş, gelip çykyş taryhyny öwrenýän bölüm.

Semasiologiýa sözleriň manylaryny, onuň görnüşlerini öwrenýän bölüm.

Frazeologiýa durnukly söz düzümlerini, ýagny frazeologizmleri öwrenýär.

Leksikografiýa ensiklopedik we lingwistik sözlükleri, olaryň görnüşlerini öwrenýär.

1-nji ýumuş. Aşakdaky bölümleriň hersine degişli 10 sany söz tapyp ýazyň.

Onomastika:

Etnonimika:

Zoonimika:

Toponimika:

Gidronimika:

Antroponimika:

2-nji ýumuş. Aşakdaky tekstdäki atlaryň haýsy bölüme degişlidigini kesgitläň.

Türkmenistan

Türkmenistan Garaşsyz döwlet. Ol örän baý ýurt. Türkmenistanda nebit, gaz, garaköli bagana, ýüň, kükürt, ýod öndürilýär. Millionlarça düýedir gara mallar, goýundyr geçiler, ahalteke atlary, Hazar deňziniň, Amyderýanyň, Sarygamyş kölüniň balyklary, Jebeliň duzy, owadan nepis halylar hem Türkmenistanyň baýlygydyr. Türkmenistanyň go-raghanalarynda gulanlaryň, dag haýwanlarynyň, keýikleriň, guşlaryň dürli görnüşleri bar. Garagumda, Köpetdagda, Balkan dagynda dag goçy, dag tekese, gulan, ýekegapan, maral ýaly haýwanlar, kākilik, turaç, sülgün ýaly guşlar köp duş gelýär.

3-nji ýumuş. Sözlere berilýän düşündirişden¹ ugur alyp, onuň leksikologiýanyň haýsy bölümüne mahsusdygyny kesgitläň.

Mekdep. 1. Ýaş nesillere hat-sowat öwredýän, umumy orta bilim berýän okuw jaýy we onuň binasy. *Orta mekdep. Mekdep okuwçysy. Mekdepde okamak.*

2. göçme many. Durmuşy wakalary öwrenmek netijesinde gazy-nylan endik, başaryk, tejribe. *Synag mekdebi. Durmuş mekdebi.*

«**Mekdep**» – Yslamyň üsti bilen arap dilinden aralaşan bu söz «ýazmak» manysyndaky «**ketebe**» («ktb») sözünden we sözün öňünden goşulyp, orny bildirýän **me-** goşulmasyndan hasyl bolup, okuw (okadylýan) jaýyny aňladýar.

¹ Sözlere berilýän düşündirişler «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden» (I, II tom, A., 2016) we S. Atanyýazowyň «Türkmen diliniň sözköki sözlüğinden» (A., 2004) alyndy.

Dury. 1. Bulanyk bolmadyk, bulançak däl, arassa, tämiz. *Dury suw. Dury aýna.*

2. Açyk, bulutsyz, dumansyz, tämiz. *Dury asman.*

Dury – akmaýan, arassa, bulanyk däl suwy bildirýän bu söz «**dur**» işliginden we isim ýasaýjy **-y** goşulmasyndan ybaratdyr (duran, akmaýan suw). Gadymy türki dillerde **duruk**, häzirki dillerde bolsa **durak**, **durgun** görnüşde bolup, beýle suwlaryň **ýata suw** diýen ady hem bar.

SÖZLERİN DÖREÝİŞ ÇEŞMELERİ TAÝDAN TOPARLARY

Türkmen diliniň sözlük düzümi

Türkmen dili in gadymy dilleriň biri hasap edilýär. Onuň sözlük düzümi örän uzak taryhy döwrüň dowamynda kemala geldi, ösdi, baýlaşdy, kämilleşdi. Muňa «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly şadessanlarymyzyň, türkmen diline degişli bolan in gadymy ýazuw ýadygärliklerimiz «Orhon-Ýeniseý» ýazuw ýadygärlikleri, Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugat it-türk» («Türki dilleriň diwany (sözlügi)») atly sözlügi we beýleki gadymy eserleriň, nusgawy şahyrlarymyzyň kämil eserleriniň, atalar sözüdir nakyllarymyzyň bolmagy şaýatlyk edýär.

Türkmen diliniň sözlük düzümi özüniň taryhy ösüş döwründe dürli özgerişlere sezewar bolupdyr. Ondaky sözleriň ulanylyş gerimi, ýygylgy hem üýtgäp durýar. Şoňa görä-de, dilde hemmä düşnükli bolan umumy ulanyşdaky sözlerden başga-da, ulanylyş gerimi çäkli bolan sözler hem bar. Olara türkmen halkynyň belli bir taýpasyna degişli bolan şiwelä sözleri (dialekt leksikasy), diňe belli bir hünärde, kärde işleýän adamlaryň dilinde ulanylýan hünärmentçilik leksikasy, terminler (adalgalar), žargonlar, argotizmler degişlidir. Leksikologiýada bu topardaky sözleriň esasy häsiýetleri, ulanylyş aýratynlyklary, görnüşleri, döreýiş çeşmeleri öwrenilýär.

Dilde gündelik durmuşymyza işjeň ulanylýan sözlerden tapawutlylykda, belli bir sebäplere görä, ulanylyş ýygylgy çäkli bolan, dilde seýrek ulanylýan sözler hem bar. Bu topara ulanylyşdan galan könelişen sözler (taryhy sözler we arhaizmler) we ýaňy ulanylyşa giren täze sözler (neologizmler) degişlidir. Bu bölümde şu sözleriň esasy aýratynlyklary, görnüşleri, ýüze çykyş ýollary öwrenilýär.

Jemgyýetdäki, durmuşdaky özgerişleriň diliň leksikasyna täsiri

Bilşimiz ýaly, dil adamzadyň durmuşynda onuň aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýär. Şoňa görä-de, durmuşdaky, jemgyýetdäki bolup geçýän özgerişler, ösüşler, ilkinji nobatda, diliň sözlük düzümi-

ne – leksikasyna öz täsirini ýetirýär. Şol täsiriň netijesinde dilde täze sözler, öňki sözleriň täze manylary döreýär, käbir sözler ulanylyşdan galyp könelişiýär.

Garaşsyzlygyň gazanylmagy bilen diliň sözlük düzüminde durmuşdaky soň ýüze çykan düşüňjeleri aňladýan täze sözler (*Bitaraplyk, Garaşsyzlyk, teleýaýlym, kompýuter, kompýuterleşdirmek*), sözleriň täze manylary (*etrap, welaýat, arçyn, kazy, synag, synp*) döredi, öňki işjeň ulanylýan käbir sözler (*kommunizm, komsomol, pioner, raýon, oblast*) ulanylyşdan galdy.

4-nji ýumuş. Garaşsyzlyk ýyllarynda diliň sözlük düzümindäki özgerişleri görkezip biljek aşakdaky tablisany dolduryň.

Täze dörän sözler	Täze manylara eýe bolan sözler	Könelişen sözler

Alynma sözler we olaryň özleşdiriliş ýollary

Haýsy halkyň dili bolsa-da, ondaky ulanylýan sözler, ýagny şol diliň sözlük düzümi sap öz sözlerinden ybarat bolman, eýsem onda ep-esli mukdarda başga dillerden geçen alynma sözler hem duş gelýär. Şeýle sözler türkmen edebi diliniň leksik düzüminiň hem belli bir bölegini emele getirýär. Ol sözleriň türkmen diline geçmegi türkmen halkynyň ýaşayşyndaky, durmuşyndaky ösüşiň, özgerişiniň dürli döwürlerindäki bolup geçen taryhy wakalaryň, beýleki halklar bilen bolýan syýasy, ykdysady, medeni gatnaşyklar, şol gatnaşyklaryň halkyň diline eden täsiri bilen berk baglanyşyklydyr.

Türkmen dilinde başga dillerden geçen we türkmen diliniň edebi normalaryna laýyk özleşdirilen hem-de diliň sözlük düzüminde ýörgünli ulanylyşa eýe bolan leksik birliklere **alynma sözler** diýilýär.

Alynma sözler türkmen diline, esasan, has öňki ýyllarda arap, pars

dillerinden, soňky döwürlerde bolsa rus dilinden ýa-da rus diliniň üsti bilen beýleki ýewropa dillerinden geçipdirler. Hazirki döwürde iňlis diliniň öwrenilmegine ünsüň artmagy bilen käbir **antifriz, bankomat, diwersifikasiýa, interaktiv, multimedia, netbuk, noutbuk, sms** ýaly sözler dilimize iňlis dilinden geçdi.

Alynma sözleriň özleşdiriliş ýollary

Mälim bolşy ýaly, türkmen dili ses ulgamy taýdan hem, grammatik gurluşy boýunça-da özboluşly aýratynlyklara eýedir we özüne mahsus bolan edebi normalary bar. Beýleki dillerden geçen alynma sözler türkmen dilinde şol edebi normalara laýyk getirilip, hemmetaraplaýyn özleşdirilýär. Türkmen dilinde olaryň özleşdirilişiniň, esasan, aşakdaky görnüşleri bolup geçýär.

1. Grafiki özleşdiriliş. Bu özleşdirilişde alynma sözler türkmen diliniň grafiki normalaryna laýyk getirilýär, şoňa uýgunlaşdyrylyp ýazylýar. Mysal üçin, arap, pars dilindäki arap grafikasyndaky sözler türkmen elipbiýinde, şoňa laýyk edilip ýazylýar. Täze türkmen milli elipbiýi kabul edilende-de rus grafikasyndaky (kirillisa) käbir harplaryň aňladýan sesleri türkmen grafikasyn-da başga harplar bilen berildi. Mysal üçin, rus diliniň «И» harpy «S» bilen, «Ш» harpy goşa «ŞŞ» harpy bilen aňladyldy. Ses aňlatmaýan Ъ, Ь belgileri we goşa ses aňladýan Я, е, ё, ю harplary galdyryldy. Rus dilinden geçen sözler türkmen grafikasyn-da türkmen elipbiýine laýyk edilip ýazylýar.

2. Fonetik özleşdiriliş. Alynma sözleriň sesleri türkmen diliniň orfoepik normasyna laýyk edilip, şoňa uýgunlaşdyrylyp aýdylýar. Mysal üçin, arap, pars dillerinden geçen sözlerdäki «h» sesiniň türkmen dilinde, köplenç, «g» sesi bilen (*bäht – bagt, rohsät – rugsat*), «f» sesiniň «p» sesi bilen (*zolf – zülp, färzänt – perzent*) we ş.m aýdylmagy, rus dilindäki dilujy diş düýbi **s, z** sesleriniň türkmen diliniň normasyna laýyk edilip, dilujy dişara **s, z** sesleri bilen aýdylmagy we ş.m, dymyk çekimsizleriň açyga öwürülmek düzgüniniň (*fabrik – fabri-gi*), çekimlileriň sazlaşygynyň saklanylmagy (*klub – klubyň*) fonetik özleşdiriliş netijesidir.

3. Morfologik özleşdiriliş. Özleşdiriliş bu görnüşinde alynma sözler türkmen diline mahsus grammatik manylara eýe bolýar. Olar haýsy söz toparyna degişli bolsalar, şondaky grammatik kategoriýalaryň goşulmalaryny kabul edip üýtgeýärler.

Morfologik özleşdirilişde alynma sözleriň grammatik gurluşy hem türkmen diline laýyk edilip ulanylýar. Meselem, *hers-e donýa* (harsydünýä), *erz-e hal* (arzy-hal), *terk-e donýa* (terkidünýä), *çerh-e feläk* (çarhy-pelek) ýaly sözler pars dilinde izafetli söz düzümlü grammatik gurluş hasap edilýär. Türkmen dilinde beýle grammatik gurluşyň ýoklugy sebäpli, olar goşma (*harsydünýä, terkidünýä*) ýa-da tirkeş (*arzy-hal, çarhy-pelek*) söz hökmünde kabul edilýär. Şonuň ýaly-da *çarşak, çapraz, saňsar* ýaly alynma sözler pars dilinde goşma söz (*çar+şah, çep+rast, saň+sar*) hasap edilse-de, türkmen dilinde sada söz hökmünde ulanylýar.

4. Semantik özleşdiriliş. Bu özleşdirilişde alynma sözler türkmen dilinde öz semantik normasyna eýe bolýar we şol kabul edilen manysynda-da ulanylýar. Bu ýagdaýda gelip çykan dilinde öňki köpmanyly söz käbir manylaryny ýitirip, dar manyda ulanylmagy mümkin. Meselem, **güzer** sözi pars dilinde 1) geçelge; 2) geçme, geçip gitme; 3) ýaşama, gün geçirme; 4) köçe, kwartal ýaly manylara eýe bolsa-da, türkmen dilinde diňe «suw akýan çäýyň, ýabyň ýalpagrak ýeri, geçelge, olum» diýen manyda ulanylýar. **Derdeser** sözi pars dilinde 1) kellagry; 2) kynçylyk, azap, päsgel ýaly manylary aňladýar. Türkmen dilinde bu söz diňe **alada, ünji, hysyrdy, gaýgy** manysyna eýedir.

Partiýa sözi rus dilinde baş mana eýe bolup, syýasy, geologiýa, sazçylyk, küşt we ş.m adalgalarynyň manylarynda ulanylýar. Türkmen dilinde bu sözüň syýasy (demokratik partiýa) we sazçylyk (Zöhräniň partiýasyny ýerine ýetirmek) adalgalary hökmündäki manylary geçipdir we şol manylarda ulanylýar.

Käte bir manyly alynma söz türkmen dilinde goşmaça ýene bir mana eýe bolup, köpmanyly söze-de öwrülýär.

Meselem, birmanyly «**mähnet**» sözi arap dilinde diňe «azap, zähmet, kynçylyk» diýen manyny aňladýar. Türkmen dilinde bu söz

«1) örän uly, ägirt uly, daýaw (**mähnet** daş) we 2) zähmet azaby, jebir-jepa, kynçylyk, azap (*Birewge beripdir gaýgy-gam mähnet* (Magtymguly))» diýen manylarda ulanylýar we köpmanyly söz hasap edilýär.

Gümra sözi pars dilinde (gomrah) diňe «azaşan, ýoldan çykan, ýoluny ýitiren» manysynda ulanylýar we birmanyly hasap edilýär.

Türkmen diline geçip, bu söz «1) geplemän sessiz-üýnsüz oturan (*Gezen – derýa, oturan – gümra*) we 2) bir zada aşa meşgul, öz işi bilen başagaý (*Her kim öz işi bilen gümradý*)» diýen manylara eýe bolupdyr we köpmanyly söze öwürilipdir.

Türkmen dilinde diňe alynma sözler däl-de, eýsem birnäçe söz ýasaýjy alynma goşulmalar hem duş gelýär. Mysal üçin, arap, pars dillerinden **bi-**, **nä-(na)** prefiksleri, **bet-**, (**bed-**), **şa-**, **hoş-**, **kör-**, **kem-**, **şor-** ýaly prefiksleriň hyzmatynda gelýän sözler, **-ana**, **-ban (-wan)**, **-kär**, **-gär**, **-zar**, **-anda (-ende, -baz, -bent, -dan, -ystan, -(istan), -y, -i, -dar, -keş, -paraz, -şynas, -hor** ýaly ençeme söz ýasaýjy goşulmalar, **-hana**, **-nama** ýaly goşulmanyň hyzmatynda gelýän sözler türkmen diline geçipdirler. Bu söz ýasaýjy serişdeler, ilki arap, pars dilleriniň sözleri bilen bile geçipdirler, soňra türkmen diliniň sözlerine goşulyp, söz ýasamaga gatnaşypdyrlar.

5-nji ýumuş. Aşakdaky sözlerde nähili özleşdirilişiň bolup geçendigini düşündiriň. Bu sözleriň manylaryna degişli sözlem düzüň.

Harsydünýä, täjijhoraz, derdeser.

6-njy ýumuş. Aşakdaky alynma sözleriň haýsy dilden geçendigini kesgitläň, olaryň özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň, käbirleri bilen sözlem düzüň.

Gazet, fabrik, maşyn, metal, gram, stansiýa, sirkul, sement, antifriz, bankomat, diwersifikasiýa, interaktiw, multimedia, netbuk, noutbuk, sms.

7-nji ýumuş. Berlen sözleriň ýasalýş ýollaryny düşündiriň, olaryň aňladýan manylaryny anyklaň.

Bigüman, biçak, bidüzgün, närazy, nähoş, nälaýyk, betniýet, bedasyl, betgelşik, körzehin, körsowat, kembaha, kemakyl, hoşwagt, şakäse.

8-nji ýumuş. Aşakdaky sözleriň nähili ýol bilen ýasalandygyny we olarda bolup geçen özgerişi düşündiriň.

Naýynsap, naçar, namart, bidin, bibat, bezzat, kerneý, namut.

9-njy ýumuş. Berlen sözleriň ýasalýş, özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň. Olaryň manylaryny aýdyp beriň, käbirleri bilen sözlem düzüň.

Merdana, türkana, bagban, saýawan, günäkär, ýadygär, zergär, çemenzar, sazanda, jeňbaz, jigerbent, güldan, myhmanparaz, suratkeş, atşynas, habardar, çölüstan, süýthor.

10-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň ýasalýş, özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň, manylaryny kesgitläň.

1. Köneürgençdäki Törebeg hanymyň aramgähi dünýäniň medeni gymmatlyklarynyň hatarynda tanalýar.

2. Biziň öz döwletli işimizde geljegimize şamçyrag boljak beýik ideallar gerek (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

3. Guşlaryň şeýda nagmalaryndan dünýä durşuna owaza, mukama öwrülýär.

4. Dehistanyň baýrynda bady-sabany görsem (*Magtymguly*).

5. Halkyň saglygyny goramak üçin millionlarça pul serişdesi goýberilýär.

11-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny, olaryň önünden goşulan **nä- (na-), ne-** böleginiň nähili birlikdigini düşündiriň.

1. Kişini kemsiden özi näkesdir (*Magtymguly*).

2. Namut etme şepagatdan, rahmetden (*Şol ýerde*).

3. Nedir, galkyp, howa uçdy,
Näsinden zemine düşdi (*Şol ýerde*).

4. Bir ýagşyga duş edipdir ýamany,
Näalaç dünýäden ötüp baradyr (*Şol ýerde*).

5. Mysalasy nätüýsli, hassa ýaly yranyp gelýär (*A. Durdyýew*).

12-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny we alynma sözleriň özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň. Bu sözleriň aralygyndaky **-y, -i** goşulmasynyň nähili goşulmadygyny aýdyp beriň.

1. Aşyk ýara ýetmez dady-perýatsyz (*Magtymguly*). 2. Ösdi bady-hazan maňa («*Şasenem-Garyp*»). 3. Içigaranyňky özüne, garagoluňky iline (*Nakyl*). 4. Ahy-zar eýleme, geler Görogly («*Görogly*»). 5. Dök etekden daşyňy, aby-haýatym, gitmegin (*Talyby*). 6. Agzybire Taňry biýr, agzalany gaňrybiýr (*Nakyl*). 7. Ýaşadyp gowgaly ahy-nalada, Mekanymyz bolupdy hatap galada (*N.Pomma*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Alynma sözleriň kesgitlemesini aýdyp beriň.
2. Alynma sözleriň özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň.
3. Türkmen dilinde haýsy söz ýasaýjy morfemalar başga dillerden geçipdir?

Rus dilinden geçen alynma sözler

Rus dilinden türkmen diline söz alynmagyň başlangyjy, esasan, 1930-njy ýyllara dogry gelýär. Türkmenistanyň öňki SSSR-iň düzüminde respublika hökmünde döredilmegi bilen (1924) türkmen halkynyň durmuşynda syýasy, ykdysady, sosial, medeni özgerişler bolup geçýär we şol özgerişler dilde-de öz şöhlelenmesini tapmaly bolýar. Netijede, senagatda, oba hojalygynda, söwdada, lukmançylykda, ylmyň dürli pudaklarynda, tehnikada ýüze çykan düşüňjeleri aňladyp bilýän täze sözleriň döremegine zerurlyk ýüze çykýar. Şeýle sözleriň köpüsi, elbetde, ilkinji nobatda, türkmen diliniň öz içki serişdeleriniň kömegi bilen ýasalan sözlerdir. Meselem: *geňeş* (sowet), *tugra* (gerb), *uçar* (samolýot) we ş.m. Emma hemme zady türkmen dilinde, türkmen sözleri arkaly aňlatmak mümkin däldi. Şu sebäbe görä-de, türkmen diline rus dilinden söz almak kem-kemden ornaşyp başlaýar. Rus dilinden geçen sözler ilkinji ýyllarda, ýagny 1930-njy ýyllara çenli türkmen diliniň fonetik kanunlaryna uýgunlaşdyrylyp aýdylypdyr we ýazylypdyr. Meselem: *tylgýrap*, *pämilyä*, *pebral*, *Mesgew* we ş.m.

Alynma sözleriň şeýle ýazylyşy, esasan hem, gepleşik üsti bilen geçen käbir sözlerde, häzir hem saklanyp galypdyr. Meselem: *bedre, kemptut, köpük, kürüşge, tans, äpişge, penjek, çemedan, paýtun, sema-war, çäýnek* we ş.m. Emma bu ýagdaý şol bir sözün dürli hili aýdylmagyna hem-de şonuň esasynda dürli hili ýazylmagyna getirýär we ýazuw düzgüninde kynçylyk döredýär. Şonuň üçin hem rus dilinden geçen sözleriň ýazuw düzgünini kadalaşdyrmak, umuman, türkmen edebi diliniň terminologiyasyny düzgünleşdirmek maksady bilen 1936-njy ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň I lingwistik gurultaýy, 1954-nji ýylyň 6-njy oktýabrynda II lingwistik gurultaýy geçirilýär we olarda ýörite Rezolýusiýalar kabul edilýär. Şolara laýyklykda, rus dilinden söz almakda we olary dogry ýazmakda, esasan, aşakdaky düzgünlere eýermeli edilýär.

1. Rus dilinden geçen düýp sözler üýtgedilmän, rus diliniň orfo-grafiýasy esasynda ýazylmaly.

Meselem: *kino, telefon, telewizor, direktor, rektor, traktor, institut, uniwersitet* we ş.m.

2. Käbir goşulmalaryň hem ulanylmagyna ýol berilýär.

Meselem: *materialist, idealist, imperializm, demokratizm, filolog, filologiýa* we ş.m.

3. Mümkün bolan ýerde käbir alynma goşulmalar türkmen diliniň goşulmalary bilen çalşyrylmaly.

Meselem: *futbolçy, agentlik, konsullyk, redaktirleme, analizlemek* we ş.m.

4. *Машина, фабрика, газета* sözlerindäki soňky «а» düşürilip *maşyn, fabrik, gazet* ýaly ýazylýar.

5. Iki meňzeş çekimsiz bilen gutarýan sözleriň soňundaky meňzeş çekimsiziň biri düşürilip ýazylýar.

Meselem: *балл – bal, грамм – gram, киловатт – kilowat, компресс – kompres, прогресс – progres* we ş.m

6. Rus dilindäki sypatlar türkmen diline geçirilende, olaryň sypat ýasaýjy goşulmasy (*-ный; -ский*) galdyrylyp, otnositel sypat ýasalýar.

Meselem: *актуальный вопрос – aktual mesele*

относительное прилагательное – odnositel sypat

аграрное хозяйство – agrar hojalyk we ş.m

7. Rus dilindäki sypat ýasaýjy **-ческий; -чный** ýaly goşulmalar taşlanylýp, türkmen dilinde «**к**» goşulyp, odnositel sypat ýasalýar. Meselem :

демократический – demokratik

педагогический – pedagogik

античный – antik

геологический – geologik

Şeýle sözler **-ik** goşulmaly hünär bilen baglanyşykly at bolup gelseler (*akademik, fizik*), onda şol atlardan tapawutlandyrmak üçin sypat ýasalanda, soňuna «**-i**» sesi goşulýar. Meselem:

математический – matematik (at), matematiki (sypat)

химический – himik (at), himiki (sypat)

технический – tehnik (at), tehniki (sypat)

13-nji ýumuş. Rus dilinden geçen we ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň, senagatyň dürli pudaklaryna degişli alynma sözlerden 20 sanysyny ýazyň we olaryň käbirleriniň özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň.

14-nji ýumuş. Aşakdaky sözlemleri göçüriň. Tekstdäki başga dillerden geçen alynma sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň manylaryny, özleşdiriliş ýollaryny düşündiriň.

Samarkant müzeýiniň müdiri Mihail Ýewgenýewiç Masson. Uly alym. Aşgabatdaky müzeýe hem-de jemgyýetçilik kitaphanasyna bolsa S.I.Bilkewiç müdirlik edýändir. Ummasyz köp bilýändir, onuň beýnisi bilimleriň hakyky ensiklopediýasydyr. Öň ol Kazan uniwersitetinde işleýärdi. Ýene Aşgabatda erkekler gimnaziýasynyň inspektory W.D.Deýneko bolmalydyr. Örän köp zat bilýär, şeýle akyllý adam (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

15-nji ýumuş. Aşakdaky rus diliniň söz düzümlerini türkmençä geçiriň. Käbir söz düzümleri bilen sözlem düzüň.

Октябрьская революция, автобусная остановка, автоматизация производства, автоматическая телефонная станция, химический

анализ, физическая химия, философский взгляд, технический прогресс, математическая задача, материалистическая философия, футбольный матч, туркменский народ.

16-njy ýumuş. Aşakdaky sözlemlerden alynma sözleri tapyň. Olaryň özleşdiriliş, ýasalys, ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Halkara gatnaşyklary institutynyň professor-mugallymlary geljekki diplomatlary taýýarlamakda okatmagyň innowasion usulyndan we dünýä tejribesinden ýerlikli peýdalanýarlar. Talyplar ýurdumyzdaky, şeýle hem Türkmenistanyň daşary ýurtlardaky ilçihanalarynda we konsullyklarynda tejribe okuwlaryny geçýärler. («*Mugallymlar gazetini*»).

2. Türkmenistan häzir gazy eksport edýän ýurt bolmak bilen, ol dünýäniň energetika giňişliginde möhüm orny eýeleýär («*Garagum*»).

3. Matematika sapagy. Bibisoltan mugallym getirilen kwadrat deňlemäniň formulasyny klas tagtasyna ýazmaga başlanda, gapy açyldy, içerik Altyn mugallym girdi (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Döwlet guşy*»).

17-nji ýumuş. Soňky döwürde dilimize geçen alynma sözlerden 10 sanysyny tapyp ýazyň. Olaryň özleşdiriliş ýollaryny, manylaryny düşündiriň. Käbirlerini ulanyp, sözlem düzüň.

Soraglar

1. Rus dilinden söz almak haýsy ýyllardan başlandy?
2. Alynma sözler ilkinji ýyllarda nähili ýagdaýda özleşdirildi?
3. Rus dilinden geçen sözleriň özleşdirilişini düzgünleşdirmeklige nirede we haýsy gurultaýda seredildi?
4. Rus dilinden söz almakda haýsy düzgünlere eýerildi?

Söz, onuň esasy häsiýetleri we manylary

Leksikologiýanyň öwrenýän dil birligi hökmünde söz iki sany häsiýete eýedir:

1. Daşky gurluşy, şekili. Söz sesleriň belli bir tertipde birleşmeginden emele gelýär. Meselem: *el, aýak, göz, işlemek, gara* we ş.m.

2. İçki mazmuny. Şol şekile eýe bolan söz haýsydyr bir düşünjäni aňladýar, atlandyrýar, ýagny atlandyrmak (nominatiw) hyzmatyny ýerine ýetirýär. Şeýlelikde, söz leksik birlik hökmünde daşky gurluşa, şekile we içki mazmuna, mana eýedir. Sözün belli bir gurluşa, şekile eýe bolmagy, ýasalmagy üýtgemegi onuň **grammatik manysyny** emele getirýär.

Sözün içki mazmuny, belli bir düşünjäni aňlatmagy, atlandyrmagy onuň **leksik manysydyr**. Meselem: **at** sözünüň leksik manysy «bir toýnakly iri öý haýwany». *At münmek.*

Onuň grammatik manysy bolsa at söz toparyna degişli bolmagy, şol söz toparyna mahsus bolan degişlilik, san, düşüm goşulmalaryny kabul edip üýtgemegidir.

Akmak sözünüň leksik manysy «Bir tarapa gönükmek, dökülmekdir». Meselem: *Suw batly akýar.*

Bu sözün grammatik manysy onuň işlik söz toparyna degişli bolup, şol söz toparynyň zaman, dereje, şahs-san we ş.m. grammatik kategoriýalaryna eýe bolmagy we şolaryň şeklini ýasaýan goşulmalary kabul etmegidir.

Esasy söz toparlaryna degişli sözler (özbaşdak many aňladýanlar: *atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar*) hem **leksik**, hem **grammatik** mana eýedirler.

Kömekçi söz toparlary (özbaşdak many aňlatmaýanlar): *sözsoňular, baglaýjylar, ownuk bölekler, modal sözler, ümlükler, ses we şekil meňzetmeleri*) bolsa **leksik** mana eýe dälidirler. Olaryň käbirleri (meselem: sözsoňular, baglaýjylar) diňe **grammatik** mana eýedirler, ýagny sözlemdäki grammatik baglanyşygy üpjün edýärler. Käbirleri bolsa (modal sözler, ümlükler, ownuk bölekler) **modal** mana eýe bolup, sözleýjiniň sözlemdäki pikire garaýşyny aňladýarlar, sözlere goşmaça many öwürşegini berýärler.

18-nji ýumuş. Aşakdaky toparlaryň hersine degişli 15 sany söz tapyp ýazyň.

1. Leksik hem-de grammatik mana eýe bolýan sözler:
2. Diňe grammatik ýa-da modal mana eýe bolýan sözler:

19-njy ýumuş. Sözlemlerdäki aşagy çyzylan sözleriň leksik manysyny düşündiriň we haýsy grammatik mana eýedigini kesgitläň.

1. Atany söýen Watany söýer. 2. Dostsuz başym – duzsuz aşym.
3. Edepli ile ýarar. 4. Güýz göksüz bolma, ýaz – aksyz. 5. Manysyz gep bolmaz, dānesiz – çöp. 6. Miwe agajyndan daşa düşmez («*Paýhas çeşmesi*»).

20-nji ýumuş. Aşagy çyzylan sözleriň sözlemdäki leksik we grammatik manylaryny düşündiriň.

Kemine Hywa baryarka, gum içindäki baýlaryň biriniň öýünde düşläpdir. Baý onuň göwnüni götermek üçin:

– Ine, ýene bir akyldar bilen tanyş bolduk. Akyl-paýhasymyzyň artmagyna kömek eder – diýenmiş. Onda Kemine:

– Meniň-ä bir topar baý tanşym bar welin, birem baýlygymyň artmagyna kömek edenok – diýipdir («*Garagum*»).

21-nji ýumuş. Şu sözleri ulanyp, sözlem düzüň. Olaryň leksik we grammatik manylaryny kesgitläň.

Dost, duşmak, täze, irden, baş, gitmek, näçe, süýji, haýal, sen.

22-nji ýumuş. Teksti göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň leksik we grammatik manylaryny düşündiriň.

Raýon magaryf bölümine Berdimuhamediniň özi ýaly ýene dört oglan gelipdir. Enesiniň aýdyşy ýaly, bu ýere enesi bilen baranam, kakasy bilen gelenem bardy...

Raýon bilim bölüminiň işgäri Hanow diýen adam respublikada ilat arasyndaky sowatsyzlygy ýok etmek boýunça iş alnyp barylýandygyny, ýöne mugallymlaryň juda ýetmeýändigini habar berdi. Mugallymlary taýýarlamak üçinem şu kurslaryň guralandygyny aýtdy. (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*)

Soraglar we ýumuşlar

1. Leksikologiýa, leksika terminleri näme aňladýar?
2. Sözlük düzümi näme?
3. Leksikologiýa haýsy meseleleri öwrenýär?
4. Jemgyýetdäki, durmuşdaky özgerişleriň diliň leksikasyna edýän täsirini düşündiriň.
5. Sözüň esasy häsiýetlerini we manylaryny aýdyp beriň.

SÖZLERİŇ SEMANTIK GATNAŞYKLARY WE MYNASYBETLERI TAÝDAN TOPARLARY

Semasiologiýa. Söz we onuň leksik manysy

Sözüň leksik manysyny, many gatnaşyklaryny öwrenýän bölüme **semasiologiýa** diýilýär. **Semasiologiýa** grek sözi bolup, «**semasia**» – **many**, «**logos**» – **ylym, taglymat** diýmegi aňladýar.

Leksikologiýanyň bu bölümünde leksik mana eýe bolan sözler, ýagny esasy söz toparlaryna degişli sözler öwrenilýär. Kömekçi söz toparlaryna degişli bolan leksik mana eýe bolmadyk sözler bolsa dil biliminiň **grammatika** bölümünde öwrenilýär.

Sözüň **leksik manysy** onuň durmuşdaky zatlary, alamatlary, hereketleri we ş.m. düşüňjeleri aňlatmagy, atlandyrmagy netijesinde ýüze çykýar. Şoňa görä-de, dildäki sözler atlandyrmak (nominatiw) hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Şeýlelikde, sözüň **leksik manysy** sözleýjiniň durmuşdaky zatlar, alamatlar, hereketler we ş.m. baradaky düşüňjesini söz arkaly aňlatmagy, atlandyrmagydyr.

Sözüň leksik manysynyň görnüşleri. Asyl we göçme manylar

Sözüň leksik manysy özüniň ýüze çykyş aýratynlygyna baglylykda iki görnüşe eýedir.

1. **Asyl many.** Sözüň asyl manysy ilkinjidir we ol durmuşdaky zat, alamat, hereket bilen gös-göni baglylykda, şonuň esasynda ýüze çykýar.

2. **Göçme many.** Sözüň göçme manysy bolsa onuň asyl manysynyň esasynda, şoňa baglylykda ýüze çykýar. Şoňa görä-de, ol ikinji many hasap edilýär.

Meselem, «Göz» sözüniň «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» (2016) aşakdaky manylary berilýär:

Göz. 1. Görüş agzasy, göreç, garak. *Göz – ýüregiň aýnasy* (Nakyl).

2. Agajyň ösmän galan ýa-da kesilen şahasyndan galan ösüntgi yzy.

3. Inňä we ş.m. sapak ötürilýän deşik.
4. Tüpeňiň ok salynýan ýeri.
5. Daglyk ýerlerde suwuň çykýan ýeri, çeşmäniň gözbaşy.
6. Penjiräniň, äýnegiň aýna salynýan bölegi.
7. Horjunyň zat salynýan ýeri we ş.m.

Bu manylaryň birinjisi asyl many bolup, beýlekileri şoňa baglylykda soň ýüze çykan göçme manylar hasap edilýär.

«**Aýtmak**» işliginiň bu sözlükde üç manysy berlipdir.

Aýtmak. 1. Bir zat hakda habar bermek, duýdurmak, diýmek. *Dostuň aýybyny ýüzüne aýt* (Nakyl).

2. Ýerine ýetirmek. *Aýdym aýtmak.*

3. Gürrüň bermek, söhbet etmek, gürlmek. *Erteki aýtmak.*

«Aýtmak» sözüniň hem birinji manysy asyl many hasap edilýär. Şol manynyň esasynda soň dörän 2-nji we 3-nji manylary bolsa göçme manylardyr.

23-nji ýumuş. «**Aýak**», «**agyr**», «**almak**» sözleriniň manylaryny düşündiriň, ol manylaryň haýsylarynyň asyl ýa-da göçme manydygyny kesgitläň. Şol manylaryň käbirleri bilen sözlem düzüň.

24-nji ýumuş. Söz düzümlerindäki bellenilen sözleriň asyl ýa-da göçme manydadygyny kesgitläň. Şol sözüň beýleki manysyny hem aýdyp beriň.

Gaty geplemek, gök alma, göwnüňe jaý bolmak, jaý aýdylan söz, ilatly ýer, ownuk alada, ok atmak, sagdyn ösmek.

25-nji ýumuş. Nakyllarda getirilen «**gün**» sözüniň haýsy manylarda ulanylandygyny we olaryň asyl ýa-da göçme manydadygyny düşündiriň.

1. Gün batandan soň, kâr haram. 2. Gün göreniň günü artyk. 3. Günü hoş geçene Taňry-da hoş bakar. 4. Günü etek bilen ýapyp bolmaz. 5. Günüň köýse-de, hakyň köýmez. 6. Günüň serweri – juma, aýyň serweri – remezan, ýylyň serweri – goýun, gijäniň serweri – gadyr.

26-njy ýumuş. Nakyllardaky aşagy çyzylan sözleriň manylaryny düşündiriň. Olaryň asyl ýa-da göçme manydadygyny aýdyp beriň.

1. Her gülüş bir ysy bar. 2. Göze bela gülden geler, başa bela – dilden. 3. Düýbünü iýen bir gün iýer, gülünü iýen – müň gün. 4. Düýpdäki bilen bolynçaň, gapydaky bilen bol. 5. Gara görmän, it üýrmez.

6. Gara keçe ak bolmaz, köne duşman – dost. 7. Gara ýeriň garny giň.
8. Garanyň gahary gelyänçä, sarynyň jany çykar.

Sözün leksik manylarynda bolup geçýän özgerişler.

Sözün manylarynyň giňelmegi we daralmagy

Adamyň durmuşyndaky bolup geçýän ösüşler, özgerişler onuň diliniň leksikasyna (sözlük düzümine), şol sanda sözleriň manysyna-da täsir edýär. Jemgyýetiň ösmegi, özgermegi bilen täze dörän düşüňjeler dilde-de öz şöhlelenmesini tapýar we täze sözleriň döremegine, öňki ulanyşdaky sözleriň täze manylara eýe bolmagyna getirýär. Bu bolsa öz gezeginde diliň leksikasynyň baýamagyna, sözleriň manysynyň giňelmegine sebäp bolýar.

Söz manysynyň **giňelmegi** onuň öňki manysyny saklap, ýene-de başga täze manyda ulanylmagydyr. Meselem, «**öý**» sözüniň ilkinji asyl manysy «esasy tärimlerden ybarat, ýokarky bölegi uk we tüýnük arkaly birleşýän, üsti keçe bilen örtülen tegelek jaýy», soňra tamy aňlatdy. Soňky döwürlerde bolsa bu sözün ulanylyş manysy has-da giňeldi we artdy. Bu söz «çagalar öýi», «medeniýet öýi», «saglyk öýi» ýaly söz düzümlerinde adamlara hyzmat edýän dürli edaralary hem aňlatdy.

«**Synp**» sözi öň bir manyly (monosemantik) söz bolup, syýasy adalga hökmünde «Önümçilik serişdelerine, jemgyýetçilik baýlygyna birmeňzeş gatnaşykda bolup, umumy maksatlary bir bolan hem-de jemgyýetçilik zähmetinde aýratyn rola eýe bolan uly jemgyýetçilik topar» diýen manyny aňladýardy.

Häzirki döwürde bu sözün manysy giňeldi we indi «klas» sözüne derek ulanylyp, «umumy orta bilim berýän mekdebiň okuwçylar topary» (2-nji synp okuwçysy) diýen mana hem eýe boldy.

Söz manysynyň **daralmagy** hem, köplenç, daşky ýagdaýlaryň dile täsiri bilen baglanyşykly ýüze çykýan hadysadyr. Durmuşdaky, jemgyýetdäki özgerişleriň netijesinde öňki birnäçe mana eýe bolan köpmanyly sözün käbir manylary ulanyşdan galýar. Sözün öňki manysynyň ulanylyşdan galmagyna onuň aňladýan düşüňjesiniň durmuşda ulanylyşdan galmagy ýa-da ol manynyň başga bir söz bilen aňladylmagy sebäp bolmagy mümkin.

Meselem, «**Molla**» sözi öň iki many aňladýardy.

Molla, dini. 1. Musulman mekdebini gutarana berilýän ilkinji ruhanylyk ady. *Her molla öz bilenini okar, her guş öz dilinde saýrar* (Nakyl).

2. **kön. s.** Sowat öwrediji, sowatly, mugallym. *Çagalykda baş-alty ýyl molla gatnan hem bolsa, ol (Anna aga) sowadyny, esasan, özbaşdak okap aldy, okamagy, ýazmagy öz zehini bilen öwrendi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

«Molla» sözüniň ilkinji manysy häzirki döwürde ulanylmaýar we ol «mugallym» sözi bilen aňladylýar.

«**Tanap**» sözi «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» (2016) iki manyda berilýär. 1. Ýüň, çöpür, zygyr süýümlerinden işilip taýýarlanýlan ýüp, bag. 2. **kön. s.** Meýdan ölçegi. Gektaryň başdan bir bölegine deň bolan ýer bölegi. *Ata-babada miras paýlaşygynda ýeten iki tanap ýer, aýlanyp nobata gelýän ýarym sagat suwy Orsgeldiniň bar mülküdi* (A. Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»).

Häzirki döwürde bu sözüň meýdan ölçegini aňladýan ilkinji manysy ulanylyşdan galypdyr we ol semantik arhaizm hasap edilýär.

27-nji ýumuş. Aşakdaky sözleriň manylarynda häzirki döwürde nähili özgerişleriň bolandygyny we häzir haýsy manylarda ulanylýandygyny düşündiriň.

Häkim, kön. s. Ýurt eýesi, häkimiýet eýesi, hökümdar.

Ulgam. Beýiklikleriň we peslikleriň ulaşan, utgaşyp gidýän ýeri.

Etrap. Ýer, ýurt, ülke, tarap, töwerek, çet, gyra, gabaw.

Welaýat, kön. s. 1. Ýurduň merkezinden uzakdaky ýaşalýan ýerler, territoriýa. 2. Kābir döwletlerde administratiw bölünişik, ýurduň belli bir bölegi, oblasti.

28-nji ýumuş. Berlen sözleriň sözlüklerden öňki manylaryny tapyň. Olaryň häzir haýsy manylarda ulanylýandygyny düşündiriň.

Kazy, uçar, gat, köşk.

29-njy ýumuş. Häzirki döwürde täze dörän ýa-da täze mana eýe bolan sözlerden 5 sanysyny tapyň, olaryň manysynda bolup geçen özgerişi düşündiriň.

30-njy ýumuş. Aşakdaky sözleriň gadymy we häzirki manylaryna üns beriň, olaryň manylarynda bolup geçen özgerişi düşündiriň.

Keýik. 1. Jeren, maral. 2. Ýabany. *Keýik söwüt* (ýabany tal); *keýik kişi* (ýabany adam).

Ýylky. 1. Gylýal. 2. Gylýal sürüsi

Ýal. 1. Atyň we käbir haýwanlaryň boýnunyň üstünde seçelenip duran saç, gyl. 2. Eýeriň iki gaşy. 3. Guşlaryň hüpügi. 4. Horazyň kekeji.¹

31-nji ýumuş. «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğinden» aşakdaky sözleriň manylaryny göçüriň, bu sözleriň häzir haýsy manylarda ulanylýandygyny düşündiriň.

Derdeser, dest, dessur, syýa, talyp, peýmana.

Soraglar we ýumuşlar

1. Semasiologiýa adalgasy nämäni aňladýar we bu bölüm nähili meseläni öwrenýär?
2. Sözün leksik we grammatik manylaryny düşündiriň.
3. Sözün asyl we göçme manylary biri-birinden nähili tapawutlanýar?
4. Sözün leksik manylarynda bolup geçýän özgerişleri aýdyp beriň.

Sözün köpmanylylygy. Sözün göçme manylarynyň ýüze çykyş ýollary

Sözün köpmanylylygy

Adamzadyň durmuşy, ýaşaýan jemgyýeti hemişe ösüş, özgeriş ýagdaýynda bolýar, ol bolup geçýän üýtgeşmeleriň netijesinde täze sepgitlere eýe bolýar, barha kämilleşýär. Muňa ýurdumyzyň taryhynda, halkymyzyň durmuşynda ýüze çykan syýasy wakalar, ykdysady özgerişler, medeni ösüşler we ş.m. şaýatlyk edýär. Jemgyýetçilik durmuşynyň dürli pudagyndaky özgerişleri, ösüşleri, täze dörän düşüňjeleri şöhlelendirmek zerurlygy ýüze çykyar we ol diliň leksikasynyň paýyna düşýär.

Durmuşda dörän täze düşüňjeleri dilde aňlatmagyň esasy usuly diňe bir täze sözleri döretmek bilen çäklenmän, eýsem önki sözle-

¹ Seret: Чөңгәев Я. Хәзирки заман түркмен дили. Лексика. – А., 1988, 26 сак;

Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki sözlügi. – А., 2004.

re täze many bermek bilen hem amala aşyrylýar. Şonda sözüň asyl manysynyň aňladýan düşünjesiniň esasy alamaty göz önünde tutulýar we şoňa meňzeş alamatly ikinji bir düşünje-de bu söz bilen atlandyrylýar. Şeýlelikde, bir söz birnäçe düşünjäni aňladýar, birnäçe mana eýe bolýar we **köpmanylylyk** ýüze çykýar.

Bir sözüň öňki manysynyň esasynda ýüze çykan we bir-biri bilen baglanyşykly bolan birnäçe mana eýe bolmagyna şol sözüň **köpmanylylygy** diýilýär.

Meselem, köpmanyly «**ayak**» sözi türkmen dilinde aşakdaky manylara eýedir.

1. Janly-jandarlarda ýöremek üçin hyzmat edýän beden agzasy. *Aýagy uly syganyny geýer, aýagy kiçi söýenini* (Nakyl).

2. Stoluň, oturgyjyň, taganyň we ş.m. daýanjy. *Tagan aýagy üç bolar, biri-birine güýç bolar, biri synsa hiç bolar* (Nakyl).

3. Derýanyň, akar suwuň baryp guýýan ýeri. *Derýanyň aýagy*.

4. Aýyň, ýylyň we ş. m. gutaryp barýan wagty, döwri; ahyr, soň. *Ýylky ýylynyň aýagy sowuk, takyk ýylynyň başy sowuk* (Nakyl).

Bu sözüň birinji manysy onuň esasy, asyl manysy hasap edilýär. Ikinji manynyň ýüze çykmagyna birinji manynyň esasy alamaty, ýagny aýaklaryň adamyň göwresiniň daýanjy bolup durýanlygy sebäp bolupdyr. Bu sözüň üçünji we dördünji manylary hem onuň birinji manysyna baglylykda ýüze çykypdyr. Sebäbi adamyň aýagy hem onuň tutuş göwresiniň soňky bölegini, ýagny gutarýan ýerini aňladýar, şonuň esasynda zatlaryň, hadysalaryň gutarýan ýeri hem «ayak» sözi bilen atlandyrylypdyr, aňladylypdyr.

Köpmanyly «**ajy**» sözüniň hem sözlükde iki manysy berlipdir:

1. Ýiti we ýakymsyz täsir edýän tagam, süýji bolmadyk, süýji däl. *Ajy burç. Ajy badamjany gyraw almaz* (Nakyl).

2. **göçme many**. Agyr, erbet, kyn. *Ajy günleri süýjä öwürýän sabyrdyr* (Nakyl).

Bu sözüň hem ikinji göçme manysy birinji asyl manynyň esasynda, şoňa baglylykda ýüze çykmagyna birinji – esasy manynyň aňladýan tagamynyň adama edýän ýiti we ýakymsyz täsiri, adamyň şol tagamyň täsirini kabul ediş ýagdaýy sebäp bolupdyr.

32-nji ýumuş. Aşakdaky sözlemleri göçüriň. Köpmanyly sözleri tapyň we olaryň asyl hem-de göçme manylarynyň arasynda nähili baglanyşygyň bardygyny düşündiriň.

1. Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda (*Nakyl*). Ala sürlen ýeri çöp basar (*Nakyl*). Ala gargada hakym bolsa, gys gelmese, ýaz geler (*Nakyl*). Ondan soň, ol galyň gabaklaryny galdyryp, ala gözlerini Aýna bakan aýlady (*B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

2. Süýji aşyň bolmasa, süýji diliň bolsun (*Nakyl*). Süýji-süýji iýmegiň, aýy-ajy gägirmesi bardyr (*Nakyl*). Süýji söz – baldan artyk (*Nakyl*).

33-nji ýumuş. «Baş» sözüniň haýsy manylarda ulanylýandygyny kesgitläň, olar bilen sözlem düzüň. Bu manylaryň arasynda nähili baglanyşygyň bardygyny aýdyp beriň.

34-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, göçme manyly sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň asyl manysyny kesgitläň we bu manylaryň nähili baglanyşygynyň bardygyny düşündiriň.

1. Açyk gaby it ýalar (*Nakyl*). 2. Biziň kolhozymyzdan ýigrimi çopana, ýedi sany hem gullukça bron berildi. Hem açyk aýdyldy. Şu adamlar tylda işlemeli (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*). 3. Oba täze geleniň nähili adamdygyny uludan-kiçä bilmeýän ýokdur (*Şol ýerde*). 4. Göwnünde kiri baryň, içinde syry bardyr (*Nakyl*). 5. Garybyň gysy uzyn, ýazy gysga (*Nakyl*).

Sözün göçme manylarynyň ýüze çykyş ýollary

Köpmanylylyk diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagynyň, sözleriň manylarynyň giňelmeginiň, ulanylyş usullarynyň kämilleşmeginiň netijesidir. Sebäbi köpmanyly söz giň gerimde ulanylýar we pikiri anyk, aýdyň hem-de täsirli beýan etmekde örän ähmiýetlidir.

Öň bellänip geçilişi ýaly, köpmanyly sözüň öňki asyl manysy onuň soňky göçme manylarynyň ýüze çykmagyna esas bolýar. Şoňa görä-de, olaryň arasynda hemişe berk baglanyşyk bar. Ol baglanyşygyň dürli görnüşde, dürli usulda bolmagy mümkin. Şoňa baglylykda sözde göçme manylaryň ýüze çykmagy, şonuň netijesinde köpmanylylygyň emele gelmegi hem dürli ýollar arkaly amala aşyrylýar. Türkmen dilinde sözüň göçme manylary, esasan, *metafora, metonimiýa, sinekdoha* ýollary arkaly ýüze çykýar.

1. Göçme manylaryň metafora ýoly arkaly ýüze çykyşy

Bu usulda sözüň asyl manysynyň aňladýan zady, düşüňjesi bilen onuň soň ýüze çykan manylarynyň bildirýän düşüňjeleriniň arasynda meňzeşlik, çalymdaşlyk bolýar we şol meňzeşlik hem soňky göçme manylaryň ýüze çykmagyna esas bolýar. Bu meňzeşlik dürlü ýagdaýlarda bolýar:

Asyl we göçme manylaryň aňladýan düşüňjeleriniň:

a) forma (şekil) taýdan meňzeş bolmagy:

Meselem: **Ganat.** 1. Guşlaryň we käbir mör-möjekleriň uçmaga hyzmat edýän beden agzasy. *Guş ganaty bilen uçar, guýrugy bilen gonar* (Nakyl).

2. Uçaryň ýokary galyş güýjüni döredýän, iki tarapyndaky uzalyp gidýän bölegi. *Uçaryň ätiýaçlyk gapylarynyň biri onuň ganatynyň golaýynda ýerleşýär.*

b) ýerleşýän ýeriniň, ornunyň meňzeş bolmagy.

Meselem: **Baş.** 1. Adamyň ýa-da haýwanyň, janly-jandaryň kellesi. *Baş sag bolsa, telpek tapylar* (Nakyl). *Baş bolmasa, göwre – läş* (Nakyl).

2. Käbir ösümlikleriň däneli sümmüli. *Bugdaýyň baş görkezen uçurlarydy* (A. Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»)

3. Bir zadyň ýokary uýy, süýr depesi. *Dag başy dumansyz bolmaz, är başy – hyýalsyz* (Nakyl).

ç) ýerine ýetirýän hyzmatynyň meňzeş bolmagy.

Meselem: **Öý.** 1. Ýaşalýan ýer, jaý, tam. *Öý eýesiniň bir öýi bolar, kireýçiniň – mün öýi* (Nakyl).

2. Käbir haýwanyň, mör-möjegiň hini, süreni, ýaşaýan ýeri. *Ça-galar arynyň öýüni gorjapdyrlar.*

d) adama edýän täsiriniň meňzeş bolmagy.

Agyr. 1. Agramy köp bolan, agramly. *Agyr daş ýerinde ýatar* (Nakyl). *Agyr ýüküň azabyny gatyrlar biler* (Nakyl).

2. Köp zähmet we güýç talap edýän, kyn. *Agyr zähmet talap edýän işlerinde tehnika ulanmagy ýola goýmaly.*

3. Azaply, ejirli, gaýgyly. *Agyr günde dost gerek* (Nakyl). *Adamlar agyr günleriň jyzlanyň ömri deýin gysga bolmagyna ynanyrdylar* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»).

35-nji ýumuş. Aşakdaky sözleriň manylaryna üns beriň, olaryň aňladýan zatlarynyň nämesiniň meňzeşdigini düşündiriň. Bu manylara degişli sözlem düzüň.

Gaş. 1. Ýüzügiň, gülýakanyň we ş.m. bezeg şaýlarynyň ýüzüne oturdylýan gymmatbaha daş.

2. Eýeriň öň tarapyndaky somalyň duran tommak tutar.

Daglamak. 1. Gyzdyrylan demir bilen dag basmak, tagmalamak.

2. Biriniň nädogry eden işini ýüzüne diýmek, kemçiligini ýüzüne basmak.

3. Ýaralamak. *Jigerini daglamak.*

Döş. 1. Bedeniň, göwräniň boýundan garna çenli bolan aralygy, öň tarapy.

2. Geýilýän geýimiň döşüň üstündäki öň ýakasy.

36-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. «Ýiti» sözünüň asyl we göçme manylaryny kesgitläň, olaryň ýüze çykyş ýoluny düşündiriň.

1. Ýiti gyzyň tiz solar (*Nakyl*). 2. Gün özüniň ýiti şöhesini seçýärdi. 3. Şunuň zehininiň kütelkedigini, ýitidigini, akylydygyny, akmakdygyny bileýin («*Görogly*»). 4. Ýiti sirke öz gabyny zaýalar (*Nakyl*). 5. Ol öz pyçagynyň ýitiligine ynanýardy. 6. Seniň gözün hem meniňkiden ýiti dälidir.

Metaforanyň görnüşleri. Sada (leksik) we çeper metafora

1. Sada metafora (leksik metafora)

Köpmanylylygyň sada metafora ýoly arkaly ýüze çykan täze göçme manylara ilki wagtlarda belli bir derejede obrazlylyk, täsir edijilik mahsus bolýar. Göçme manynyň köp ulanylmagy, hemmä düşnükli bolmagy bilen ilkibaşdaky obrazlylyk, täsirlilik öçügsilenýär, könelişýär we wagtyň geçmegi bilen ýitip gidýär. Sözüň göçme manysy onuň hakyky leksik manysyna öwrülýär. Bu manylar köpmanyly sözüň aýry-aýry manylary hökmünde düşündirişli sözlüklerde-de berilýär. Köpmanyly sözleriň «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» (2016) berlen manylary sada metaforanyň kömegi bilen emele gelen leksik manylardyr. Şoňa görä-de, bu metafora **leksik metafora** hem diýilýär.

2. Çeper metaforalar.

Metaforanyň bu görnüşi sözleriň adam duýgusyna täsir etmek, zatlary, alamatlary, hereketleri has täsirli, obrazly atlandyrmak, aňlatmak maksady bilen ulanylmagynyň netijesinde emele gelýär. Bu usulda sözün asyl manysynda aňladýan zadynyň, düşünjesiniň adamlara has ýakyn, tanyş bolan alamaty göz önünde tutulýar we şonuň esasynda ol şol alamata mahsus bolan täze bir predmetiň ady bilen atlandyrylýar. Şonda predmeti häsiýetlendirip atlandyrylan täze söz onuň öňki göni manyda aňladýan sözünden emosional täsir edijiligi bilen, ýagny stilistik öwüşgini bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin bu metaforalar, köplenç, çeper eserleriň dilinde stilistik serişde hökmünde ulanylýarlar.

Meselem: Ýetişipdir ýar goýnunda,

Pynhandyr **nary** dilberini (*Magtymguly*).

Ömrümde bir gezek ýalan sözledim,

Bagyşla, **köşegim**, bagyşla, meni. (*K. Gurbannepesow*).

Söýdüm seni öz obamyň **lälesi** (*G. Seýitliýew*).

Bu setirlerde «*nar*» sözünüň göwüs manysynda, «*köşek*» sözünüň ogul manysynda, «*läle*» sözünüň gyz manysynda ulanylmagy çeper metaforadyr.

Çeper metaforada emosional täsir edijilik hyzmatynda ulanylan sözün aňladýan manysy entek hemmä düşnükli däl we düşnüklik derejesi taýdan hem, ulanylyş gerimi boýunça-da çäkli bolýar. Şoňa görä-de, bu metaforik ulanylyşlar sözün durnukly leksik manysyna öwürlmek derejesini eýeläp bilmeýärler we sözlüklerde berilmeýär.

Çeper metaforany emele geliş usulyna, sözün manysynyň ulanylyş aýratynlygyna baglylykda iki topara bölýärler: 1) *adaty (tradision) metafora*; 2) *indiwidual (şahsy) – stilistik metafora*.

Adaty (tradision) metafora.

Sözün bu usulda eýe bolan manysy köp wagtyň dowamynda giň ulanylyşda bolmagynyň netijesinde döreýär. Emma şeýle-de bolsa, bu metafora entek emosional täsir ediş hyzmatynda ulanylan göçme manyly sözdür. Bular ýaly sözler adaty çeperçilik serişdeleri hökmünde öňki döwre degişli nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerinde, dessanlarda has köp duş gelýär.

Meselem:

Bilbile güller mynasyp, **gül** mynasyp **bilbile**,
Bilbile otlar salyp, husnun gülüstan kyldy **gül**.

(*Mollanepes*, «*Zöhre-Tahyr*»)

Bir peridir, tawus kibi bezenmiş,
Gaşy keman, **kirpik** oky gezenmiş («*Şasennem-Garyp*»).

ýaly goşgy setirlerinde *bilbil* aşygy, *gül* magşugy aňladyp, *gaş* kema-na, *kirpik* oka meňzedilip, ol sözler emosional täsir ediji çeperçilik serişdäniň hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Indiidual (şahsy) – stilistik metafora.

Bu usulda söz ýazyjydyr şahyrlaryň döredijilik ussatlygy netijesinde çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylýar we göçme mana eýe bolýar. Emma bu many belli bir söz usadynyň döredijiliginde onuň aýratyn söz ulanylyş usuly görnüşinde, diňe şol sözleriň gurşawynda, şol sözlemiň içinde duş gelýär. Bular ýaly emosional täsir ediş usulynda dörän metaforik göçme many diňe şol awtoryň şahsy söz ulanyşydyr.

Meselem:

Çekilip **gaşyň gylyjy** (gaş kakmak)
Jigerim kesdi bir uýy (*Mollanepes*).

Kölge peşanasyn (saýa) geren agaçlar
Asmana ýetsem diýip uzadyp başlar (*A. Kekilow*).

Maý **gününiň** gökden inen **seçegi** (şöhlesi)
Gözel gyzlaň ýaňagynda oýnaýar (*M. Seyidow*).

Şu goşgy setirlerindäki «gaşyň gylyjy» (gaş kakmak), «kölg peşanasyn» (saýa, kölege) «günüň seçegi» (şöhlesi) adaty bolmadyk meňzetmäniň çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylmagy netijesinde dörän metaforik göçme manylardyr.

37-nji ýumuş. Aşakdaky goşgy setirlerini göçüriň, labyzly okaň. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny düşündiriň we metaforanyň haýsy görnüşidigini aýdyp beriň.

Tämiz ýaz şemaly öpýär ýüzüňi,
Aýlanyňda çar tarapa gözüňi (*A.Kekilow*).

Dar kapas içinde urunýar ýürek,
Kim gerekkä? Duran dälidir biderek (*Şol ýerde*).

Tygy-peýkamyn gezeýär,
Gaş bir ýana, göz bir ýana (*Mollanepes*).

Men teşnäni köýdürme,
Meý ber ki dodakyňdan (*Şol ýerde*).

38-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Göçme manyda ulanylan sözleri tapyp aşagyny çyzyň. Olaryň manylaryny we şol manylaryň emele geliş usulyny düşündiriň.

1. Yşga düşse guşlar eňrär, gurt aglar (*Magtymguly*).
2. Gara saçly parowozyň
Tigirlerine ses goşuşyp,
Ugraberdik, çäre ýokdy (*K.Gurbannepesow*).
3. Lebi şeker, agzy gunça,
Zülpi garadan aýryldym (*Magtymguly*).
4. Ak göwsünde goşa nary,
Bolsam girip, bagbany men (*Mollanepes*).

39-njy ýumuş. «Göz», «diş», «gunça», «saýramak» sözlerini asyl we göçme manylarda ulanyp sözlem düzüň. Bu manylaryň ýüze çykyş ýollaryny düşündiriň we metaforanyň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

40-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Göçme manyly sözleriň manylarynyň metaforanyň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň.

1. Duşak bolup mahmal saçy,
Ýassyk bolup simap goly (*K.Gurbannepesow*).
2. Gülден düwen düwünçekler çat açyp, gür gozalar sümegini
sallaýar (*B.Kerbabaýew*).
3. Emma han (Jüneyit) ençe wagtlaп geplemedi. Doňňara daş bolup
oturyşyna özüni ele aldy. Ikinji gezek üsgürinjişiräň Şermek küdüňi
gözleriniň alasy bilen dalady (*H.Diwangulyýew*).

4. Jüneyit han bagşynyň sözlerini aýy ýylgyrmak bilen ýaňsa aldy
(*Şol ýerde*).

5. Habary ýok, çümüp pikir deňzine,
Gara şöhle düşýär güler meňzine (*A.Kekilow*).

41-nji ýumuş. Teksti göçürň we göçme manyda ulanylan sözleriň manylaryny, göçme manylaryň ýüze çykyş ýollaryny düşündiriň.

Dagyň iň belent depesiniň çür başyna jowur ýaly ak goýnuň ak ýününden tüýdülip üşürilip goýlan ýaly ak bulut çöküpdür. Oglan bu gözəl görnüşe seredip ganyp bilenok. Birdenem ol dagyň çür başyna gara bulutlaryň çöküp ugranyny gördi. Olar dagyň ýüzüni bäs-bütin ýapdylar. Haçan-da olar dag goçlary ýaly «süsüşip» ugranlarynda, ýyl-dyrym çakdy. Asmandan topragyň ysy gelýän iri, ýyly ýagyş damjalary patrak seçilen ýaly seçilip ugrady. (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

Soraglar we ýumuşlar

1. Sözüň köpmanylylygyna nähili düşüňärsiňiz?
2. Köpmanylylygyň ýüze çykyş ýollaryny aýdyp beriň.
3. Metafora näme? Bu usulda sözüň göçme manysy nämäniň esasynda ýüze çykýar?
4. Metaforanyň görnüşlerini düşündiriň. Leksik we çeper metaforanyň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

2. Sözüň göçme manylarynyň metonimiýa ýoly arkaly ýüze çykyşy

Sözüň köpmanyly bolmagynyň usullarynyň biri hem onuň göçme **metonimik** manyda ulanylmagydyr. Bu usulda täze göçme many ilkinji asyl manynyň aňladýan zady, düşünjesi bilen soňky manynyň bildirýän zadynyň, düşünjesiniň hemişe bir ýerde bolmagy, bile ulanylmagy netijesinde, ol zatlaryň çäkdeş bolmagy, biriniň beýlekisiniň içinde bolmagy esasynda ýüze çykýar. Şoňa görä-de, **metonimiýa** ýoly arkaly ikinji göçme manynyň ýüze çykmagynyň esasynda giňişlik, orun, wagt, ýagdaý ýaly düşüňjeler bilen baglanyşykly **çäkdeşlik** gatnaşyklary ýatýar. Meselem:

«**Käse**» sözüniň ilkinji asyl manysy «Esasan, çay içilýän agzy ýaýbaň syrçaly gaby» aňladýar. *Güllü käse*.

Bu gabyň çay içmäge niýetlenýändigini we şonuň üçin onuň hemişe çay bilen bile ulanylýandygy sebäpli, «käse» sözi «çayy» hem aňladyp, göçme-metonimik mana eýe bolýar: Meselem: *Ýaşuly käsesini owurtlady-da, ýene sözüni dowam etdirdi*.

Göçme manynyň metonimiýa usulynda ýüze çykmagy, esasan, aşakdaky ýagdaýlarda we görnüşlerde bolýar:

1. Dürli gaplaryň, gap-gaçlaryň ady onuň içine guýulýan, hemişe şonuň bile ulanylýan zadyň adyny hem aňladýar. Meselem:

Tabak. 1. İçine nahar guýup iýmek üçin ulanylýan gap. *Aýrana gelen tabagyny gizlemez* (Nakyl).

2. Nahar. *Myhmanlar gelen badyna olara tabak çekildi*.

2. Guramanyň, edaranyň ady onda işleýän işgärleri, işçileri hem aňladýar. Meselem:

Institut. 1. Käbir ýokary okuw mekdepleriniň we ylmy edaralaryň ady. *Ol okuwyny gutaryp, instituta girmegi arzuw edýär. Institut Magtymguly köçesinde ýerleşýär*.

2. *Institutyň işgärleri. Institut ýowara işjeň gatnaşdy*.

3. Geçirilýän forumlaryň, ýygnaýşyklaryň ady oňa gatnaşyjylary hem aňladýar. Meselem:

Gurultaý. 1. Birnäçe obanyň, bir uly guramanyň we ş.m. wekilleriniň syýasy ýa-da ylmy häsiýetli ýygnagy. *Düýn partiýanyň nobatdaky gurultaýy öz işine başlady*.

2. Gatnaşyjylar. **Gurultaý** özüniň halka bolan birinji ýüzlenmesinde şeýle mälüm etdi (B.Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»).

4. Bir zady ýasamak, gurmak üçin ulanylýan zadyň, materialyň ady, şondan ýasalan predmeti hem aňladýar. Meselem:

Kepbe. 1. Hyşadan, ýylgyndan, gamyşdan örülýän, tärime meňzeş gurluşyk materialy.

Öňki döwürde hyşadan, ýylgyndan kepbe örüpdirliler.

2. Şonuň ýaly materialdan daşy suwalyp salynýan jaýjagaz. *Tamlaryň, **kepbeleriň** turbalaryndan çykýan tüsseler duw-dagyn bolup pytrayardy.* (A.Durdyýew.)

*Mekdebiň deregne – kiçijik **kepbe**,*

Partanyň deregne – ýasama stol (K.Gurbannepesow)

5. Ilatly ýeriň ady onda ýaşaýan ýaşaýjylary hem aňladyp gelýär.

Meselem:

Şäher. 1. Administratiw, söwda, senagat we medeni merkez, köp adam ýaşaýan ilatly ýer.

Gijedi. Garady kömürden beter,

Şähere baryardym. Ýyldyrym çakdy (K.Gurbannepesow).

2. Ilatly ýeriň ýaşaýjylary.

Şäher azat, oba azat, il azat

Wagt azat, bagt azat, dil azat (N.Pomma).

6. Döredijilik işgärleriniň, alymyň, ýazyjynyň, şahyryň we başg. ady onuň işini, eserlerini hem aňladyp gelýär. Meselem: 1. **Magtymguly türkmeniň nusgawy akyldar şahyrydyr.** 2. **Magtymgulyny her gezek okanyňda, ondan täzeçe lezzet alýarsyň.**

42-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Aşagy çyzylan sözleriň haýsy manyda ulanylandygyny we onuň haýsy usulda ýüze çykandygyny düşündirin.

1. Auditoriýa professoryň aýdanlaryny üns berip diňleýärdi. 2. Ol ýoda şähere getirdi meni. Şäher uklap ýatyr. Ne ses bar, ne üýn (K.Gurbannepesow). 3. Gowy ýazýan awtorlary okap, gowy geplemegi endik edinýärler (F.Wolter). 4. Gelýär ýarym altyn dakyp, Aşykларыň janyn ýakyp (Mollanepes). 5. Mugallymçylyk tehnikumlary öz öňünde goýlan wezipäniň hötdesinden gelip bilenoklar (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

43-nji ýumuş. Berlen sözleri asyl manysynda we metonimik göçme manyda ulanyp sözlem düzüň.

Mekdep, maslahat, bedre, synp, oba.

3. Sözüň göçme manylarynyň sinekdoha ýoly arkaly ýüze çykyşy

Köpmanylylygyň **sinekdoha** usuly arkaly ýüze çykmagynda sözüň göçme manysy bir tutuş zadyň, predmetiň ady bilen onuň böleginiň we tersine, onuň böleginiň ady bilen tutuş zadyň adynyň aňladylmagy netijesinde emele gelýär. Meselem:

Armyt. 1. Süýnmegräk hasyl getirýän agaç. *Armyt gülläpdir. Almany çöle ek, armydy – baýra.*

2. Armyt agajynyň miwesi. *Süýji armyt. Armyt pudagyndan sallanar, ýere düşer ballanar* (Nakyl).

Tigir. 1. Öz okunyň daşynda aýlanyp, mehanizmi herekete getirmek üçin hyzmat edýän tegelek enjam. *Arabanyň tigri. Welosipediň tigri. Tigre ýel bermek.*

2. Welosiped. *Tigir sürmek. Oraz täzeje tigir aldy.*

Sinekdoha usuly hem metonimiýanyň bir görnüşi hasap edilýär. Sebäbi bu usulda-da asyl many bilen göçme manynyň arasynda çäkdeşlige esaslanýan baglanyşyk bar. Metonimiýada bu çäkdeşlik hemişe bile ulanylýan iki predmetiň arasynda bolsa, sinekdohada ol tutuş predmet bilen onuň böleginiň arasynda bolýar. Göçme many şol baglanyşygyň esasynda-da ýüze çykýar.

44-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny we onuň ýüze çykyş usulyny düşündiriň.

1. Arpa eker, bugdaý islär (*Nakyl*). Arpa iýen at menzil keser (*Nakyl*). 2. Görogly: – Diri äkitseň, diri kelledirin, emgegiň jaýyna düşer, öldürme meni! – diýdi («*Görogly*»). 3. Arkaly atyň arkasyndan mün at suw içer (*Nakyl*). Arkaly köpek gurt alar (*Nakyl*). 4. Ýöne weli iki aýakly bendäni Dört aýakla meňzetmäwer, ýa Hudam (*K. Gurbannepesow*). 5. Aňlamaý sözleme tamda gulak bar (*Magtymguly*). Uzakdaky dagyň eteginden bir telpek ýetip gelýärdi.

45-nji ýumuş. Nakyllary göçüriň, olaryň manysyny düşündiriň. Aşagy çyzylan sözleriň asyl ýa-da göçme manydadygyny we haýsy usulda ýüze çykandygyny aýdyp beriň.

Çakylyksyz toýa barma, hödürsiz tagam iýme (*Nakyl*). Tagam berseň aja ber. Tagamy dadan biler. Bir başda ýüz hyýal, ýüz söwda

bar (*Nakyl*). Başyny egeniň başy alynmaz. Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy. Arpa ýykylsa, dok bolar, bugdaý ýykylsa, pak bolar. Arpa unundan köke bolmaz. Baryan gapyň müň bolsa-da, ýatjak gapyň bir bolsun.

46-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Göçme manyda ulanylan sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň manylarynyň näme aňladýandygyny we nähili ýüze çykýandygyny düşündiriň.

1. Agaçlar garraýar, güller garraýar,
Daglaram garraýar, Ynsanam şeýle (*K.Gurbannepesow*).

2. Gara saçlynyň gözýaşy ereder daglary-daşy (*Nakyl*).

3. Çabga geçdi gitdi, Bulut tüýdüldi (*K.Gurbannepesow*).

4. Asuda dem alýar depeler, düzler,
Indi gülüp bakýar ýaşaran gözler (*A.Kekilow*).

5. Garasarlary hakyt toý edýärler..., olaryň daňy atandygyna şeýle şatlanyp bilişlerine gözün gidýär (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «Döwlet guşy»).

6. Tomus depesi gaýnamadygyny, gýş gazany gaýnamaz (*Nakyl*).

47-nji ýumuş. Berlen sözleriň asyl we göçme manylaryny tapyň, olara degişli sözlem düzüň. Manylaryň arasyndaky baglanyşygy aýdyp beriň.

Kütek, sowuk, belent, düşmek, aýyrmak, üýrmek.

48-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, göçme manyda ulanylan sözleriň näme aňladýandygyny, olaryň asyl manysy bilen nähili baglanyşygyň bardygyny aýdyp beriň.

1. – Toýy uludan etmeli ekeniňiz – diýip, raýon wekili aýy ýylgyrdy (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «Döwlet guşy»).

2. Ýigit men diýip, ýaz paslyňa guwanma,
Ýazyň alyp, ýaz ornuna gýş geler (*Kemine*).

3. Goç ýigidiň işi söhbet-saz bolar,
Köňli gýş bolmaýyn daýym ýaz bolar (*Magtymguly*).

4. Her başy telpeklä goýmagyn gadyr,
Baş telpegi bir gyňaja daňyp git (*K.Gurbannepesow*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Sözüň göçme manylarynyň metonimiýa ýoly arkaly ýüze çykyşyny düşündiriň. Bu usulda göçme many nämäniň esasynda ýüze çykýar?
2. Metonimik göçme many haýsy ýagdaýlarda ýüze çykmagy mümkin?
3. Göçme manylaryň sinekdoha ýoly arkaly ýüze çykyşyny aýdyp beriň.

Sinonimler, olaryň esasy häsiýetleri we görnüşleri

Leksika-grammatik häsiýetleri boýunça bir söz toparyna degişli bolup, biri-birine ýakyn we meňzeş manylara eýe bolan, emma, köplenç, many öwüşgini, stilistik hyzmaty ýa-da ulanyş aýratynlyklary taýdan tapawutlanýan sözlere, söz düzümlerine **sinonim** diýilýär.

Sinonim grekçe *synonymiýa* sözünden bolup, *meňzeş (bir) atlyk* diýmekdir. Meselem: *gyzyl, altyn, tylla; geçmek, ötmek; gaçmak, ökjäni götermek, jymak* we ş.m.

Sinonimleri häsiýetlendirýän esasy alamat olaryň manylarynyň meňzeş bolmagydyr. Şoňa görä-de, manylary umumy bolan leksik sinonimler semantik hadysa hasap edilýär. Manylary ýakyn, meňzeş bolan sözler bir sinonimik hatary düzýär. Bu hataryň many gatnaşyklary dürli derejede we görnüşde bolan birnäçe sözden, söz düzüminden ybarat bolmagy mümkin. Şol hataryň içinden biri umumy ulanyşa degişli, adaty, hiç hili stilistik öwüşgini bolmadyk söz bolup, ol sinonimik hataryň **dominanty** – baş sözi hasap edilýär. Mysal üçin: «Münmek üçin ýa-da iş amaly hökmünde peýdalanylýan bir toýnakly iri öý haýwany» diýen umumy mana eýe bolan *at, bedew, ýylky, gylýal, ýaby* sözleriniň emele getiren sinonimik hatarynda **at** baş söz bolup çykyş edýär. Beýleki sözlerden *bedew* tohum aty, *ýaby* iş malyny, *gylýal, ýylky* atyň ähli görnüşiniň umumy adyny aňladýar.

Sinonimleriň görnüşleri

Sinonimler semantik taýdan umumy, meňzeş many aňlatsalar-da, many ýokundysy, stilistik öwüşgini, aňladyjylyk ukyby ýa-da ulanylyş çägi boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar we özara dürli semantik gatnaşykda bolýarlar. Şol alamatlaryna baglylykda, sinonimler aşakdaky toparlara bölünýärler:

1. *Doly (absolýut) sinonimler.*
2. *Doly däl (ideografik) sinonimler.*
3. *Stilistik sinonimler.*

1. Doly (absolýut) sinonimler

Manylarynyň örän ýakyn, stilistik häsiýetiniň meňzeş bolmagy käbir sinonimleriniň biri-biriniň ýerine ulanylmagyna, bir sözlemde biriniň beýlekisiniň çalşyrmagyna mümkinçilik berýär. Mysal üçin: **gowy, ýagşy, oňat; gurt, böri, möjek**. Şeýle sözlere **doly sinonimler** diýilýär. Meselem:

Gowy (ýagşy, oňat) adama sylag etseň ýa aýdar; ýa gaýdar (Nakyl).
Gurtdan (mökeden, böriiden) gorkan köpek saklar (Nakyl).

Doly sinonimler dilde seýrek duş gelýär.

2. Doly däl (ideografik) sinonimler

Doly däl sinonimlere degişli sözler umumy bir mana eýe bolsalarda, many ýokundysy, ulanylyş gerimi, çägi taýdan tapawutlanýarlar we hersiniň öz aýratynlygy bolýar. Mysal üçin, *kelle, baş* sözleri adamyň ýa-da haýwanyň beden agzasy hökmünde umumy mana eýedirler. Bu sözler adam barada meňzeş manyda bolup, ikisi hem işjeň ulanylýarlar. Meselem: *Adam başy daşdan gaty* (Nakyl). *Başyny egeniň başy alynmaz* (Nakyl). *Kellede akyl bolmasa, jan azapda* (Nakyl). *Kelle bolsa, selle tapylar* (Nakyl).

Emma olar ulanylyş çägi we many aňladyjylyk ukyby boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar. *Baş* sözi *kelle* sözüne garanda has köp many aňladýar. Mysal üçin, «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» (2016) *kelle* sözüniň dört manysy berilýär, *baş* sözi bolsa on bir mana eýedir. Galyberse-de, ösümlükler barada diňe *baş* sözi ulanylyp, haýwanlaryň janly-jandarlaryň atlary bilen *kelle* sözi işjeň ulanylýar.

Meselem: *Bugdaý baş görkezip başlapdyr. Iki goçun kellesi bir gazanda gaýnamaz* (Nakyl). *Ýylanyň kellesini kesseň-de, guýrugy duýmaz* (Nakyl).

3. Stilistik sinonimler

Manylary meňzeş bolan bir sinonimik hatara degişli sözlerden stilistik öwürşini taýdan tapawutlanýan sözlere **stilistik sinonimler**

diýilýär. Bir sinonimik hatardaky sözleriň aňladýan manysy, düşüňjesi şol bir zat bolsa-da, stilistik sinonimleriň şony aňladyşynda obrazlylyk, täsirlilik ýokundysy bolýar. Şoňa görä-de, olar haýsydyr bir stile – şahyрана, resmi stile ýa-da ýönekeý gepleşiğe mahsus aýratynlyga eýedir. Mysal üçin, **adam** umumy ulanyşdaky adaty söz bolsa, onuň sinonimi *yňsan* ýokary stile, ýagny çeper stile degişlidir we ol *adam* sözünüň stilistik sinonimidir. Stilistik sinonimler, köplenç, çeper eserlerde haýsydyr bir çeperçilik serişdesi hökmünde stilistik hyzmaty ýerine ýetirmek maksady bilen ulanylýar.

Gaçmak adaty ulanyşdaky söz. Oňa sinonim bolup gelýän *jyrmak* sözi hem şol hereketi aňladýar, emma bu sözüň many aňladyşyna *ýaňsa alyjylyk, kinaýa etmek* duýgusy häsiýetli. Şoňa görä-de, ol ýönekeý gepleşiğe degişli hasap edilýär.

Stilistik sinonimler umumy ulanyşdaky adaty sinonimlerinden ulanylyş gerimi (*nahar* (adaty), *owkat* (dial), *iýmek* (adaty), *symyşlamak* (ýönekeý gepl.)), ýa-da ulanylyş ýygylgy taýdan *ýylan* (adaty), *mar* (könel.), *agyz* (adaty), *dahan* (könel.)) tapawutlanýarlar.

49-njy ýumuş. Aşakdaky sözlerden özara manydaş sözleri bir sinonimik hatarda saýlap ýazyň. Olaryň baş sözünü we sinonimleriniň manylaryny, görnüşlerini kesgitläň.

Aýal, basym, agyz, aglamak, jenan, derrew, dahan, möňňürmek, hatyn, çalt, geplemek, tiz, şumjarmak, ýañramak, zenan, sözlemek, zörletmek, heleý, lakgyldamak, gözýaş dökmek, derhal, ses etmek.

50-nji ýumuş. Berlen sözleriň sinonimlerini tapyp, sinonimik hatar düzüň, manylaryny düşündiriň, käbirleri bilen sözlem düzüň.

Agyr, ähli, batyr, gaýgy, duşman.

51-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Sinonimleriň aşagyny çyzyň we haýsy görnüşe degişlidigini düşündiriň.

1) Ýany bilen owkat getirenler bu ýerde garbanmaga taýýarlandylar (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «Älem içre at gezer»). 2) – Haý, myhman, bissimilla et. Nesip edeninden ýürekse edineliň (*Şol ýerde*). 3) «Gonak gelen günü türkmeniň öýünde toý bolar» diýipdirler könelelerimiz (*Şol ýerde*). 4) – Okadyňmy, oglum! ... Ajygansyň, ýör, men nahar edip goýdum (*Şol ýerde*). 5) Her bir sözüň bermen yüz müň dessana, Ýanarmen, köýermen günde, Akmeňli (*Kemine*). 6) Berdimuhamet

okuw derslerini doly çykyp, Hojamuhammet mollanyň ak patasyny aldy (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»). 7) Sapagyny oňat bilýän okuwçy öňdäki hatara geçirilýärdi (Şol ýerde).

Leksik, frazeologik we kontekstual sinonimler

Sinonimler sinonimik hatary düzýän sözleriň leksika-semantik häsiýetine, gurluş aýratynlygyna we many aňladýş usulyna baglylykda-da dürli görnüşde bolýarlar.

1. Leksik sinonimler.

Bu topara girýän sözler leksik manylarynyň ýakynlygy, meňzeşligi esasynda sinonimdeş bolýarlar. Şeýle ýagdaýda manydaşlyk bu sözleriň asyl manylarynyň hem, göçme manylarynyň hem arasynda ýüze çykýar. Bu hili manydaş sözler dildäki sinonimleriň esasy bölegini emele getirýärler. Meselem: *Arpa çörekden nan bolmaz, amanatdan – don* (Nakyl).

*Ahyr ne belañ bar, soňun sanmaz sen,
Ýykylgyn, ýumrulgyn, däli dünýä, heý!* (Magtymguly).

*Bir sözüň ornunda sözleý bilmeyen,
Adam diýen beýle ynsan bolarmy?* (Şol ýerde)

2. Frazelogik sinonimler.

Bu topara manylary özara ýakyn bolan frazeologik birlikler girýärler. Frazelogizmler diňe bir gurluşy boýunça dal-de, eýsem semantik taýdan hem durnuklydyrlar, ýagny onuň düzümine girýän sözleriň hemmesi birigip, bir many aňladýarlar. Şoňa görä-de, frazeologizmler hem sözler ýaly özara semantik gatnaşykda bolýarlar, manylarynyň meňzeşligi bolsa, frazeologik sinonimleriň döremegine esas bolýar.

Meselem: *Aýna her bir işde Artygyň göwnüni tapmaga çalyşdy* (B.Kerbabaýew). *Her zat etmeli welin, gyzyň göwnüni awlamalydy.* *Düýn Suhanberdiniň gahrymanlarça wepat bolandygy baradaky habar oba ýaýrady* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»). *Berdimuhamet ýaňy üç ýaşanda, Anna aga ýurduny tüzeledi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

3. Kontekstual sinonimler.

Sözler özleriniň hakyky leksik manysyndan başga-da, ýazyjydyr şahyrlaryň dilinde individual-stilistik serişde hökmünde dürli manylarda ulanylýar. Ol sözler şeýle mana diňe şol awtoryň eserinde, şol kontekstiň çäginde, şol sözlemde eýe bolýarlar. Ol manynyň düşnükli bolmagy sözüň belli bir kontekstde ulanylmagy bilen şertlendirilýär we şeýle mana sözüň **kontekstual manysy** diýilýär. Sözüň bu manysy entek leksik many derejesinde ykrar edilmeýändigini üçin sözlüklerde berilmeýär. Kontekstual manyda ulanylan söz, köplenç, asyl manydaky söze manydaş bolup, şonuň ýerine ulanylýar. Şeýlelikde, asyl manydaky söz bilen onuň ýerine ulanylan kontekstual manydaky söz sinonimdeş bolýar we onuň **kontekstual sinonimi** hasap edilýär. Meselem, «*Bir ýyl bäri saklap otyr. Has uly bir **stoly***» (K.Gurbanpesow) goşgy setirindäki «*stol*» sözi «*wezipe*» sözüniň manysynda ulanylýar we şol sözüň kontekstual sinonimi bolup gelýär.

«*Hünji*» sözi sapaga düzülip boýna dakylan dürli reňkli «*monjuk*» manysyna eýedir. Şahyrlaryň döredijilik ussatlygy bilen bu söz çeperçilik serişdesi hökmünde dürli manylarda ulanylýar. Meselem: «*Gözlerinden gaçdy üç sany **hünji***» (K.Gurbanpesow) goşgy setirinde ol **gözýaş** manysynda, «*Eti böwsüp çykdy iki **hünjüsi***» (A.Kekilow) goşgy setirinde bolsa **diş** manysynda ulanylyp, deňişlilikde şol sözleriň kontekstual sinonimi bolup çykyş edýär.

52-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin, sinonimleriniň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny düşündirin we haýsy görnüşe deňişlidigini kesgitläň.

1. Gaznasy uruldy, öýi talandy,
Ne onda bir akyl, ne-de huş galdy (*Magtymguly*).
2. Dişini misli merjendir, agzyň pisse dahandyr (*Kemine*).
3. Tüweleme, uly adam bolup gitdi indi ol,
Ýaňy bolsa has ulurak
Bir stula mündi ol. (*K.Gurbanpesow*).
4. Ak guş kimin irkilip,
Ene ýatyr tabytda.
Göterlerne garaşyp dur.
Köpi gören agaç at (*Şol ýerde*).

5. Göreşde ýykylyp, jeňde ýeňilen,
Içi doly namys bilen ar bolar (*Magtymguly*).

53-nji ýumuş. Berlen sözleriň leksik we frazeologik sinonimlerini tapyp, sinonimik hatary dolduryň.

Gögele (ýaş), gaçmak, begenmek, dymma.

54-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň manysyny düşündiriň, sinonimini tapyň we görnüşini kesgitläň.

1. Eý ýaranlar, ýowuz destan tapyldy,
Bir goçak panydan geçdi diýdiler (*Magtymguly*).
2. Şeýde-şeýde kyrk ýaşynda
Ak çozupdy saçyna (*K. Gurbannepesow*).
3. Biziň göwnümize ýeteniň göwnüni şat etmek biziň bilen
(*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).
4. Allamyrat pälwan depin edilensoň, ähli gölegçiler oturyp aýat okadylar (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Döwlet guşy*»).
5. Nädip ynanmaýyn-a men!? – diýip, Zybagül zarynlady (*Şol ýerde*).
6. Agzymdaky otuz ikim döküldi,
Aralaşdy akyl huşuma meniň («*Edebiýat we sungat*»).

Soraglar we ýumuşlar

1. Sinonimler nähili many gatnaşygynda bolýarlar?
2. Olar nähili häsiýete eýedirler?
3. Doly we doly däl sinonimler biri-birinden nähili tapawutlanýarlar?
4. Stilistik sinonimleriň esasy aýratynlygyny düşündiriň.
5. Leksik we frazeologik sinonimleriň özara tapawudyny düşündiriň.
6. Nähili manydaş sözlere kontekstual sinonimler diýilýär we olar nähili döreýär?

Sinonimleriň köpmanylylyk bilen baglanyşygy

Bir leksika-semantik kategoriýanyň çäginde bolmak bilen **köpmanylylyk** we **sinonimdeşlik** biri-biri bilen özara baglanyşykda bolýarlar. Sebäbi olaryň ikisi hem sözleriň many gatnaşygyna esaslanýan dil hadysalarydyr. Olaryň özara baglanyşygy köpmanyly sözün her manysynyň özüne degişli aýratyn sinonimleriniň bolmagy bilen

düşündürilýär. Mysal üçin, **arassa** sözi dört sany manyda ulanylýar. Bu sözüň her manysy dürli düşüňjeleri aňladýar we hersi özüne laýyk, şol mana ýakyn sinonimlerine eýedir.

Arassa. 1. Hapa bolmadyk, tämiz, päkize. *Çagalara eşigini arassa saklamagy endik etdirmeli.*

2. Dury, açyk, tämiz. **Arassa, tämiz** howa pikir-zehiniň açýar (A. Kekilow).

3. Hiç hili goşandy bolmadyk, goşantsyz, garyndysyz, sap. *Lukman syrka **arassa** kislorodyň oňat täsir edýändigini aýtdy.*

4. Ahlak taýdan tämiz, päk, ak ýürekli. *Gülsoltan örän **arassa**, gülden hem **päk** gelin* (N. Pomma).

Şeýle ýagdaýda bir manyda biri-birini çalşyryp bilýän sinonimler, beýleki bir manyda şol ukybyny ýitirýärler. Olaryň söz gurşawynda ulanylyşy hem aňladýan manysyna bagly bolýar.

55-nji ýumuş. Sözlükden «**agyr**», «**ýapyk**» sözleriniň manylaryny göçürüp alyň we her manysyna degişli sinonimlerini tapyň.

56-njy ýumuş. Özüňiz 2 sany köpmanyly söz tapyň, olaryň manylaryny kesgitläň. Her manysyna laýyk sinonimlerini tapyň we olary söz düzümlerinde ulanyň.

57-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny we asyl ýa-da göçme manyda ulanylandygyny düşündiriň, olaryň sinonimini tapyň.

1. Kaşan jaýyň böwründäki pessejik edip salnan owadan otagda özümi üçin atylan deriniň üstüne çöküşimize söhbedimizi dowam etdik («*Zenan kalby*»).

2. Gyzjagazymyz dünýä inip, durmuşymyz has hem süýjedi (*Şol ýerde*).

3. Ogly okuwyn gutardy.

Ene dertläp ýykyldy.

Ol şonda sypap otyrdy. Bir gözeliň çokulny (*K. Gurbannepesow*).

4. Misgin bolsun mydam seniň syrdasyň,

Oldur ýürekdeşiň hem-de gardaşyň (*Magtymguly*).

5. Ýokardan gelen habara görä bu ýyl gys agyr geljekmiş (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Döwlet guşy*»).

6. Kybla tutar men ýüzüm,

Galat imesdir sözüm (*Magtymguly*).

58-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Durnukly söz düzümleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň manylaryny düşündiriň we degişli sinonimlerini tapyp sinonimik hatar düzüň.

1. Tüweleme, agtyk-çowluklarymyň elleri uzadan ýerine ýetýär («*Zenan kalby*»).

2. Şol diýip ýüz ýigit düşüpdü yşka,
Gyz bolsa birine beripdi göwün (*K. Gurbannepesow*).

3. Toýlarda ýylgyrдың, ýygryldың ýasda,
Hiç ýerde dilimi etmediň gysga (*Şol ýerde*).

4. Çeker boldum gaýgy-hesret,
Başymdan gitmedi pyrkat (*Magtymguly*).

5. Obaňyzda goldawa mätäç bar bolsa, tutuş oba şol maşgalany aýa-
ga galdyrmaga, ile goşmaga çalyşmaly (*Gurbanguly Berdimuhamedow*,
«*Döwlet guşy*»).

Sinonimleriň döreýiş çeşmeleri we ýollary

Adamzat jemgyýetinde, adam durmuşynda bolup geçýän ösüşleriň, özgerişleriň täsirinden diliň sözlük düzümi hem özgerýär, ösýär, barha baýlaşýar, kämilleşýär, sözleriň manysy köpeliýär, many aňladyjylyk ukyby artýar. Dilde täze sözleriň döremegi, sözleriň täze manylara eýe bolmagy bilen täze sinonimler hem emele gelýär. Bu semantik hadysa dürli çeşmelerden we dürli ýollar arkaly ýüze çykýar. Olaryň, esasan, aşakdaky görnüşlerini görkezmek bolar.

1. Edebi dildäki sözleriň özara manydaş bolmagy. Sinonimleriň köp bölegi, esasan, şu ýol arkaly emele gelýär. Mysal üçin: *batyr, ýürekli, gorkmazak; gaýratly, edermen, başarjaň; gaýgy, gussa, gam, gam-gussa; derrew, basym, çalt, tiz; geçmek, ötmek* we ş.m.

2. Köpmanyly sözün her manysynyň özüniň aýratyn sinonimlerine eýe bolmagy hem dilde täze sinonimleriň döremegine getirýär. Mysal üçin:

Gyzgyn. 1. Ýyly, yssy. *Gyzgyn çay; yssy howa.*

2. Gyzgalaňly, joşgunly, göçgünli, şowhunly. *Gyzgyn garşyлаýыş, gyzgalaňly günler; şowhunly çыкыş.*

Almak. 1. Eliňde saklamak – *suw almak; topy eliňe almak*
2. Eýe bolmak – *gola salmak; ýesir almak*
3. Tölemek – *satyn almak; baş manada almak; kostýum satyn almak*

4. Kabul etmek – *işe almak; gulluga kabul etmek*

Jaý. 1. Öý, bina, ymarat – *ýaşayyş jaýy*

2. Orun, ýer; hana – *odun üçin jaý; gallahana.*

Dyrnak. 1. Penje – *guşuň dyrnagy*

2. Fundament, binýat – *jaýyň dyrnagy.*

3. Söz ýasaýjy morfemalaryň kömegi bilen täze sözler ýasalýar we sinonimler döreýär. Mysal üçin:

günäkär, günäli; gaharly, gaharjaň; akylsyz, biakyl;

bagtly, hoşbagt, bagtyýar;

sowatsyz, bisowat, körsowat, çalasowat we ş.m.

Manydaş söz ýasaýjy morfemalar bir köke goşulsalar, kökdeş sinonimler emele gelýärler.

4. Söz bilen frazeologizmleriň ýa-da frazeologizmleriň özara manydaş bolmagy hem täze sinonimleriň emele gelmegine we olaryň sanynyň köpelmegine täsir edýär. Mysal üçin:

gaçmak, ökjäni götermek, ýazzyny bermek;

seretmek, göz aýlamak, nazar salmak;

agzy sary, agzyň sarysy gitmedik, agzyndan süýt ysy gitmedik; köpi gören, azy ýaran, içinden ot-ýalyn geçen we ş.m.

5. Türkmen diliniň sözleri bilen beýleki dillerden giren alynma sözleriň manydaş bolmagy ýa-da alynma sözleriň özara manydaş bolmagy hem täze sinonimleriň döremegine sebäp bolýar.

Bilşimiz ýaly, alynma sözler türkmen diline ilkinji döwürlerde arap, pars dilleriniň leksik düzüminden alnyp we türkmen diliniň normalaryna laýyk özleşdirilip ulanyldy. Soňky döwürde alynma sözler, esasan, rus diliniň täsiri netijesinde alyndy.

Arap, pars dillerinden geçen alynma sözler, köplenç, nusgawy edebiýatymyzyň eserlerinde köp duş gelýär we olaryň köpüsi çeper stile

degişli hasap edilyär. Arap, pars dilinden geçen alynma sözleriň haýsy dile degişlidigi we aňladýan manylary A. Meredowyň we S.Ahallynyň «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğinde» (A., 1988) berlen maglumatlar esasynda kesgitlenildi.

Bu sözleriň sinonimleriň sanynyň köpelmegine, olaryň hatarynyň baýlaşmagyna eden täsirini aşakdaky mysallar arkaly görkezmek we delillendirmek bolar.

a) pars dilinden geçen sözleriň hasabyna sinonimleriň döremegi.
Mysal üçin:

azat, azada, erkin, boş
rahatlyk, parahatlyk, dynçlyk
bagt, täleý, ykbal; nesip, paý
bar, miwe, hasyl
barabar, deň
beýewbar, birdenkä, birden
megerem, belki, bardy-geldi, tötänden
dana, bilimli, akylyly, ylymly, parasatly
derdeser, azap, päsgel, alada
dest, el, gol
jeň, uruş, söweş;
peder, ata, kaka we ş.m.

b) arap dilinden geçen sözleriň hasabyna sinonimleriň döremegi.
Mysal üçin:

adam, ynsan, kişi
adat, endik
aýyp, günä, etmiş
akmak, samsyk, nadan, akylsyz, biakyl
aryş, gök, asman
asal, bal, hesel
jennet, uçmah, behişt
mukdar, ölçeg, möçber
mähnet, azap, kynçylyk, zähmet
ajal, ölüm, kaza we ş.m.

Rus dilinden geçen sözleriň hasabyna sinonimleriň döremegi. Bu topara degişli sinonimler dilde seýrek duş gelýär we olaryň sany az. Mysal üçin:

many, semantika
köpmanylylyk, polisemiýa
kyssa, proza
heläkçilik, awariýa
nusgawy, klassyky
beket, stansiýa
şekil, forma
şiwe, dialekt we ş.m.

6. Sinonimleriň döremegine umumy ulanyşda bolmadyk käbir şiwe sözleriniň, garyndaşlyk adalgalarynyň, nahar, egin-eşik we ş.m. atlaryny aňladýan hünärmentçilik leksikasyna degişli sözleriň umumy ulanyşdaky edebi diliň sözlerine, manydaş bolmagy hem sebäp bolýar. Ýöne bu topara degişli sinonimler diňe çäkli ýerlerde ýaşaýan, işleýän, adamlaryň ýa-da belli bir dialekt wekilleriniň dillerinde ulanylýar. Bu sinonimler şolaryň diline häsiýetli bolup, edebi dilde seýrek duş gelýär. Mysal üçin:

pişme, bogursak
kaka, däde, ata, aba
ilik, sadap, düwme
gatlakly, gatlama
gutap, somsa
tahýa, börük, jambörük
uly, goçak
ylgamak, çapmak, ýüwürmek
käse, pyýala we ş.m.

59-njy ýumuş. Aşakdaky sözleriň sinonimlerini tapyp, sinonimik hatary dolduryň. Tapylan sinonimleriň manylaryny we emele geliş ýoluny düşündiriň.

Urmak, artyk, owadan, zyýan, göwünli, zehinsiz.

60-njy ýumuş. Berlen sözlerden özara manydaş bolan sözleri tapyp, sinonimik hatar düzüň. Her sinonimik hatardaky sözleriň umumy manysyny we sinonimleriň döreýiş ýollaryny düşündiriň.

Höwes, öl, kowmak, arkasyny tutmak, zyýan, işjeň, mähirli, zeper, nemli, ökjesine düşmek, isleg, mährem, hoşamaý, zelel, kowalamak, çyg, meýil, tarapyny çalmak, işeňňir, mähriban, nogsan, göwün nagşy, mekgesine münmek, hyýal, aktiw, mylaýym, şikes, yzgar, arzuw.

61-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, sinonimleri tapyp aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny düşündiriň.

1. Her bir sözüň bermen ýüz müň dessana
Ýanarmen, köýermen günde, Akmeňli (*Kemine*).
2. Ýagşy sagat, ajap wagtdyr, hoş eýýam (*Magtymguly*).
3. Dendan – pena, zyban dahan nagşydyr
Leb bilen gaş her zybaga ýaraşmaz (*Magtymguly*).
4. Ak bilekli akja gyz, dilim geldi zybana (*Kemine*).
5. Dahan içre beren dişi gerekmez (*Zynhary*).

6. Ol (Platon aga) sürgünde bolansoň, ýüregini açmaga, derdini diýmäge adam tapmaýan bolarly. Onsoňam her kime içiňem döküp bolanokdy (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «Älem içre at gezer»).

62-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Sinonimdeş sözleri tapyň, olaryň manylaryny we emele geliş ýoluny düşündiriň.

1. Göreşde ýykylyp, jeňde ýeňilen
Içi doly namys bile ar bolar (*Magtymguly*).
2. Destimden çykardym guşum, awlagym (*Şol ýerde*).
3. Zamana beýledir – göze ilmezler,
Her ýigidiň golda bary bolmasa (*Şol ýerde*).
4. Birbal getirilen puly ýygşyryp, weziriň eline iki sany sandyjak beripdir («*Birbal*»).
5. Goç buýnuzy goça agyrlyk etmez (*Nakyl*).
6. Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar (*Nakyl*).
7. Dostumdan syrymy ýaşyrmandym men (*K. Gurbannepesow*).

63-nji ýumuş. Garaldylan sözleriň sinonimini tapyp, sözlemleri göçürň we manysyny düşündiriň.

1. Goç ýigidiň **ýagşysy** köp diňlä, az **sözlär**. 2. Ir **öýlendir-dim**, ir **söýündirdi**. 3. **Kemsiz** ýoldaş **gözleseň**, ýoldaşsyz galarsyň. 4. **Akylly** gelin öý diker, **akmak** gelin öý ýykar. 5. **Uzak** ýol aty synar, **agyr** gün – äri. 6. **Datsyz nahara** duz kär etmez. 7. **Gazap** gelende, **akyl** gider. («*Paýhas çeşmesi*»)

Sinonimleriň ähmiýeti we stilistik hyzmaty

Sinonimler diliň baýlygyny, çeperligini, sözleriň täsirliligini, şireliligini görkezýän esasy serişdeleriň biri hasap edilýär. Olar dilde dürli hyzmaty ýerine ýetirýärler we örän ähmiýetlidir.

Sinonimleriň dilde ulanylyş aýratynlyklaryny we ýerine ýetirýän hyzmatynyň aşakdaky görnüşlerini görkezmek bolar.

1. Sinonimler leksikografiýada, ýagny sözlük düzmek işinde sözleriň manylaryny düşündirmegiň esasy serişdeleriniň biridir. Sözün manysy düşündirilende şol mana ýakyn bolan sinonimlerini getirmek täri leksikografiýada giňden ulanylýar. Mysal üçin:

Batyr. Batyrlýk görkezýän, ýürekli, gorkmazak.

Ýow. Duşman, ýagy, gany.

Dilber. Söýgüli, dildar, ýar.

Bu usul köpmanlyly sözüň manylaryny ýa-da omonimdeş sözleriň manylaryny takyk bermekde-de, ol manylary biri-birinden tapawutlandyrmakda-da örän ähmiýetlidir. Mysal üçin:

Gaty. 1. Ýumşak bolmadyk, berk, pugta

2. Pugta, mäkäm, gaýym

3. Juda, örän

Düz I. Meýdan, çöl, takyr; tekiz

Düz II. Dogry, hak, rast

Otag I. Jaý, tam

Otag II. Haşal ot

2. Sinonimler bir sözlemede, tekstde şol bir sözün ýerliksiz gaýtalanyp ulanylmagynyň önüni almakda-da möhüm serişde bolup çykyş edýär. Sebäbi bir sözün bir tekstde birnäçe gezek gaýtalanmagy tekstiň dilini garyplaşdyrýar, mazmunyny täsirsiz edýär. Sinonimleriň ulanylmagy bolsa aýdyljak bolunýan pikiri has anyk, aýdyň beýan etmäge, ony dürli öwüşginde has nygtap görkezmäge, sözleriň emosional täsir edijilik hyzmatyndan ýerlikli peýdalanmaga, şonuň netijesinde eseriň dilini baýlaşdyrmaga, çeperçiligini artdyrmaga giň mümkinçilik berýär. Meselem:

*Gitdi menden **sabyr**, **aram-y-karar***

Yşk alypdyr neýleý ygtyýarymny (Andalyp).

***Ýekemen**, **geplemezek**, **dymma** adamlar üçin mawy topaz dakynmak maslahat berilýär («Zenan kalby»).*

*Namart **maslahaty**, **geňeşi** bilmez (Magtymguly).*

***Ýandym**, **köýdüm** yşkynda, **örtendi** jan, **gözelim** (Mollanepes).*

3. Sinonimler aýdyljak bolunýan pikiriň ýagdaýa görä, wakany, hadysany bolup geçişine laýyk beýan etmekde hem örän ähmiýetlidir. Çeper eserlerde söz ussatlary wakany suratlandyrmakda şol ýagdaýa laýyk sözleri seçip almagy we öz duýgusyny çeper beýan etmegi başarypdyrlar. Şu maksat bilen olar tarapyndan sinonimleriň dürli görnüşleri, ýagny leksik sinonimler hem, kontekstual sinonimler hem, stilistik sinonimler hem ulanylypdyr. Şonda sinonimik hatardan şol ýagdaýa laýyk sözi saýlap almakda söz ussady sözün diňe bir atlandyrmak, aňlatmak hyzmatyny däl-de, eýsem onuň awtoryň ýagdaýa baha beriş tärini, içki duýgusyny görkezmek hyzmatyny hem göz önünde tutýar. Meselem, «Döwlet guşy» romanynda awçynyň häsiýetini «suratlandyryň» Bibi gyşygyň gybatçy sözlerinde şeýle sinonimler ýerlikli ulanylypdyr. «Gaty çagaçyl, hamrak ol... Ýöne şo **zährimardan** (arakdan) bir dadansoň üç-dört günläp näme edenini bilenog-a ol. Raýon merkezinde-de birki sany **alkaş** (arakhor) **meslekdeşi** (pikirdeşi) bar. Olar gelse-hä onuň **geçisi daga ýaýrar** (göhi gelýär).» Bu sözlemlerde ulanylan ýönekeý gepleşige degişli «zährimar», «alkaş», «meslekdeş» sözleri, «geçisi daga ýaýramak» frazeologizmi wakanyň beýan edilişine ýaňsa almak, göwnüýetmezçilik öwüşginini berýär we awtoryň şoňa bolan ýigrenç duýgusyny görkezmäge belli bir derejede täsir edýär.

4. Sinonimler aralyk stile degişli sözlerden stilistik öwüşgini, emosional täsir edijilik hyzmaty bilen tapawutlanýarlar. Bu sinonimler çeper stile mahsusdyr we çeper eserlerde köp ulanylýar. Mysal üçin, *eşik, lybas; ýüz, jemal, roý; ädim, gadam; dil, zyban; dodak, leb* we ş.m.

Meselem:

Görer **gözüm**, nury **didäm**, ogullar (*Seydi*).

Aý kibi **roýuňny** gördüm, Nur saçylar, ýar, **ýüzüňden** (*Magtymguly*).

Janym **ataşa** saldym, **Nar** içinde men galdym (*Şol ýerde*).

– Näme **ýyrşarýarsyň**? – diýip, Weli ondan sorady.

– Bir üýtgeşik rowaýat ýadyma düşdi. Şony ýatlap **ýylgyraýdym**. (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

64-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň sinonimlerini tapyň. Sinonimlerň görnüşini kesgitläň.

1. Men teňnäni **köýdürme**,

Meý ber ki dodakyňdan (*Mollanepes*).

2. Bir **ýagşyga** duş edipdir **ýamany**.

Nä alaç dünýäden ötüp baradyr (*Magtymguly*).

3. **Mysalasy** nätüýsli, **hassa** ýaly yranyp gelýär (*A.Durdyýew*).

4. Türkmen dilini **suw ýaly** bilýän Samoýlowiçiň özem bardyr (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). 5. Öýi **uzakda** bolmadyklar öýlerine **ýelk ýasadylar** (*Şol ýerde*). 6. **Taňrynyň** işiniň **kösti** yok («*Zenan kalby*»).

65-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Sinonimdeş sözleri tapyň, olaryň görnüşini kesgitläň.

1. Dowzah odundan beter, ataş suzanyň bar meniň (*Magtymguly*).

2. Beýle är goşulmaz adam sanyna,

Iki hatyn, bir är – üç aýal bolar (*Magtymguly*).

3. Möwsüm güli solar, guryr, öçer sen (*Şol ýerde*).

4. Menziller yrakdyr, ýollar uzakdyr,

Ýaşmaz günler, batmaz aýlar görer sen (*Şol ýerde*).

5. Öňüň gara, yzyň gözle.
Hoş sözün diý, gahryň gizle,
Sözläbilsen ýagşy sözle,
Halk ýamanyň bizarydyr (*Şol ýerde*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Sinonimleriň köpmanylyk bilen baglanyşygyny düşündiriň.
2. Sinonimler haýsy çeşmeleriň hasabyna we nähili ýollar bilen döreýär?
3. Sinonimleriň dildäki ähmiýetini we ýerine ýetirýän stilistik hyzmatyny aýdyp beriň.

Türkmen dilinde omonimler

Omonimler bir leksika-semantik kategoriýa degişli bolan köpmanylykdan, sinonimlerden we antonimlerden aşakdaky häsiýetleri boýunça tapawutlanýarlar.

1. Ses düzümi meňzeş bolýan iki ýa-da birnäçe sözden emele gelýär. Şoňa görä-de, bu sözleriň ýazylyşy ýa-da aýdylyşy meňzeş bolýar.
2. Bu sözler dürli many aňladýarlar.
3. Olaryň manylarynyň arasynda baglanyşyk duýulmaýar.

Şeýlelikde, ýazylyşy ýa-da aýdylyşy meňzeş bolan, manylarynyň arasynda hiç hili baglanyşygy bolmadyk dürli manyly sesdeş sözlere **omonimler** diýilýär. Meselem: **burç I** – ösümlik. *Ajy burç*; **burç II** – çüňk, küňç. *Jaýyň burçy*.

Omonim adalgasy grek sözi bolup (**homos** – *birmeňzeş*, **onyma** – *at*), **meňzeş atlar** diýmegi aňladýar.

Omonimler we köpmanylyk (polisemiýa)

Omonimler bilen köpmanylyk käbir sözlerde birmeňzeş semantik hadysa ýaly duýulýar. Olary biri-birinden tapawutlandyrmak, haýsynyň omonim, haýsynyň köpmanyly sözdüginini anyklamak, aýdyňlaşdyrmak kyndyr. Esasan hem, omonimler bir söz toparyna degişli sözlerden bolsa ýa-da öňki köpmanyly sözüň manylarynyň arasyndaky baglanyşygyň ýitip gitmeginiň netijesinde omonimleşen

sözlerden bolsa, olary köpmanylylykdan tapawutlandyrmak kyn bolýar. Bu meselede, esasan, olaryň many gatnaşyklary göz önünde tutulmaly bolýar. Meselem:

Ýüz. 1) adamyň kellesiniň ön tarapy; 2) predmetiň, zadyň görünýän tarapy, üsti. *Halynyň ýüzüne çañ siňipdir.* Bu iki manynyň ikisiniň hem zadyň ön tarapyny aňlatmagy olary baglanyşykly edýär we bu köpmanylylyk hasap edilýär.

Omonimler aýry-aýry sözlerden bolup, olaryň manylarynyň arasynda hiç hili baglanyşyk bolmaýar. Meselem:

Sapak I. Inçejik ýüplük. *Esgerleriň ýanynda hemişe iňňe bilen sapagy bolýar.*

Sapak II. Okuw mekdeplerinde okadylýan okuw, ders. *Sapakdan gowy baha almaga çalyşmaly.*

Käte bir sözün käbir manylarynyň daşlaşyp, arasyndaky baglanyşygyň ýitip gitmegi bilen hem omonimler döreýär. Şeýle ýagdaýda ol sözleriň eýe bolan häzirki manysyndan we dilde ulanylyşyndan ugur almaly bolýar. Meselem:

Ok I. 1. Ýaý bilen atylan, uýy peýkamly uzyn göni çybyk.

2. Tüpeň, pulemyot, rewolwer ýaly ýaraglarda atmak üçin içi däriden doldurylan peşen.

Ok II. Arabanyň we ş.m. tigirlerini birleşdirýän uzyn göni demir ýa-da agaç.

Bu sözleriň manylaryndaky baglanyşyk häzirki döwürde okuň görnüşiniň üýtgemegi (seret: ok I, II many) bilen ýitipdir. Şol baglanyşygyň ýoklugy üçin öňki köpmanyly söz häzir omonim hasap edilýär.

Omonimleriň döreýiş çeşmeleri we ýollary

Omonimler dürli çeşmelerden we dürli ýollar arkaly döräpdirler. Olaryň köpüsiniň döreýiş ýollaryny we çeşmelerini aşakdaky ýagdaýlar bilen düşündirmek bolar.

1. Türkmen edebi diliniň sözleriniň ses düzüminiň meňzeş bolmagy netijesinde dörän omonimler:

Oý I. Pikir, akyl ýetiriş. *Ol bir salym oýa çümüp oturdy.*

Oý II. Pes ýer, çöketlik. *Oba dagyň golaýyndaky oýda ýerleşýärdi.*

Çapmak I. Ýüwürmek, ylgamak. *Çapyp baryan atyň ýüzüne urma (Nakyl).*

Çapmak II. Ýiti ýarag bilen kesmek, kerçemek. *Ol şu günler kakasyňa ýandak çapmaga kömekleşýärdi.*

2. Köpmanlyly sözün manylaryndaky öňki baglanyşygyň ýitip gitmegi netijesinde, ol manlaryň hersiniň aýry söze, ýagny omonime öwürlmegi. Mysal üçin:

Pişek I. Ýanlyk ýaýylyan aňaç gural. *Giç ýat-da ir tur; alty pişegi artyk ur (Nakyl).*

Pişek II. Maýyp adamlaryň söýeg hökmünde ulanylan enjamy. *Agsagy pişek saklar (Nakyl).*

Bu enjamlaryň ýasalyşy ilki başda meňzeş bolan bolmagy mümkin. Olaryň ýerine ýetirýän hyzmaty, daşky şekiliň gurluşy düýbünden aýry bolansoň, soňabaka ol baglanyşyk ýitipdir.

Gulp I. Bir zadyny agzyny gulplamak üçin açar bilen ýapylýan, açylýan enjam. *Bu açarlaryň hiç biri-de guly açmady.*

Gulp II. Käbir gaplaryň gapdalyndaky tutawajy. *Wüşä kel stolun üstünde duran ullakan kitirni gulyna ýapyşdy (A.Gowşadow).*

Başda asma gulplar bolup, olar gapynyň tutawajyndan asylyp ulanylypdyr we metonimik ýol arkaly göçme manynyň ýüze çykmagy bilen «tutawaç» manysyndaky «gulp» sözi gulplamak üçin ulanylyan enjamy hem aňladypdyr. Soňra gulpuň görnüşü üýtgeşip, gapyny köwüp oturdylyan gulpuň peýda bolmagy netijesinde, ol baglanyşyk ýitipdir. Indi bu sözler omonim hasap edilýär.

3. Käte köpmanlyly sözün manlarynyň arasyndaky baglanyşyk duýulsa-da, bu sözleriň söz topary üýtgeýär. Şonuň bilen baglylykda, olaryň grammatik häsiýetleri hem üýtgeýär we şeýlelikde, ses düzümi meňzeş, emma dürli söz toparyna degişli bolan sözler, ýagny **omofor-malar** emele gelýär: doň I (işlik), doň II (at); göç I (işlik), göç II (at); tanyş I (işlik), tanyş II (at); gat I (işlik), gat II (at); oý I (işlik), oý II (at) we ş.m.

Meselem:

1. *Türkmen goşy (at) dura-bara düzeler* (Nakyl).
2. «**Goş**» (*işlik*) *diýilmän, goşa (at) gysdyrylma* (Nakyl).

Bu nakyllaryň birinjisinde «goş» sözi at; ikinji sözlemde «goş» sözünüň birinjisi işlik, ikinjisi (goşa) at bolup gelýär.

Sesdeş sözleriň at ýa-da işlik manylarynda ulanylyşyny aşakdaky sözlemlerde hem görmek bolýar. Meselem:

- 1) At bolup gelşi:

*Türkmeni göçürjek bolsaň, gapdalyndan **göç** geçir* (Nakyl).

- 2) İşlik bolup gelşi:

*Küşt oýnaýanlaryň ýanyndaky janköýerleriň «atyňy **göç**», «piliňi **göç**» diýip janygyp gygyrýan sesleri eşidilýärdi.*

4. Sözüň grammatik şekiliniň üýtgemegi ýa-da onda fonetik özgerişň bolmagy bilen sözleriň ses düzümi meňzeş bolýar we omonim emele gelýär. Bu ýagdaýda omonimdeşlik düýp söz bilen beýleki bir sözüň grammatik şekiliniň ýa-da iki sözüň käbir grammatik şekilleriniň ses düzümi taýdan gabat gelmegi netijesinde döreýär. Olar ilkinji formasynda omonim bolup bilmeýärler. Meselem:

Açar I (at). Gulpy we ş.m. açmak, ýapmak üçin enjam. *Bu gulpuň açary tapylmady.*

Açar II. «Açmak» işliginiň nämälim geljek zaman şekili. *Adamlar dükançy dükany açar öýdüp köp garaşdylar.*

Bu omonimler iki görnüşde emele gelýärler.

a) Söz bilen beýleki bir sözüň grammatik şekili omonimdeş bolýar. Mysal üçin:

At I (at). Öý haýwany. *Iki at depişer, arasynda eşek öler* (Nakyl).

At II (işlik). «Okla, zyň»; «tüpeňi göçür» diýen manylardaky işlik.

Çapar I (at). Ýörite iberilýän habar ýetiriji atly. *Olar goňşy oba çapar ibermegi maslahatlaşdylar.*

Çapar II (işlik). 1. Çapmak işliginiň geljek zaman şekili.

2. Çapgyr, gowy çapýan. *Çapar toýnak çapa gyzar* (Nakyl).

b) Sözleriň käbir grammatik şekilleri omonimdeş bolýarlar. Mysal üçin:

Ýara + t + an → ýaradan (işlik, ortak işlik)

Ýara + dan → ýaradan (at)

Ýaradan (has at)

Meselem: *Pynhan bakyş – ýary maňa ýaradan,*

Gamzasy ok – akdy ganyň ýaradan.

Ýar ýaryň mährinden ölinçä ganmaz –

Ýary ýardan jyda etme, Ýaradan! (D.Annamyradow)

5. Başga dillerden geçen sözleriň omonimdeş bolmagy. Başga dillerden geçen alynma sözleriň türkmen dilindäki söz bilen ýa-da alynma sözleriň özlari özara sesdeş bolmagy hem omonimleriň döremegine sebäp bolýar.

Bu usulda emele gelen omonimleriň aşakdaky görnüşleri duş gelýär.

1. Pars dilinden geçen alynma söz bilen türkmen diliniň sözünüň ses düzüminiň meňzeş bolmagyndan dörän omonimler. Sözleriň pars ýa-da arap diline degişlidigini kesgitlemekde A.Meredowyň, S.Ahallynyň «Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlüğinden» (1988) peýdalanyldy we şonda berlen maglumatlara esaslanyldy.

Dag I (türkmen). Daş jynsly beýiklikler. **Dag** başy dumansyz bolmaz, är başy – hyýalsyz (Nakyl)

Dag II (pars). Ýanyk; tagma; gaýgy, külpet.

Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan,

Gök titreýip çeke bilmez bu derdi (Magtymguly).

Nägehan uçrady aýrallyk dagy (Şol ýerde)

Para I (türkmen). Bikanun edilen iş üçin berilýän pul, zat, berim.

Pir-kazylyr para isläp, gol açdy,

Haram eýle, emma berme puluňny (Magtymguly).

Para II (pars). Bitewi zadyň bölegi, tike.

Ýürek-bagrym kylyp para,

Yşkdayy zaman istär (Magtymguly).

Aýrallyk derdinden bagrym paradyr («Saýatly-Hemra»).

2. Arap dilinden geçen alynma söz bilen türkmen dilindäki sözün sesdeş bolmagy netijesinde dörän omonimler.

Sap I (türkmen). Bir guralyň tutawajy. *Piliň ýylmanan **sapy** eliňden sypjak bolýardy.*

Sap II (arap). Aldawly hereket, hile, pirim, sapalak. *Oglanjyk adamlaryň gözüne güýdüşip, **sap** atdy-da ökjäni göterdi.*

Sap III (arap). Harby adalga, hatar. *Goşunyň önündäki **sapy** gelip, Tejen şäherine giripdi.* (B.Kerbabaýew).

Aryş I (türkmen). Arabanyň oňa goşulýan malyň gapdalyndan gel-ýän ýogyn agaçlary. *Arabasyňa güýji ýetmän **arşyny** depelär* (Nakyl).

Aryş II (arap). Gök, asman.

*Pelegi titreder, **arşy** ýandyrrar* (Magtymguly).

*Ýeriň, gögüň, **arşyň**, kürsüň Subhany,
Rehim eýleşip, ýagmyr ýagdyr, Soltanym!* (Şol ýerde)

3. Rus dilinden geçen alynma sözün türkmen diliniň sözi bilen sesdeş bolmagy netijesinde dörän omonimler.

Port I (türkmen). Çeýe däl, berk bomadyk, döwlegen. *Güýçli şemal agajyň **port** şahalaryny döwürdir.*

Port II (rus). Gämi duralgasy. *Durky täzelenen soň, deňiz **portunyň** yük geçirijilik ukyby birnäçe esse artdy.*

Gaz I (türkmen). Köplenç suwda ýaşaýan uly guş.

*Kölde guba **gaz** ýöreyip,
Suw seslener gamyş bile* (Magtymguly).

Gaz II (rus). Himiki jisim. *Häzir ähli obalara **gaz** geçirilip, adamlar mawy ýangyjyň hözirini görýärler.*

4. Iki sany alynma sözün ses düzüminiň özara gabat gelmegi bilen dörän omonimler.

a) arap, pars dilleriniň sözleriniň özara omonimdeş bolmagy.

Diwan I (arap), köne söz. Ýokary wezipedäki adamlardan guralan geňeş; edara; ýygnak. *Şol gün **diwana** çagyrylan emeldarlar, arçynlar kändi.*

Diwan II (arap). Eserler ýygyndysy. *Magtymgulynyň diwanyna onuň öň çap edilmedik goşgulary hem girizilipdir.*

Hal I (arap). Ýagdaý, ahwal.

*Haka aýan boldy **halym**,
Hakda bilen bolmaz mälim* (Magtymguly).

*Üstünden ilin göçendir.
Niçik geçer **halyň** seniň* (Şol ýerde).

Hal II (arap). Meň, gyzylymytyl tegmil.

*Hindi **hallar** gül ýüzünde jugradyr* (Magtymguly).

***Hallary** bardyr lebinde* («Şasenem-Garyp»).

b) rus dilinden geçen sözleriň özara sesdeş bolmagy netijesinde dörän omonimler.

Ba:l I. Uly tans aňşamy. *Mukamlar Köşgündäki geçirilen **ba:l** tomaşaçylarda uly täsir galdyrdy.*

Ba:l II. Tebigy hadysanyň güýjüniň ölçeg birligi. *Aşgabatdaky bolan ýer titremäniň güýji 7-8 **ba:la** ýetipdir.*

Blok I. Tehniki adalga. Agyr ýükleri galdyrmak üçin ýönekeý gurluş. ***Bloklar** ýükleriň ornuny üýtgetmek üçin ulanylýar.*

Blok II. Syýasy adalga. Döwletleriň syýasy ýa-da harby bileleşigi. *Bitarap Türkmenistan hiç hili harby **bloklara** goşulmazlyk syýasatyny ýöredýär.*

66-njy ýumuş. Sözlemleri göçürin. Omonimdeş sözleriň manylaryny nähili emele gelendigini we omonimleriň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

1. Ýol agyrdyr: mün ýanylar, öçüler,
Bagtly ýollar kynlyk bilen geçiler,
Ýel ygyna şaglap gitse geçiler,
Sen öküz dek ýele garşy yňyp git (*K.Gurbannepesow*).

2. Bal, bal diýmek bilen agzyň süýjänok,
Ýöne beýle ajam bolup baranok.
«Sag bol» almak bilen garmyň doýanok,
Ýöne beýle ajam bolup baraňok (*Şol ýerde*).

3. Pelek başyň kyldy bendi,
Ýumrudly ykbalym bendi (*Magtymguly*).

67-nji ýumuş. Berlen omonimleriň manylaryny kesgitläň we olary ulanyp sözlem düzüň.

Dek I, dek II; otag I, otag II; bag I, bag II; tut I, tut II; atly I, atly II; doň I, doň II; gat I, gat II.

68-nji ýumuş. Omonimdeş sözleri tapyň, olaryň manylaryny, ýüze çykyş ýollaryny we görnüşini kesgitläň.

1. Çöpe gaçan torgaý gutular (*Nakyl*).
2. Balarylar üçin ýörite gutular ýasadyldy.
3. Ýaşyl don geýindi ýalaňaç baglar (*B.Kerbabaýew*).
4. Bezirgenler mydam ýola bil baglar (*Magtymguly*).
5. Magtymguly zar aglaýyp,
Jigerim nara daglaýyp (*Magtymguly*).
6. Bagdatda nar bişse, Tewrizde injir,
Hyrat dek hiç ýeriň pissesi bolmaz (*Şol ýerde*).

69-njy ýumuş. Aşakdaky sözlemlerde getirilen köpmanyly söz bilen omonimleri tapawutlandyryň. Olaryň manylaryny düşündiriň.

1. Istedim söwer gardaşy,
Pelek uzak atdy daşy (*Magtymguly*).
2. Namart-üflas daşyma.
Neýläýin üýşüp barar (*Şol ýerde*).
3. Öten günlerim düýş bolup,
Gezdim ilimden daş bolup (*Şol ýerde*).
4. Daşy – jäjek, içi – möjek (*Nakyl*).
5. O nähili gürrüňmiş?
Çytdy Gözel gaşyny,
Ýuwaşjadan dişledi
Ýüzüginiň gaşyny (*K.Gurbannepesow*).
6. Enäniň gaşynda dem salym otur.
Ýok, ýok, beýik enäň öňünde ör tur (*Şol ýerde*).
7. Ýüz gezek eşidenden, bir gezek gören ýagşy (*Nakyl*).

8. Ýüz ýüze düşse utanar (*Nakyl*).

9. Göğün ýüzi çüýşe ýaly durlandy (*B.Kerbabaýew*).

70-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Omonimdeş sözleriň manylaryny, ýüze çykyş ýollaryny düşündiriň.

1. Tutar olaryň göz ýaşı,

Ömrüniň möhleti gider (*Magtymguly*).

2. Köp-köp garalygyň günäsin ötyär,

Şeýdibem, kemelýär Eneleň ýaşı (*K.Gurbannepesow*).

3. Dogry basjak bolup her bir ädimi,

Köp ýerlerde ýakyp gezdim ädimi (*A.Akmyradow*).

4. Ah, ezizim, ýa syrdaşyň saý meni.

Ýa-da ele çybyk al-da, saý meni (*Şol ýerde*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Leksika-semantik kategoriýa degişli bolmak bilen omonimler nähili häsiýetlere eýedirler?

2. Omonimleriň köpmanylylykdan tapawudyny aýdyp beriň.

3. Omonimler haýsy çeşmelerden we nähili ýollar arkaly döreýärler?

Omonimleriň görnüşleri

Omonimler olary emele getirmäge gatnaşýan sözleriň leksika-grammatik häsiýetine, many gatnaşyklaryna we olaryň dilde ýüze çykyş usulyna baglylykda dürli görnüşlere eýedirler.

1. Leksik omonimler.

Olar ses düzümi taýdan meňzeş bolan, emma manylarynyň arasynda hiç hili baglanyşygy bolmadyk leksik birliklerdir. Mysal üçin:

Goýun I. Öý haýwany.

Goýun bakan çöl tanar;

Ylym okan ýol tanar (*Nakyl*).

Goýun II. Gujak. *Goýnumdan* dökülse – *gonjuma* (*Nakyl*).

Goýnuň içre biten bostan,

Goç yigitler bagban bu gün (*Magtymguly*).

Ders I. Okadylýan predmet, sapak. *Ol mekdepde matematika dersine ökdedi.*

Ders II. Dökün. *Ýap gazmak, pel çekmek, ders daşamak, olary atyza dökmek Käkilige gaty ýokuş degdi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»).

Leksik omonimlerde olary emele getirýän sözleriň leksika-grammatik häsiýeti meňzeş bolýar. Bu omonimleriň taýlary bolýan sözleriň ikisi hem bir söz toparyna degişli bolýarlar we olar ähli grammatik formalarynda-da özara omonimdeşligini saklap bilýärler. Şoňa görä-de, olar **doly omonimler** hasap edilýärler.

Çaý I. Gaýnan suwa atylyp içilýän ösümlik we şol çaý atylan suw. **Çaýyň** soňy dostuňa (Nakyl).

Çaý II. Uly jar. *Araz çaýynyň köprüsi.*
Üstünden gyzlar geleydi («Görogly»).

Ýakmak I. Suw bermek, suw içirmek. *Çopan goýunlaryny suwa ýakyp başlady.*

Ýakmak II. Ot bermek, otlamak. *Ýakma – bişersiň, gazma – düşersiň.*

Ýakmak III. Göwnüňe ýaramak, halamak. *Eliňden gelse, ilň göwnüňe ýakýan iş etmeli.*

2. Leksika-grammatik omonimler.

Bu omonimleriň taýlary bolan sözler dürli söz toparyna degişli bolýarlar.

Mysal üçin:

Kök I (at). Ot ösümliğin we ş.m. iýmit alýan bölegi, damar. Ösümliğin **köki**. *Azy dişiniň köki iki bolýar.*

Kök II (syapat). Wagty hoş, şadyýan, keypli. *Şu günä seniň keypiň kök ýaly.*

İçmek I (işlik). Suwuk zady owurtlap ýuwutmak. *Adamlaryň köpüsine irden çaý içmek endik bolupdyr.*

İçmek II (at). Goýun derisinden tikilen daşky geýim, possun. *İçmek gysyna adamy sowukdan oňat goraýar.*

Bu omonimleriň taýlarynyň diňe käbir grammatik formalarynda ses düzümi gabat gelip, omonimdeş bolýarlar. Şoňa görä-de, olar **doly däl omonimler** hasap edilýärler. Olara başgaça **grammatik omonimler** ýa-da **omoformalar** hem diýilýär.

Meselem: *Birden şaglap geldi tomsuň ýagşy,*
Diňse ýagşy, guýsa ondanam ýagşy (K.Gurbannepesow).

3. Frazelogik omonimler.

Bu omonimleriň taýlary hökmünde aýry-aýry frazeologik birlikler çykyş edýärler. Meselem:

El degmek. Boş wagtyň bolmak. *Seniň şähere baryp gaýtmaga eliň degermi?*

El degmek. Namysyna degilmek, zorlanmak. «*Holha, gyzyna el degen Bekmyrat baý*» diýip, ýeňsämden görkezerler (H.Derýaýew).

Käte erkin söz düzümi bilen şonuň göçme manyda ulanylmagyndan emele gelen frazeologizm hem özara omonimdeş bolýarlar. Meselem:

Işini bitirmek. Bir işi boldum etmek, gutarmak. *Mämiş seýis işini gün öýlä agenda bitirdi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Işini bitirmek. Ölmek, ýogalmak. *Şol gün Aýyt aga keselledi. Bir hepde yerinden galman ýatdy. Sekizinji günem işini bitirdi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»).

4. Omograflar (grafiki omonimler).

Bu omonimik hadysa manysy boýunça aýry-aýry sözleriň ýazuwda meňzeş ýazylmagynyň netijesinde ýüze çykýar. Bu sözler aýdylyşy taýdan hem tapawutlanýarlar. Omograflaryň döremegine dilde uzyn we gysga çekimlileriň ýazuwda özara tapawutlandyrylmazlygy hem-de uzyn çekimlileriň türkmen dilinde fonematik häsiýete eýe bolmagy, ýagny sözün manysyna täsir edip, ony tapawutlandyrmagy (*ot – o:t, tut – tu:t*) sebäp bolupdyr. Meselem:

Mälediň sen, mälediň sen,
Birin hasam ha:ladyň sen,
Barmy puluň, haladyň sen?
Ýokdy. Derrew nola çykdyň (K.Gurbannepesow).

Sözleriň basym taýdan tapawutlanýan görnüşleri hem dilde omograflaryň döremegine sebäp bolýar. Bu hili sözler ýazuwda meňzeş ýazylýarlar, emma aýdylyşy taýdan tapawutlanýarlar we aýry mana eýe bolmak bilen hersi dürli söz toparyna degişli bolýarlar.

Meselem: *gurama* (at) – *gurama* (işlik)

dograma (at) – *dograma* (işlik)

Gijeler, gijeler, aýdyň (sypat) *gijeler*,

Nirde meniň ýarym, aýdyň (işlik), *gijeler* (Halk döredijiligi).

5. Omofonlar (fonetik omonimler). Bu omonimik hadysada aňladýan manysy we ýazylyşy taýdan aýry-aýry sözler aýdylyşy boýunça meňzeş bolýarlar. Meselem:

Yşyk – ýagty, şöhle.

Yşk – söýgi.

Yşksyz *ömr* **yşksyz** *bir tümlükdir* (A. Atabaýew).

Omofonlaryň ýüze çykmagyna dilde sözleriň aýdylyşyndaky bolup geçýän käbir fonetik hadysalar sebäp bolýar. Mysal üçin, ýanaşyk gelen iki çekimsiziň arasynda çekimli sesiň artdyrylyp, aýdylmagy (**erk** we **erik**, **plan** we **pylan**), sesleriň assimilýasiýasy (**içjek** we **işsek**) ýaly hadysalaryň netijesinde dürli hili ýazylýan aýry manyly sözler meňzeş aýdylýarlar we omofonlary emele getirýärler. Meselem:

Yşkym üçin oda-suwa **atsalar**,

Ýa boýnumdan yşk dagyny **assalar**.

Elwan köýnegiň deý gymyzy gany,

Damarymda sen-sen diýip **at salar** (A. Atabaýew).

Käte söz bilen söz düzüminiň (iki sözün) meňzeş aýdylmagy bilen hem (**ikilik** we **iki ilik**) omofonlaryň bir görnüşi emele gelýär. Meselem:

Şahyr, sesiň **kes indi**.

Söndi otly **kesindi** (K. Gurbannepesow).

Omonimleriň stilistik hyzmaty

Omonimleriň dilde ulanylmagy, köplenç, ýörite stilistik maksatlar bilen şertlendirilýär. Olar çeper eserlerde pikiri täsirli, ýiti beýan etmegiň aýratyn bir serişdesi bolup hyzmat edýärler we işjeň ulanylýarlar. Meselem:

*Omzunyn ýüki boldugyça köp,
Ýeriň keypi **kök**,
Köküň keypi **kök** (K.Gurbanpesow).*

Omonimleriň çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylmagy, köplenç, çeper stile mahsusdyr. Sebäbi şeýle ulanylmak omonimdeş sözleriň stilistik aýratynlyklarynyň biridir. Meselem:

*Gara zülpüň **ýüzde yüz-ýüz** bölündi,
Her zülpüň **ýüzünde yüz** para köňlüm (Mollanepes).*

Çeper stilde omonimleriň ýörite ulanylmagy bilen bentler, hatda tutuş goşgular hem döredilýär. Mysal üçin, aýratyn goşgy düzüş formasy bolup, ol edebiýatda **týug** diýlip atlandyrylýar, onda omonimleriň setirleriň ahyrynda getirilmegi bilen hem kapyýa hem many sazlaşygy emele getirilýär. Meselem:

*Magtymguly synam doly **ýaradan**,
Rehim eýläp, emin kysyn **Ýaradan** (Magtymguly).*

*Miwe köp bolsa **eger**,
Bag başyn aşak **eger** (G.Ezizow).*

Omonimleriň çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylmagy bilen degişme äheňli eserler hem döredilýär. Bu hili eserlerde omonimler kinaýa etmek, ýañsa almak ýa-da söz oýnatmak ýaly stilistik hyzmatlary ýerine ýetirýärler. Meselem:

*Ýene kakdy..., ses gelmedi...,
Onýança-da sese **derek**
«Gatyrak kak!» diýýän ýaly,
Şuwwuldady goşa **derek** (K.Gurbanpesow).*

71-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Omonimdeş sözleri tapyň, olaryň manylaryny, emele geliş ýoluny, görnüşini kesgitläň.

1. Náme tapsa salyp sanlyja bende,
Meñzeşdi az suwa gurulan bende,
Kişi göwni üçin aýtmazdy bende,
Öz sözi göwnüne jaýdy diydiler (*I.Akmyradow*).

2. Nan iň uly sowgatdy,
Tutdurmajak tez atdy.
Gije geçdi, daň atdy,
Şol iň belent buşlukdy (*K. Gurbannepesow*).
3. Arzym aýdyň sower ýara,
Bu derdimiň dermanydyr (*Magtymguly*).
Eredi janym-jigerim, görgül tende ýara ýok (*Şol ýerde*).

72-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Omonimdeş sözleriň manylaryny we emele geliş ýoluny düşündiriň.

1. Tiken – bike, geýen – gül (*Nakyl*).
2. Tiken ýalaňaç aýaga batar (*Nakyl*).
3. Haryň işi hardyr, dostlar.
Müň nagtasaň, atça bolmaz (*Magtymguly*).
4. Zöhre bir lukmany özi nuş eýläp, bir lukmany bolsa, öz goly bilen Tahyra tutup berdi («*Zöhre-Tahyr*»).
5. Bent eýleýipdir Lukmany, habar almaz azaryndan (*Magtymguly*).
6. Awçylar awlarlar awy,
Ýanynda çakmagy, gowy («*Şasenem-Garyp*»).
7. Gowy adama sylag etseň, ýa aýdar, ýa gaýdar (*Nakyl*).
8. Bir gün aşymyza awy gatar sen,
Owwal aldap biýr sen baly, dünýä, heý! (*Magtymguly*).

73-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny kesgitläň. Dilde olara omonimdeş bolýan sözleri tapyp, sözlem düzüň.

1. Zor bilen goýberseň goýna bir iti,
Goýny gurt gyrsa-da, it sesi bolmaz (*Magtymguly*).
2. Bir mert ýagşy muhannesiň ýüzünden (*Şol ýerde*).
3. Gamzaň oky tenden ötdi,
Bardy, şirin jana ýetdi (*Mollanepes*).
4. Asman altyn açaryny aldyryp,
Gar däl, ýyldyz dökýän ýaly bu taýa (*G. Ezizow*).
5. Oýanmadyň munça belent saz bilen,
Çaýlar oýanmazmy guba gaz bilen («*Zöhre-Tahyr*»).

74-nji ýumuş. Goşgy setirlerinden biri-birine omonimdeş sözleri tapyň. Olaryň manylaryny, emele geliş ýoluny anyklaň we omonimiň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

1. Akmaýan galmazdyr bir akan aryk.
Bir tendäki adam semiz, kä aryk (*Magtymguly*).
2. Akyllý baş köpdür, ýol kesen azdyr.
Datma şerap, uzak içseň, ol azdyr (*Şol ýerde*).
3. Janyň pida bolsun ak ýüzde hala,
Ýör, Zöhre jan, bag seýline gideli («*Zöhre-Tahyr*»).
4. Ýoluksa gözüňe güňi-sagyrlar,
Olaryň halyna gülüji bolma (*Magtymguly*).
5. Şol diýip ýüz ýigit düşüpdi yşka (*K. Gurbannepesow*).

75-nji ýumuş. Berlen sözleriň omonimlerini tapyň. Olaryň manylaryny we omonimleriň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň. Käbirleri bilen sözlem düzüň.

Burç, sapak, oýluk, çapmak, gül, ýat, alma, keser, otag, kran, bag, gara, sary, çapar, laý, çal, ýaşmak, dogan, uçar.

76-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň, olardaky aşagy çyzylan sözlere omonimdeş sözleri tapyň, manylaryny kesgitläň we şolary ulanyp sözlem düzüň.

1. Güýç bilen güýç göreş edýär bu ýerde,
Çagalýk birleşýär ululyk bilen (*K. Gurbannepesow*).
2. Bir gören – biliş, iki gören – tanyş,
Üç gören – garyndaş, dört gören – gardaş (*Nakyl*).
3. Kem işleseň keserler, ýaltanyp ýatsaň asarlar (*Nakyl*).
4. Küşt oýnaýanlaryň käbiri her gezek malyny göçende, özüniň şowly göç edendigini mazamlaýardy.
5. Iki göç – bir talaň (*Nakyl*).
6. Myhman hakyky pälwan eken. Menden artyk bolmasa kem däl (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

77-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Käbir sözleriň omonimdeş boljak taýyny tapyň. Bu omonimleriň manylaryny düşündiriň.

1. Galyň bokurdagyna tegek bolmuş ýeňňä-hä ýeňňe diýjeksiň,
agasynyň akylyna näme bolduka? (*G. Gurbansähedow*)

2. Atasy goýnun bakar, ogly guzusyn,
Baýyň gapysynda günäkär bolar (*Dosmämet*).
3. Ýazmak gadagan däl,
Gelibersin hat.
Başga näme işiň bar,
Jogap ber-de ýat (*K.Gurbannepesow*).
4. Soňun toba etmez ýaňlyp-ýazan,
Ot ýaksaň, gaýnamaz bir gury gazan (*Magtymguly*).
5. Joşgun atyp gözüm ýaşı,
Örän hetden aşyp barar (*Şol ýerde*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Leksik omonimler haýsy aýratynlyklara eýe bolýar?
2. Doly we doly däl omonimler biri-birinden nähili tapawutlanýarlar?
3. Frazelogik omonimleriň aýratynlygyny düşündiriň.
4. Omograflar nähili häsiýetlendirilýär?
5. Omofonlar nähili ýüze çykýar we nähili häsiýetli aýratynlyga eýe?
6. Omonimleriň stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Paronimler

Ses düzümi we aýdylyşy taýdan biri-birine ýakyn, golaý bolup, ýazylyşy we manylary boýunça tapawutlanýan sözlere, söz düzümlerine **paronimler** diýilýär. **Paronim** grek sözi bolup, ol **para** – *ýakyn, golaý*, **onyma** – *at diýmegi aňladýar*.

Aýdylyşynyň biri-birine meňzeşligi, ýakynlygy boýunça bu hili sözler omofona çalymdaş bolan sesdeş sözlerdir. Meselem: **jyda** (aýralyk) – **juda** (örän), **şygyr** (goşgy) – **şygar** (çagyryş), **eýýam** (zamana) – **eýýäm** (öň, öňräk), **nyşan** (alamat, bellik) – **nyşana** (atşy predmeti) we ş.m.

Emma omofonlardan tapawutlylykda paronimler ýazylyşy taýdan düýpli tapawutlanýarlar we has üns berilse, aýdylyşy hem biri-birine doly gabat gelmeýär. Mysal üçin, **mahrum** (erki, hukugy kesilen) – **merhum** (ölen), **amal** (tär, çäre) – **emel** (aldaw, tilsim), **tikmek** (mata böleklerini iňňeli sapak arkaly birleşdirmek) – **dikmek** (bir zadyň düýbünü ýere gömmek, oturtmak).

Başga dillerden geçen käbir alynma sözler hem paronim bolup bilýär. Mysal üçin, **abonement** (bir zatdan peýdalanmaga bolan hukuk, ygtyýar) – **abonent** (abonementden peýdalanýan adam), **kampaniýa** (belli bir wagtda geçirilýän jemgyýetçilik syýasy, hojalyk çäreleri, işleri) – **kompaniýa** (söwda ýa-da senagat birleşigi) sözleri rus diliniň üsti bilen geçen, **juda** (halys, örän) – **jyda** (aýralyk), **karam** (oýnuň we ş.m. düzgünini bozmak, aldaw) – **haram** (şerigata laýyk gelmeýän, halal däl), **har** (taşlanan, zyňlan) – **hor** (semiz däl, arryk), **jähet** (nuk-daýnazar; sebäp) – **jäht** (yhlas, jan çekme) sözleri bolsa arap, pars dillerinden geçen alynma paronimlerdir.

Paronimleri ýazyjydyr şahyrlar öz eserlerinde dürli çeperçilik serişdeleri hökmünde, ýomak, degişme üçin, týug goşgularyny döretmek maksady bilen ulanýarlar. Meselem:

*Saz çalarmy bedreden **dep eden**,
Dag bolarmy her baýyrdan, **depeden**.
Sen kirpigiň bilen tyg uran jana,
Ýene gözüň bilen derdim **dep eden** (A.Atabaýew).*

78-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Paronimleriň aşagyny çyzyň we manylaryny düşündiriň.

Ine, şeýle gowy päkize jaýda,
Dört adam otyr müň dürli köýde (*N.Pomma*).
Başga ekin ekmän, pagta kän ekdik,
Pagta kän almaga küýmüzi dikdik (*A.Kekilow*).
Owazyň dolduryp töwerek-daşa,
Gyzykly heňleri çalgyn, tüýdügim! (*Ş.Kekilow*)
Owazasy il içine dolupdy (*B.Kerbabaýew*).

79-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Köp nokatlara derek aşakda berlen paronimlerden degişlisini goýuň. Paronimleriň manylaryny düşündiriň.

Bilbil efgan eýlemez, bolsa gülüstandan ... (*Gaýyby*).
Sen ... gysyklygyň-da gözünü çykarýarsyň (*A.Durdyýew*).
Kepbäniň ... howasy onuň burnuna urdy.

... düşen dek duşman elinde,
 Edere alaç ýok, görere çäre (*A.Kekilow*).
 Aşyry ... bize bilen pälelige iberdiler (*B.Kerbabayew*).
 Köňül dünýä gamynda, ... sözler dillerde (*Magtymguly*).
 Alym isen ylmynda kылgyl ... (*Gaýyby*).
 Men saňa başga bir ... öwredeýin.

Paronimler: *kapas – kapasa, juda – jyda, karam – haram, emel – amal.*

Soraglar we ýumuşlar

1. Paronimlerin kesgitlemesini aýdyp beriň.
2. Paronimler omofonlardan nähili tapawutlanýar?
3. Paronimlerin dildäki stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Türkmen dilinde antonimler

1. Antonimlerin kesgitlenilişi

Antonimler dildäki sözlerin semantik gatnaşyklarynyň biri hökmünde ýüze çykýar we gapma-garşylykly gatnaşygy aňladýan çeperçilik serişdesi hökmünde dilde-de, çeper edebiyatda-da işjeň ulanylýarlar. Olar pikiriňi takyk, gysga we täsirli beýan etmekde uly ähmiýete eýedir. Meselem: *Ýas bilen toýuň beýle gabat geläýşini diýsene! Durmuşda hemişe **ak** bilen **gara**, **satlyk** bilen **hasrat**, **ýagşy** bilen **ýaman**, **çyn** bilen **ýalan**, **dogmak** bilen **ölüm** tirkeşip, gezekleşip, göreşip gelýär* (A.Atajanow).

Antonimler manylary biri-birine gapma-garşylykly sözlerdir. Olary kesgitlemekde aşadaky häsiýetleri göz önünde tutulýar.

1. Gapma-garşylykly many bir düşünjäniň ikinji bir düşünje bilen inkär edilmegi däl. Meselem üçin: **ak – ak däl, geldi – gelmedi**. Bu ýerde «ak däl», «gelmedi» sözleri önündäki sözlerin manysyny inkär edýär, emma anyk düşünjäni aňlatmaýar. «Ak däl» düşünjesine islendik reňk (gyzyl, sary, gök) degişli bolup biler, «gelmedi» sözi hem diňe inkär edýär-de, belli bir ugra gönükdirilen hereketi aňlatmaýar. Gapma-garşylyk bolsa iki sany deň derejedäki anyk düşünjäniň arasynda ýüze çykýar: **ak – gara, geldi – gitdi** we ş.m.

2. Antonimik gatnaşyga girýän sözleriň ikisi hem manylary boýunça şol bir tematik topara degişli bolmalydyr. Meselem: *yssy – sowuk* (temperatura), *ajy – süýji* (tagam), *ak – gara* (reňk), *agyr – ýeňil* (agram) we ş.m.

3. Antonimik gatnaşykda bolmak üçin ol sözleriň ikisi hem şol bir söz toparyna degişli bolmaly we olaryň grammatik häsiýetleri hem meňzeş bolmalydyr. Meselem: *arassa – hapa* (sypat), *arassaçylyk – hapaçylyk* (at), *arassalamak – hapalamak* (işlik) we ş.m.

2. Antonimleriň köpmanylylyk bilen baglanyşygy

Bir leksika-semantik kategoriýada bolmak bilen antonimleriň köpmanylylyk bilen hem özara baglanyşygy bar.

Köpmanyly sözleriň antonimler bilen baglanyşygy olaryň manylarynyň arasyndaky gatnaşykda ýüze çykýar. Köpmanyly sözün her manysy özüniň aýratyn antonimine eýe bolýar. Mysal üçin: **açyk** sözi köpmanyly söz bolup, ol dürli mana eýedir. Haýsy manyda ulanylandygyna baglylykda-da, oňa dürli sözler antonimdeş bolýarlar. Meselem:

Açyk (gapy) – **ýapyk**: *Bir gapy ýapyk bolsa, ýüz gapy açyk* (Nakyl).

Açyk (göz) – **ýumuk**: *Onuň çep gözi ýumukdy, emma beýleki gözi bolsa, töwerekden hüşgär bolayyn diýen ýaly açykdy* (A.Gowşudow).

Açyk (syr) – **gizlin**: *Gizlin söýgi – görkli, açyk (äşgär) söýgi – merkli* (Nakyl).

Açyk (howa) – **bulutly**: *Güýz günleriniň howasyna ynam ýokdur, kä açyk bolýar, käte bulutly, bulaşyk bolýar.*

Diýmek, gapma-garşylykly gatnaşyk sözleriň ähli manylaryna däl-de, aýry-aýry manylaryna degişlidir we olar şol manylarynda-da **antonimdeş** bolýarlar.

3. Antonimleriň sinonimler bilen baglanyşygy

Şol bir leksika-semantik topara girmek bilen, antonimler we sinonimler biri-biri bilen örän ýakyn many baglanyşygynda bolýarlar hem-de dilde täze antonimik jübütleriň emele gelmegine mümkinçilik

döreyär. Mysal üçin: *ýagşy* – *ýaman* antonimik jübütiň her komponenti özüne degişli sinonimlerine eýedir: **ýagşy, gowy, oňat; ýaman, erbet, ýaramaz.**

Bu sinonimik hatardan diňe **ýagşy** – **ýaman** sözleri däl-de, beýlekileri hem özara antonimik gatnaşykda bolup bilýärler. Meselem:

Ýagşy – ýaman: *Ýaman niýet bilen işikden giren, ýagşy niýet bilen işikden çyksyn* (G.Ezizow).

Gowy – ýaman: *Gowy bolsaň, ýalkanarsyň, ýaman bolsaň, zyndanda çüýräsiň* (N.Jumaýew).

Gowy – erbet: *Adam her millet bolsa-da, gowy ýa erbetdigini derrew mälim edýär* (B.Seýtäkow).

Oňat – erbet: *Hawa-da, oňat adamyňam erbet taraplary bolýar, erbet adamyňam oňat taraplarynyň bolmagy mümkin* (G.Şamyýew).

Gowy – ýaramaz: *Ýaramaz hem gowy habar hemişe ýyldyrym hereketinde ýaýragan bolýar* (B.Kerbabaýew).

Şonuň üçin antonimler öwrenilende, olaryň sinonimler bilen many baglanyşygyny hem göz önünde tutmak zerurdyr.

Antonimik gatnaşygyň söz toparlarynda ýüze çykyş aýratynlyklary

Antonimik gatnaşyk dürli söz toparyndaky leksik manyly sözler üçin mahsusdyr. Ol gatnaşyk, köplenç, **atlarda** (*gije – gündiz, toý – ýas, gys – ýaz, ýagşylyk – ýamanlyk*), **sypatlarda** (*ak – gara, uly – kiçi, aýy – süýji*), **hallarda** (*ir – giç, çalt – haýal, ertirine – agşamyna*), **işliklerde** (*gelmek – gitmek, aglamak – gülmek, begenmek – gynanmak*) we başgalarda ýüze çykýar.

Antonimik gatnaşyk garşylykly mana esaslanýar we onuň ýüze çykyşy her söz toparynda öz aýratynlyklaryna eýedir.

Antonim atlar

Has atlar we konkret atlaryň köpüsi antonimik gatnaşykda bolup bilmeýärler. Antonimdeş bolmak ukybyna, köplenç, durmuşdaky, jemgyýetdäki gapma-garşy hadysalaryň, ýagdaýlaryň, düşünjeleriň,

hilleriň atlaryny aňladýan abstrakt atlar eýedirler: **ömr** – **ölüm**, **düýs** – **huş**, **toý** – **ýas**, **peýda** – **zyýan**, **şatlyk** – **gaýgy**, **begenç** – **gynanç** we ş.m.

Meselem: **Toýa** garramak ýok, **ýasa** – könelmek (Nakyl). **Peýdasy** topukdan, **zyýany** dyzdan (Nakyl). Berdimuhamet «**Ölümden** soňra **ömr** barmy?» diýen sowalyň gadymdan bäri adamlary gyzyklandyryp gelyändigini bilýärdi (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»). **Ýagşylyk** etseň ýanyňda, **ýamanlyk** etseň alnyňda (Nakyl).

Antonim atlaryň aňladýan predmetleriniň, hadysalarynyň özara gapma-garşylygy olaryň hersiniň özüne mahsus bolan esasy alamatlaryna baglylykda ýüze çykýar. Mysal üçin, **gije** – **gündiz**, hadysalarynyň özara gapma-garşy bolmagynyň esasynda olarda ýagtylygyň barlygy we ýoklugy ýatýan bolsa, **ertir** – **agşam**, sözleriniň gapma-garşy bolmagy günün dogmagy we ýaşmagy bilen baglydyr. Meselem: **Gündiz** tüssä gitme, **gije** – yşyga (Nakyl). **Agşamyň** haýryndan **ertiriň** şeri ýagşy (Nakyl).

Orun, tarap görkezýän antonim atlar özara jübüt emele getirip, älemiň, jahanyň, haýsydyr bir giňişligiň biri-birine gapma-garşy durýan taraplaryny aňladýarlar. Mysal üçin, **günbatar** – **gündogar**, **günorta** – **demirgazyk**, **ileri** – **gaýra**, **aşak** – **ýokary**, **asman** – **ýer**, **asman** – **zemin**, **ýer** – **gök** we ş.m.

Meselem: **Adamlar** toplum-toplum bolup, **ilerden** **gaýra**, **gündogardan** **günbatara** uzalyp ýatan uly köçeleriň ugry bilen gidip baryýardylar (A.Kekilow). **Asman** diýrler **zeminde**, **zemin** diýrler **asmanda**. Bir-birege gümana, güman senden bihabar (Magtymguly). Bu wagt ol (oglan) özüni **ýer** bilen **gögi** birleşdirýän belent, syrdam we kuwwatly daragt ýaly duýýardy (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Antonim atlaryň belli bir bölegini dürli söz toparyna degişli sözlerden ýasalan antonimdeş ýasama atlar düzýärler. Mysal üçin, antonimdeş sypatlardan emele gelen ýasama atlar: **ýagşylyk** – **ýamanlyk**, **baýlyk** – **garyplyk**, **jaşlyk** – **garylyk**, **gytçylyk** – **bolçulyk**, **bagtlylyk** – **betbagtlyk**, **arassaçylyk** – **hapaçylyk** we ş.m. Antonimdeş işliklerden ýasalan atlar: **girelge** – **çykalga**, **girdeji** – **çykdaýy**, **duşuşyk** – **aýralyk**, **algy** – **bergi**, **eziji** – **eziliji** we ş.m.

Biologik jynsy taýdan tapawutlandyryjy korrelýatiw sözler

Dil biliminde, şol sanda türkmen dilinde jedelli meseleleriň biri hem adamlary, haýwanlary, guşlary biologik jynsy taýdan tapawutlandyryan atlaryň arasyndaky many gatnaşygydyr. Antonimleriň meselesine bagyşlanan ylmy derňewleriň köpüsinde **ayal – erkek, oglan – gyz, ata – ene, baba – mama, dayý – dayza** ýaly garyndaşlyk terminleri, **sygyr – öküz, goýun – goç, geçi – teke, iner – maýa, at – baýtal** ýaly haýwan atlary, **towuk – horaz, mäkiýan – horaz** ýaly guş atlary özara antonimdeş hasap edilmeýär. Türkmen diliniň maglumatlary hem alymlaryň şu mesele baradaky garaýyşlarynyň dogrudygyny tassyklaýar. Sebäbi *birinjiden*, alymlaryň belleýşi ýaly, bu meselä degişli ylmy işlerde biologik jynsy taýdan tapawutlandyrylýan jübüt düşüňjeler özara gapma-garşy hasap edilmeýär.

Ikinjiden, türki dillerde, şol sanda türkmen diliniň grammatikasynda-da, biologik jyns kategoriýasyny aňladýan, şony görkezýän ýörite serişdeler – goşulmalar ýok. Şoňa görä-de käbir garyndaşlyk terminler (*dogan, agtyk, çowluk*), haýwanlaryň atlary (*pişik, gaplaň, tilki, möjek*), guşlaryň atlary (*serçe, garga, bilbil, garlawaç*), milletiň atlary (*türkmen, rus, gazak, özbek, türk*), ýaşayan ýeri (*aşgabatly, maryly, tejenli*), işleýän käri (*agronom, dayhan, pagtaçy, işçi, işgär*) bilen baglylykda adamlary aňladýan sözler olaryň iki jynsa degişlisini hem aňladýarlar we dilde jyns aýratynlygy ýörite grammatik serişdeler arkaly tapawutlandyrylmaýar, ýagny jyns kategoriýasy ulanylmaýar.

Dogry, käbir **ata – ene, ogul – gyz, dayý – dayza** ýaly garyndaşlyk aňladýan terminlerde, **horaz – towuk, öküz – sygyr, geçi – teke** ýaly guşlaryň, haýwanlaryň atlarynda biologik jynsyň her görnüşi aýry-aýry sözler bilen aňladylýar. Emma bu ýerde-de ol sözler biri-birine gapma-garşylykly zatlary däl-de, eýsem özara barabar gatnaşykda we diňe biologik jynsy taýdan tapawutlanýan düşüňjeleri aňladýar. Mysal üçin: *ata-ene – hossar; ogul-gyz – çagalar* we ş.m.

Şeýlelikde, türkmen dilinde biologik jynsy tapawutlandyryjy korrelýatiw sözler antonim däldirler.

Kadadan çykyp, göçme manyda ulanylýan käbir sözleriň antonimdeş bolmagy mümkin. Mysal üçin, dilde **ayal** sözi **ejiz, naçar**

manysynda, **erkek** sözi bolsa **güýçli**, **gaýratly** manysynda ulanylyp, biri-birine gapma-garşy goýulmagy bilen özara antonimik jübüti emele getirip biler. Meselem: *Gözyaş dökmek aýallaryň işidir, erkek adam üçin utançdyr* (B.Seýtäkow). *Ýene erkek diýjeksiň. Naçaram bolsam, menä ýüze gelibilmezdim* (G.Şamyýew).

Antonim sypatlar

Antonimik gatnaşyk sypatlarda örän giň ýaýrandyr. Sebäbi göçme manylarda, many öwüşginlerinde çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylmak häsiýeti olarda has güýçlüdir.

Sypatlaryň özara antonimik gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň esasynda olaryň aňladýan hiliniň, alamatynyň gapma-garşylykly bolmagy ýatýar. Mysal üçin: *ak – gara, ajy – süýji, ýagşy – ýaman, uly – kiçi*, we ş.m. Meselem:

Ak gün agardar, gara gün garaldar (Nakyl).

Ajysy bolmadygyň süýjüsi bolmaz (Nakyl).

Ýagşyny ýaman diýme, daşyň hem bolsa,

Ýamany ýagşy diýme, ýakynyň hem bolsa (Nakyl).

Köpmanyly sypatlaryň ähli manylarynyň biri-birine gapma-garşy bolýan halatlary seýrek duş gelýär. Doly manysynda biri-birine gapma-garşy bolmak, köplenç, kökdeş antonimlerde ýa-da birmanyly sypatlarda duş gelýär. Mysal üçin: *akylly – akmak, akylly – akylsyz, begençli – gynançly, gijeki – gündizki, abraýly – biabray, edepli – bidep, güýçli – güýçsüz* we ş.m.

Köp ýagdaýlarda sypatlar ähli manylary boýunça däl-de, sözlemelerde, söz düzümlerinde ýüze çykýan anyk manylarynda aýry-aýry sözler bilen antonimik gatnaşykda bolýarlar. Mysal üçin: *gaty agaç – ýumşak, gaty ýöreýiş – haýal, gaty ses – ýuwaş* we ş.m.

Sypatlar sözlemden daşarda potensial mana eýedirler. Atlar bilen söz düzümini emele getirip ulanylsalar, olaryň anyk manysy ýüze çykýar we şol mana laýyk antonimdeş sözüni tapmak mümkin bolýar. Mysal üçin: **bitin** sözüne sözlemden daşarda anyk bir antonimdeş sözi tapmak mümkin bolmaýar. Bu sypata söz düzümindäki ýa-da sözlemdäki ýüze çykan anyk manysyna baglylykda **döwük, deşik, ýyrtyk**,

ýykyk, ýaryk, ýarty ýaly sözler antonimdeş bolup bilýärler: *bitin* geyim – *ýyrtyk*, *bitin* käse – *döwürük*, *bitin* diwar – *ýykyk*, *bitin* gawun – *ýaryk*, *bitin* çörek – *ýarty*, *bitin* halta – *deşik* we ş.m.

Antonimik gatnaşyklaryň ýüze çykyan esasy ulgamy bolmak bilen sypatlar biri-birine gapma-garşylykly bolan dürli-dürli alamatlary aňladýarlar.

Antonim işlikler

İşlikleriň arasyndaky antonimik gatnaşyk özboluşly häsiýete eýedir. Olar biri-birine gapma-garşylykly bolan hereketi bildirýärler. Mysal üçin: *girmek* – *çykmak*, *gelmek* – *gitmek*, *almak* – *bermek*, *uçmak* – *gonmak* we ş.m.

Beýleki söz toparlarynda bolşy ýaly, köpmanyly işlikler aňladýan anyk manysyna baglylykda şol mana laýyk antonimdeş sözüne eýe bolýar. Mysal üçin: *açmak* (gapyny) – *ýapmak*, *açmak* (göz, el) – *ýummak*, *açmak* (syr) – *gizlemek*.

Şoňa görä-de, işlikleriň antonimik jübütini kesgitlemekde olaryň söz düzüminde, sözlemlerde ýüze çykyan anyk manysyny göz önünde tutmak zerurdyr. Mysal üçin: köpmanyly *peselmek* işligi özüniň asyl we göçme manylarynda, many öwürüşginlerinde aşakdaky antonimik jübütleri emele getirýär. Meselem:

Peselmek – beýgelmek: *Ondan aňyrdan ilki peselip, soňra bolsa beýgelyän gum depeleri keserişip ýatylrlar* («Edebiýat we sungat»).

Peselmek – güýjemek: *Ilkagşamdan gurlup başlanan oýun-dalaş wagtyň geçmegi bilen güýjese güýjeyärdi, emma peselmeyärdi* (B.Seýtäkow).

Peselmek – meselmek: *Suwuň meseleni bilen peseleniniň onçakly tapawudyny hem bilip duramak* (B.Kerbabaýew).

Peselmek – joşmak: *Derýalaryň suwy ýaz wagtynda joşup, tomus peselýär.*

Peselmek – batlanmak: *Şirin mukam kä peselip, kä batlanýardy.*

Peselmek – galmak: *Näsagyň gyzgyny bir galyp, bir peselip, alada goýýardy.*

Peselmek – eselmek: *Merde ýalbarsaň peseler, namarda ýalbarsaň eseler* (Nakyl).

Antonim işlikleriň esasy bölegini atlardan, sypatlardan, hallardan we beýleki söz toparlaryndan işlik ýasaýjy **-la/-le, -laş/-leş, -al/-el, -lan/-len, -a/-e** we ş.m. goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan ýasama işlikler düzýärler. Şeýle ýagdaýda bu antonim işlikleri ýasaýjy sözler hem, köplenç, gapma-garşylykly mana eýedirler. Mysal üçin, **gatamak – ýumşamak, galňamak – ýukalmak, ajamak – süýjemek, aşaklamak – ýokarlamak, irlemek – giçlemek, giňelmek – daralmak, azalmak – köpelmek** we ş.m.

Işlikleriň doly antonimik gatnaşykdaýy jübüti emele getirmegi üçin, olaryň manylarynyň gapma-garşylykly bolmagyndan başga-da, grammatik häsiýetleriniň hem meňzeş bolmagy zerurdyr. Antonimik jübütiň iki taýy hem meňzeş grammatik şekilde, şol bir grammatik manyda bolmaly, ýagny olaryň ikisi hem täsirini geçirýän ýa-da geçirmeýän işliklerden, ikisi hem şol bir dereje şekilinde bolmalydyr. Mysal üçin, **begenmek – gynanmak, ölmek – direlmek, ýatmak – turmak, almak – bermek** we ş.m. Emma **begendirmek – gynandyrmak, öldürmek – direltmek, ýatyrmak – turuzmak, alynmak – berilmek** we ş.m.

Türkmen dilindäki **ýeňmek – ýeňilmek, utmak – utulmak, ýykamak – ýykylmak** ýaly işlikleriň biri-birine gapma-garşylykly mana eýe bolmagy hem özboluşly häsiýete eýedir. Bu jübütleriň ikinji komponentleri olaryň birinji komponentleriniň gaýdym derejesi hasap edilýär. Emma manylary taýdan bu işlikler diňe bir gaýdym derejäni bildirmekden başga-da, birinji komponentiň manysyna gapma-garşy bolan hereketi aňladýarlar. Mysal üçin, **ýeňmek** işligi «ýeňiş gazanmagy», «üstün çykmagy» aňladýar, **ýeňilmek** işligi bolsa, gaýdym derejäniň şekiline eýe bolmak bilen «basylmak», «asgyn gelmek» manysyna hem eýedir.

Meselem: *Sen öz döreden gorkyňa boýun egip, guşagy goşarlamankaň **ýeňilýärsiň**. Sen ilki bilen öz içiňde gizlenip ýatan gorkyňy **ýeňmeli*** (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»). *Göreş dowam edýär, kimiň **ýeňjegi**, kimiň **ýeňiljegi** näbelli* (N.Jumaýew).

Şeýlelikde, dilimizde köp ulanylýan **ýykamak – ýykylmak, utmak – utulmak, basmak – basylmak, aldamak – aldanmak, utmak – utdurmak** ýaly işlikler özara gapma-garşylykly mana eýedirler we biri-biri bilen antonimik gatnaşykda bolýarlar. Bu işlikler türkmen dilindäki kökdeş antonimleriň bir görnüşini emele getirýärler.

Türkmen dilinde bir leksik birlik hökmünde kabul edilip, manysy hem bir söze barabar bolan bitewi söz düzümi görnüşindäki goşma işlikler hem özara antonimik gatnaşykda bolup bilýärler. Bu goşma işlikler anyk mana eýe bolýarlar we olaryň käbirleriniň şol manylary biri-biri bilen gapma-garşylykly häsiýete eýedirler. Mysal üçin, **ygtyýar bermek – gadagan etmek, halas etmek – heläk etmek, kömek etmek – päsgel bermek, şadyýan bolmak – gamgyn bolmak, peýda bermek – zyýan etmek, ykrar etmek – inkär etmek** we ş.m.

Meselem: *Ol (Gylmyl han) suw ýaly ýapony başatary önüne kese basyp, ýa obadan çykyp baryandyр, ýa-da obanyň çetinden girip gelyündir* (N.Hojageldiýew). *Eger muny häzir turuzsak, size kömek etdigim bolmaz, tersine zyýan etdigim bolar* (A.Kekilow).

Käte goşma işlikler ýönekeý işlikler bilen hem antonimik gatnaşykda bolýarlar. Mysal üçin, **garşy almak – ugratmak, üstün çykmak – ýeňilmek, soramak – jogap bermek, hüjüm etmek – goranmak** we ş.m.

Meselem: *Garaşysymyz ýaly, olar (nemesler) hüjüm etdiler, biz bolsa gorandyк* (A.Orazmyradow). *Bilşiňiz ýaly, güýzde başlanan okuwymyz bugdaý oragyna ýakyn tamam bolar* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Antonim hallar

Antonimik gatnaşyk hallarda-da bolýar. Hallaryň esasy alamaty hereketiň ýüze çykyş ýagdaýyny, wagtyny, ornuny, sebäbini we ş.m. görkezmekdir. Haçan-da olar hereketiň bu häsiýetlerini gapma-garşylykly ýagdaýda görkezenlerinde, özara antonimik gatnaşykda bolup bilýärler. Mysal üçin, **ir – giç, ertir – agşam, gijesine – gündizine** antonim hallar hereketi wagt taýdan, **aşak – ýokaryк, aňryк – bärik, ilerik – gaýrak, öňe – yza** antonim hallar bolsa hereketi onuň orny ýa-da ugry boýunça häsiýetlendirýärler. **Ogryn – dogryn, haýal – çalt, batyrgaý – gorka** ýaly antonim hallar hereketiň nädip, nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny bildirse, **bilgeşleýin – bilmezlikden, görnetin – atanlykda, mejbury – meýletin, peýwagtyna – zoraýakdan** ýaly antonim hallar bolsa hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, maksadyny görkezýärler.

Meselem: *Gumuň jümmüşinde ertirine, agşamyna, günortanyňa görýänimiz düýe bilen goýun* (B.Seýtäkow). *Gördüňizmi, Ýewgeniý Aleksandrowiç, ýokaryk çykmak kyn, aşak gaýtmak aňsat* («Edebiýat we sungat»).

Asyl hallardan başga-da, dürli söz toparlaryndan hal ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan ýasama hallar hem antonimik gatnaşykda bolýarlar. Bu hili hallarda antonimdeşlik olaryň öňki ýasaýjy köklerinde bar, ýagny olar öň hem gapma-garşylykly mana eýe bolan sözlerden ýasalypdyr. Mysal üçin, *aňryk – bärrik, gysyna – ýazyna, arkan – ýüzin, gidişin – gaýdyşyn, içerik – daşaryk, begenjine – gynanjyna, ertirine – agşamyna* we ş.m.

Sintaktik usul arkaly ýasalan goşma, tirkeş hallar hem gapma-garşylykly mana eýe bolup, özara antonimdeş bolup bilýärler. Mysal üçin, *ilkibaşda – in soňunda, wagtal-wagtal – hemişe, howul-hara – ine-gana, kâte-kâte – ýygy-ýygydan* we ş.m. Meselem: *Ol (yzçy) yzlaryň ökjesiniň, daraklygynyň basylyşyna, olaryň içgin ýa daşgyn ymtlyşyna pugta göz aýlady* (Ç.Aşyr). *Atlaryň başyny gündogara tarap öwrüp, şa ýoly bilen ilki ýuwaşrak, soňabaka has batly sürüp gitdiler* (B.Seýtäkow).

Bulardan başga-da seýrek hem bolsa käbir çalyşmalarda (*eýle – beýle, hemmesi – hiç haýsy, ählisi – hijisi, özi – keseki, özi – özge*), käbir (*bar – ýok, hawa – ýok, bolýar – ýok*) modal sözlerde hem antonimik gatnaşyk emele gelyär. Meselem:

– *Agyrýan dişiňiz haýsy? – Hemmesi, weý, ýok, hijisi* (S.Çaryýew). *Emma öz gaýgyňy etmän, il gamyny iýýändigini seni gurplandyryýar* (G.Şamyýew). *Juma «bolýar» diýjeginem bilmedi, «ýok» diýjeginem* (S.Çaryýew). *Aragatnaşygam bir bar, bir ýok* (S.Ataýew).

80-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Antonimik gatnaşykdaky sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň bu gatnaşygynyň esasynda nämäniň ýatýandygyny kesgitläň.

1. Ýagşylardan hergiz çykmaz ýamanlyk,
Asly ýaman bolsa çykmaz ýagşylyk,
Aslyna tartadyr ýüwrük, çamanlyk,
Ýüwrükni çamanga satyjy bolma (*Magtymguly*).
2. Nämе, aljak bolaňda süýji-de, berjek bolaňda ajymy? (*Ý.Mämmediýew*).
3. Ýalan sözleseň, tutularsyň, düz sözleseň, gutularsyň (*Nakyl*).

4. Ýamanlyk etmek asan, ýagşylyk etmek müşgil (*Nakyl*).
5. Ömür uzak ýaly jebri-jepada.
Ömür gysga ýaly zowky-sapada,
Adam alaç tapar ikisine-de,
Alaç tapmaz ölüm diýen apata («*Edebiýat we sungat*»).

81-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, olardaky antonimleri tapyň. Antonimdeş jübütleriň komponentleriniň many gatnaşyklaryny we leksika-grammatik häsiýetlerini düşündiriň.

1. Akmak bilen gülşenden, akyllly bilen aglaşan ýagşy (*Nakyl*).
2. Gara keçe ak bolmaz, köne duşman – dost (*Nakyl*). 3. Agyr günlerde olar (arzuwlar) ynsanyň depesinde dumanlap duran garly gysyň gara dumanlarynyň ornuna ýazyň ýakymly şemalyny ösdürýär (*A.Kekilow*).
4. Öňüm gelenden, soňum gelsin (*Nakyl*). 5. Bir mahalky uly dogruçylyga, Bu gün ýalançylyk diýip-de bolar (*K.Gurbannepesow*).

82-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Antonimik gatnaşykdaky sözleriň söz toparyny, olaryň gapma-garşylygynyň nämäniň esasynda bolýandygyny aýdyp beriň.

1. Alyp asgyn bolynçaň, berip üstün bol (*Nakyl*).
2. Agaja bir münüp, bir düşýärdi (*B.Seýtäkow*).
3. Öýden çykyp, öýe düşesim gelenok (*G.Şamyýew*).
4. – Şol bahadan aşak düşmäge-de, ýokary çykмага-da meniň hakym ýok (*B.Hudaýnazarow*).

5. Bu gysgajyk karar şu sözler bilen başlanyp, şu sözler bilen hem gutarýardy (*B.Seýtäkow*).

83-nji ýumuş. Aşakdaky sözlerden biri-birine laýyk gelyänlerini tapyp, antonimik jübüt ýasaň we olaryň leksika-grammatik aýratynlyklaryny düşündiriň. Käbirlerini ulanyp, sözlem düzüň.

Begenmek, başlanmak, gynandymak, gutarmak, tamamlamak, bagendirmek, gynanmak, ýatmak, turuzmak, halas bolmak, turmak, gamgyn bolmak, heläk bolmak, şatlanmak, ýatymak.

Soraglar we ýumuşlar

1. Antonimleri kesgitlemekde olaryň nähili häsiýetleri göz önünde tutulýar?
2. Antonimleriň köpmanylyk bilen baglanyşygyny düşündiriň.
3. Antonimler sinonimler bilen nähili baglanyşykda bolýar?

4. Antonimleriniň atlarda ýüze çykyş aýratynlyklaryny düşündiriň.
5. Sypatlarda antonimik gatnaşyk nämä esaslanýar?
6. Işliklerde antonimik gatnaşyk nämäni bildirýär?
7. Antonimik gatnaşygyň hallarda we käbir kömekçi sözlerde ýüze çykyş aýratynlygyny düşündiriň.

Kökdeş antonimler

Antonimleriniň derňewine bagyşlanan ýörite işlerde dilde kökdeş antonimleriniň hem bardygyny anyk delillendirildi.

Türkmen dilinde kökdeş antonimler, esasan, söz ýasaýjy 1) **-ly/-li; -syz/-siz; -suz/-süz**; goşulmalaryň (suffiksleriniň) we 2) **nä-/na-; bi-, anti-, kontr-** ýaly käbir alynma prefiksleriniň, **kem, hoş, kör, bet-** ýaly prefiksiň hyzmatynda gelýän sözleriniň kömegi arkaly emele gelýär.

I. **-ly/-li, -syz/-siz goşulmaly kökdeş antonimler**

Türkmen dilinde **-ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz** sypat ýasaýjy önümlü goşulmalar hasap edilýärler we öz tebigaty boýunça olar köpmanylydyr. Şonuň üçin olaryň goşulmagy bilen ýasalan sypatlar hem dürli häsiýete eýedirler. Bu sypatlary iki topara bölmek mümkin.

1. Ýasaýjy düýp sözi konkret predmet aňladýan sypatlar. Bu topara degişli sypatlar şu goşulmalaryň goşulan konkret atlarynyň aňladýan predmetleriniň diňe bardygyny (*suwly küýze, kitaply oglan*) ýa-da ýokdugyny (*ýaglyksyz gyz, ejesiz çaga*) bildirýärler-de, aýyklaýan adynyň aňladýan predmetini hil taýdan häsiýetlendirmeýärler. Bu sypatlar hil sypatlara mahsus bolan dereje goşulmalaryny hem (**-mtyl/-mtil, -rak/-räk** we ş.m.) kabul edip bilmeýärler. Olar sözlüklerde-de baş (reýestr) söz hökmünde alynmaýarlar. Şol häsiýetlerine baglylykda olar adatyça hil sypatlarynda ýüze çykýan antonimik gatnaşykda-da bolup bilmeýärler we kökdeş antonimleri emele getirmeýärler.

2. Ýasaýjy düýp sözi abstrakt düşüňjeleri aňladýan sypatlar. Bu topara girýän sypatlar täze leksik mana eýe bolýarlar we olar aýyklaýan adynyň aňladýan predmetiniň wagtlaýyn däl-de, hemişelik hili-ni, alamatyny, häsiýetini bildirýärler. Mysal üçin: *akylyly oglan, abraýly*

adam, edepsiz çaga, wyždansyz ýigit we ş.m. Olar hil sypatlaryna mahsus bolan dereje şekillerine hem eýe bolýarlar: *akyllyrak, ap-akylly, örän akylly, akyllyja; edepsiz, edepsizräk, inňän edepsiz, edepsizje* we ş.m. Bu sypatlar leksik manyly söz hökmünde sözlüklerde-de baş (reýestr) söz edilip berilýär. Şeýlelikde, bu goşulmalar abstrakt atlara goşulanda hil bildirýän täze sypat ýasalýar we olar beýleki hil sypatlary ýaly antonimik gatnaşykda bolýarlar hem-de kökdeş antonimleri emele getirýärler. Mysal üçin: *akylly – akylsyz, tertipli – tertipsiz, zehinli – zehinsiz, güýçli – güýçsüz, sowatly – sowatsyz, günäli – günäsiz, wyždanly – wyždansyz* we ş.m. Meselem: *Zehinli kärdeşine guwanmak, zehinli adam üçin ruhy zeruryýetdir. Zehinsiz adam üçin bu örän agyr ýükdür.* («Edebiýat we sungat»). *Häzir günäli kim, günäsiz kim, ony seljeren bolup oturmagyň geregi ýok* (A. Kekilow).

II. Prefiksli kökdeş antonimler

Türkmen dilinde gapma-garşylykly manylary **bi-, nä- (na-)** alynma prefiksleriň, **bet- (bed-), hoş-, kör-, kem-** ýaly prefiksiň hyzmatynda gelýän sözleriň kömegi bilen aňladylýan kökdeş antonimler hem bar. Bu prefiksler we prefiksiň hyzmatynda gelýän sözler, esasan, sypat ýasamaga gatnaşýarlar. Olaryň hersiniň kökdeş antonimleri ýasamak-daky hyzmaty aýratyndyr.

Bi- prefiksi, esasan, abstrakt atlardan sypat ýasamaga gatnaşýar. Onuň bu söz ýasaýjylyk hyzmaty we aňladýan manysy dildäki **-syz/-siz, -suz/-süz** goşulmasyna sinonimdeşdir. Şoňa görä-de **bi-** prefiksi goşulyp ýasalan sypatlar özleriniň degişli **-ly/-li** goşulmaly kökdeş sözleri bilen antonimik jübüti emele getirýärler. Mysal üçin: *habarly – bihabar, gadyrly – bigadyr, wepaly – biwepa, döwletli – bidöwlet* we ş.m. Meselem: *Günäliniň oduna bigünä ýanar* (Nakyl). *Binamys ýaşandan namysly ölen ýagşy* (B.Hudaýnazarow).

Bi- prefiksi sypatlara goşulyp hem täze sözleri ýasamaga gatnaşýar. Şonda täze leksik manyly sypatlar özleriniň kökdeş prefiksiz sypatlaryna gapma-garşy mana eýe bolýarlar we şolar bilen antonimik jübüti düzüp, prefiksli kökdeş antonimleriň ýene bir görnüşini emele getirýärler. Mysal üçin, *abat – bibat, mamla – bimamla, rahat – bira-*

hat, tekiz – bitekiz we ş.m. Meselem: *Abat zady bibat etmän gidibermeli ekenim.* (N.Hojageldiyew). *Özgäniň üstüne çozup we basyp alyp, adam özüni mamla hasaplaýar, muny özgeler edýänem bolsa, olary bimamla hasaplaýar* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Nä- (na-) prefiksi hem köke, söze goşulyp, täze leksik manyly sypatlary ýasaýar. Bu sypatlaryň manysy şolara kökdeş bolan prefiksiz sypatlaryň manysyna gapma-garşydyrlar we şolar bilen kökdeş antonimleri emele getirýärler. Mysal üçin, *dogry – nädogry,razy – näräzy, tanyş – nütanyş, hak – nähak* we ş.m. Şol usul bilen ýasalan *mert – namart, dana – nadan* ýaly antonimik jübütler hem kökdeş antonim hasap edilýär. Bu antonimleriň ikinji komponenti fonetik özgerişe sezewar bolan sözlerdir. Meselem: *Onuň (Berdimuhamedini) bu okan sözlerini dogry ýa nädogry aýdanyny diňe şu ýaşuly adam aýdyp biljekdi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»). *Mert ýigit mert ärden dörär, Namart asyl-ha mert olmaz.* (Magtymguly).

Käte **nä-/na- prefiksi** abstrakt atlara goşulyp hem leksik manyly sypatlary ýasaýar we özi bilen kökdeş bolan **-ly/-li** goşulmaly sypatlara gapma-garşylykly mana eýe bolup, şolar bilen kökdeş antonimi emele getirýärler. Mysal üçin, *umytly – näumyt, ynsaply – naýynsap.* Meselem: *Näumyt bolandan umytly bolan ýagşy* (A.Orazmyradow).

Kökdeş antonimleriň emele gelmegine käte prefiksiň hyzmatynda gelyän **bet- (bed-), kör, şor, kem** ýaly sözler hem gatnaşýarlar. Bu sözler seýrek hem bolsa, käbir abstrakt atlara goşulyp, sypat ýasaýarlar. Bu ýasama sypatlar özlere kökdeş bolan **-ly/-li** goşulmaly sypatlara gapma-garşylykly mana eýedirler . Şoňa görä-de bu kökdeş sypatlar bilen özara antonimik jübüt emele getirýärler. Mysal üçin, *bagtly – betbagt, gelsikli – betgelsik, asylly – bedasyl, zehinli – körzehin, akyllly – kemakyl, rysgally – kemrys gal* we ş.m. Meselem: *Beýleki bir adamyny betbagt edip, bagtly bolup bolmajak eken* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»). *Kemakyltrak adamyň öz töwekgelligi, dyzmaçlygy zerarly akylllydan ökde çykýan mahalam az däl ahyryn* (A.Atajanow).

Prefiksiň hyzmatyndaky **bet- (bed-)** sözüniň goşulmagy bilen ýasalan sözler **hoş** sözüniň kömegi bilen ýasalan sypatlara gapma-garşy

manyda ulanylýarlar we özara antonimik gatnaşykda bolup bilýärler. Mysal üçin, *hoşbagt – betbagt, hoşniýetli – betniýetli, hoşgylyk – betgylyk, hoşroý – bedroý* we ş.m.

Prefiksli kökdeş antonimleriň uly bolmadyk toparyny gapma-garşylykly manylary rus diliniň üsti bilen geçen **kontr-, anti-, a-** prefiksleri arkaly aňladylýan kökdeş sözler düzýärler. Bu ýasama sözleriň manylary özleriniň ýasaýjy prefiksiz sözleriniň manylaryna gapma-garşy bolup, antonimik gatnaşyk prefiksiz söz bilen şoňa kökdeş bolan prefiksli sözün arasynda ýüze çykýar: *rewolýusioner – kontrrewolýusioner, razwedka – kontrrazwedka, urgy – kontrurgy, wirus – antiwirus, demokratik – antidemokratik, faşistik – antifaşistik, ritmik – aritmik* we ş.m.

84-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Antonimleri tapyň, olaryň many gatnaşygyny we gurluşyny düşündiriň.

1. Döwletli ogullar ýaşka baş bolar.

Ýaşaganda bidöwletler ýaş bolar (*Magtymguly*).

2. Arzysyz öz aýagy bilen gelen, ýöne welin öz ilinde arzyly bolan sazanda sesini çykarman otyr (*N.Saryhanow*).

3. Bilimsiz hiç bir iş başa barmaz, tümlüğine galar. Her bir täze hünär, senet bilimli, okumyş patyşalaryňkyda döräp biler (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

4. Ýöne Tolstoýyň aýdyşy ýaly, bagtly adamlar-a biri-birine meňzeş, betbagtlaram her haýssysy özüçe betbagt bolýarlar (*N.Hojageldiýew*).

5. Nadan dostdan dana duşman ýagşydyr (*Nakyl*).

85-nji ýumuş. Aşakdaky berlen sözleriň kökdeş antonimlerini tapyň. Käbir antonimleri ulanyp sözlem düzüň.

Abraýly, asylyly, betgelşik, umytly, biedep, wepadar,razy, nähak, kanuny, kemrysgal hoşniýetli, faşistik, betgylyk.

86-njy ýumuş. Aşakdaky berlen sözlerden biri-birine gapma-garşylykly manyly sözleri saýlaň we şony saýlamagyňyzyň sebäbini düşündiriň.

1. Agyryly, biagyry, agyrýsyz.

2. Tarapdar, bitarap, garşy.

3. Peýdaly, peýdasyz, zyýansyz, zyýanly.

4. Gamly, bigam, şadyýan.

Frazeologik antonimler

Frazeologik antonimlerde antonimik gatnaşyk gapma-garşylykly manylara eýe bolan iki sany frazeologizmiň arasynda ýüze çykýar. Mysal üçin, *gulagy agyr – gulagy jam ýaly, agzy mumlanan ýaly – eňegine jaň dakylan ýaly, janyň uýy – iňňe bilen guýy gazan ýaly, agzyndan süýt ysy gitmedik – içinden ot-ýalyn geçen, keýpine sogan dogr almak – iki bolup bilmezlik* we ş.m.

Leksik manyly sözlerde bolşy ýaly, frazeologizmlerde-de olaryň antonimdeş bolmagy üçin esasy şert hökmünde manylarynyň gapma-garşylykly bolmagyndan başga-da, aşakdaky häsiýetleriniň bolmagy zerur hasap edilýär:

1) frazeologizmleriň gapma-garşylykly manylary durmuşyň bir ugruna, ýagny şol bir tematik topara degişli bolmaly;

2) gapma-garşylykly manyly frazeologizmleriň ikisi hem meňzeş leksika-grammatik häsiýete eýe bolmaly, ýagny komponentleriň ikisi hem şol bir söz toparyna degişli sözlere barabar bolmaly. Mysal üçin, «*it bilen pişik ýaly*» frazeologizmi «agzala» manysyna eýe, onuň antonimik gatnaşykda *«äbede-jüýje»* frazeologizmi bolsa «agzybir» diýen manyny aňladýar. Bu frazeologizmleriň ikisi hem adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary häsiýetlendirýärler, leksika-grammatik häsiýetleri taýdan olaryň ikisi hem sypatlara barabardyrlar we **agzala** hem-de **agzybir** sypatlary bilen manydaşdyrlar.

Meselem: Ulynyň uly ýaly, kiçiniň kiçi ýaly sylanyp, äbede-jüýje bolup ýaşalyan öýüň içi-daşy-da tertipli, aýratyn tämiz ýaly görünýär (B.Hudaýnazarow). *Şeýlelik bilen, aradan ýene birnäçe ýyl geçdi, gelnejem birneme köşeşdi, ýöne ejem bilen itde-pişik ýaly boldy* (H.Derýaýew).

Frazeologizmleriň antonimik gatnaşygy derňelende, olaryň köpmanylylyk, sinonimdeşlik ýaly beýleki semantik kategoriýalar bilen baglanyşygyny hem hasaba almak zerurdyr. Antonimik gatnaşykda diňe bir birmanyly frazeologizmler däl-de, köpmanyly frazeologizmler hem bolup bilýärler. Şeýle ýagdaýda köpmanyly frazeologizmleriň her manysy aýry-aýry frazeologizmler bilen antonimik gatnaşykda bolýar. Mysal üçin, **adam bolmak** frazeologizmi iki many aňladýar:

1) kemala gelmek, ýetişmek, ulalmak.

2) sana goşulmak, akyllanmak.

Onuň ikinji manysy iki manyly «**sandan çykmak**» frazeologizminiň «**ters ýola düşmek, azmak**» manysy bilen antonimik gatnaşyga girýär. Meselem: *Men-ä, dogrusy, ... Hydyr adam boldy diýseler, şübhelenerdim. Onuň näme diýse, aýdany edilip, garşysyna çykylmansoň, bütinleý sandan çykyp, azypdyr* (B.Kerbabaýew).

Frazeologizmleriň antonimdeşligi olaryň sinonimik gatnaşyklary bilen hem berk baglanyşyklydyr. Bu baglanyşyk antonimik jübüt emele getirýän frazeologizmleriň hersiniň özüne degişli sinonimleriniň bolýandygynda ýüze çykýar. Mysal üçin, **agzy sary** frazeologizmi, «**örän ýaş, tejribesiz**» manysyna eýe we ol «**köp zady bilýän, tejribesi ýetik**» manysyndaky **içinden ot-ýalyn geçen** frazeologizmi bilen antonimik gatnaşyga girýär. Meselem: *Durdy Meret arçynyň gapysynda gezen wagtynda agzy sary oglandy. Häzir ol içinden ot-ýalyn geçen ýigitdi* (H.Derýaýew).

Bu frazeologik antonimiň **agzy sary** komponentiniň **agzyndan süýt ysy gitmedik, agzynyň sarysy gitmedik** ýaly sinonimleri, **içinden ot-ýalyn geçen** komponentiniň bolsa, **köpi gören, azy ýaran** ýaly sinonimleri bolup, olar hem özara antonimik jübüt emele getirip bilýärler. Meselem: *Oraz aga ýaly azy ýaran başlyk bilen agzyndan süýt ysy gitmedik, zömmek papakly oglanyň oýny deň gelesi ýok-la!* («Edebiýat we sungat»).

87-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Olardan garşylykly manyly frazeologizmleri tapyň, manylaryny düşündiriň.

1. Mömin beg diýen oglumyň akyly gelip-gitmeli boldy, gözi şully boldy («*Görogly*»). 2. Bu sözi aýdansoň, Öwez jan akylyna aýlandy («*Şol ýerde*). 3. Ol akylyň öýi, onuň ýüregi manyly sözleriň hazynasy («*A.Gowşudow*). 4. Görogly, sen akylyňy ýitirip çaşyp ýörmüň, ýa meniň göwnümemi? («*Görogly*»)

5. Kisäň doly bolsa, uzyndyr diliň,

Pitikläp saýlaryň gyzyňy iläň («*A.Kekilow*).

6. Berdimuhamet özi öňden arzuwda bolany üçinmi ýa-da ýaşulularyň göwnüni awlamak üçinmi: – Atanazar aga, oba mekdebimize salama barsak nähili bolar? – diýip ýüzlendi («*Gurbanguly*»)

Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer») 7. «Seniň öz soraýan ýurduňda Öweziňe mynasyp bir gyz tapylmadymy?» diýen gep bolmasyn, ilň ýanynda diliň gysga bolmasyn diýip, geňiş toýy berdim («*Görogly*») 8. – Eliňe sübse almagyn, geýim-eşigiňi özüň ýuwjak bolmagyn. Beýtseň bu ýeriniň adamlarynyň göwnüni ýykdygyň bolar (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*)

88-nji ýumuş. Aşakdaky frazeologizmlere gapma-garşylykly manyda bolan freozologizmleri tapyň. Olary ulanyp sözlem düzüň, manylaryny düşündiriň.

Asmandan asmak, aýagy (ökjesi) ýere degmezlik, bagtyň çüwmek, depäň gök diremek, iki aýagyny bir gonja sokmak, iňlär siňek ýok, itiň aňsady, ökje götermek, suw sepilen ýaly, dünýä inmek.

Kontekstual antonimler

Sözler sözleýişde özleriniň hakyky leksik manylaryndan başga-da ýazyjydyr şahyrlar tarapyndan individual-stilistik maksatlarda ulanylyp, täze obrazly, köplenç allegorik, göçme many hem aňladýarlar.

Göni we göçme leksik manylaryndan tapawutlylykda sözler bu hili obrazly allegorik göçme manylara diňe belli bir kontekstde eýe bolýarlar we käbir ýazyjydyr şahyrlaryň olary çeperçilik serişdesi hökmünde ulanmagynyň netijesinde ýüze çykýar. Bu manylar sözleriň dildäki ön kabul edilen, hemmeleriň ykrar eden we hemmä düşnükli bolan leksik manylaryna laýyk gelmeýärler. Şunuň ýaly göçme manylara, ýagny umumy ulanyşdaky mana gabat gelmeýän, özüniň aýratyn öwüşginliligi bilen tapawutlanýan we diňe ýörite kontekstlerde ulanylyşy bilen şertlendirilen manylara dil bilimine **okkazional manylar** diýilýär. **Okkazional** sözi latyn diline degişli bolup, «*tötänden, duýdansyz*» diýen mana eýedir.

Kähalatlarda öňki ulanylýan leksik manylarynda antonimdeş bolup bilmejek sözler belli bir kontekstiň çäginde ýüze çykan kontekstual manasynda, okazional ulanyşda bir-birine gapma-garşylykly düşüňjeleri aňladyp gelýärler-de, şol kontekstde özara antonimdeş bolýarlar. Şonuň ýaly tär bilen ýüze çykan antonimler dil bilimine **kontekstual antonimler** hasap edilýärler. Mysal üçin, türkmen dilinde

arслан, şir, ýolbars sözleri «pişikler maşgalasyndan bolan örän güýçli, uly wagşy haýwan» manylaryna eýe, **şagal, tilki** sözleri bolsa «itler maşgalasyndan bolan süýdemdiriji ýyrtyjy haýwan» manylarynda ulanylýarlar. Bu sözler özüleriniň göni leksik manylarynda, ýagny şol agzalan haýwanlary aňladyp gelenlerinde özara antonimik gatnaşyga girmeyärler. Emma beýik söz ussady, nusgawy şahyr Magtymguly Pyragynyň

Üç ýyl şire ugraşmasa

Tilki-şagal şire döner ýa-da

Şir beçjesi togsan **tilkä** atdyrmaz ýaly goşgy setirlerinde **şir, tilki** sözleri adam häsiýetlerini aňladýarlar we adamlary suratlandyryp gelýärler: bu ýerde **şir** metaforik göçme manyda «güýçli», «batyr» adamy, **tilki** bolsa «ejiz», «gorkak» adamy bildirýärler. Şonuň netijesinde-de bu sözler şu kontekstlerde gapma-garşylykly düşüňjeleri aňladyp antonimik gatnaşykda bolýarlar we **şir – tilki, şir – tilki-şagal** kontekstual antonimlerini emele getirýärler.

Şunuň ýaly kontekstual göçme manyda **eşek** we **bedew** sözleriniň ulanyşyna hem köp duş gelinýär. Belli bolşy ýaly, bu sözler özüleriniň «münülýän öý haýwany», «ulag» manylarynda özara antonimdeş bolup bilmeýärler. Emma nusgawy şahyr Magtymguly Pyragynyň:

Öz ýanyndan bedewden

Eşek özün ýeg saýar ýa-da

Ýagşy diýip gol uranym, çykdy bagtymga ýaman.

Depdigim bedew diýip, eşek olmuşdyr çaman.

– diýen goşgy setirlerinde **bedew** diňe adaty ulagy aňlatman, **ýüwrük, ajaýyp aty** aňladýar we bu ýerde oňa mahsus bolan esasy häsiýeti – **ýüwrükligi**, oňatlygy göz önünde tutulýar. Onuň tersine, **eşek** bolsa **çaman, ýalta** we **ýaramaz** ulagy aňladýar. Şeýlelikde, **bedew – eşek** kontekstual antonimleriniň göçme manylarynda ulanylmagyna olary häsiýetlendirip gelyän **ýüwrük – çaman, oňat – erbet, ajaýyp – ýaramaz** ýaly leksik antonimler esas bolýarlar.

Türkmen dilinde çeper edebiýatda, halk döredijilik eserlerinde nakyllardyr atalar sözlerinde allegorik göçme manyda ulanylyp, köplenç, aşakdaky haýwan, guş atlary gapma-garşy goýulýarlar we ulanylan kontekstindäki eýe bolan okkazional manylarynda kontekstual antonimleri emele getirýärler. Meselem:

Goýun – gurt: *Gurt bilen goýun guda bolmaz, guda bolsa-da, goýun gülmez* (Nakyl); *Kim goýun, kim gurt, düşüner ýaly etmediň* (G.Şamyýew)

Ýolbars – goýun (guzy): *Goýun ýaly başa gelenini çekip, sesiňi çykarman gezip ýörmelimi? Ýa-da ýolbars ýaly bolup, üstüňe geleniň bokurdagyndan almalymy?* (B.Seýtäkow) *Meniň molla aganyň ýanynda boýny ýüplüje guzuýyk bolsamam, başga ýerlerde ýolbars bolaýmam bardyr* (B.Seýtäkow)

Pişik – syçan: *Eýsem siz öz öýüňizdäki pişik bilen syçanyň gal-dyr-bas oýnaýanyndan habarsyz-ow?* (B.Seýtäkow).

Pil – peşe: *Pil bilen peşäň işi deň gelmez* (Nakyl). *Mahynur öten agşam biderek ýere topalaň turuzdy. Peşäni pile öwürdi* (A.Atajanow). *Duşmanyň peşe bolsa, pilçe gör* (Nakyl).

Garga – gaz: *Garga gagyldap gaz bolmaz, kempir bezenip – gyz* (Nakyl).

Maýa – ner: *Kyrk ýyl maýa gezyänçäň, bütin bir ýyl ner gezgin* (Mollanepes). *Men kyrk ýyl maýalykdan, bir ýyl nerligi kem göremok!* (B.Kerbabaýew) *Maýa bolup uzak ýaşanyňdan, ner bolup az ömür süreniň gowumyka diýýäriň* (G.Şamyýew).

Şahyrlardyr ýazyjylaryň çeper eserlerinde haýwan, guş atlarynyň okkazional manyda gapma-garşy goýlup ulanylmagy durmuş wakalaryna adam häsiýetlerine aýdyň, açyk göz ýetirmäge, olara çuňňur düşünmäge, ýitilik bilen baha bermäge uly ýardam edýär. Bu bolsa, öz gezeginde, eseriň diliniň şireliligini, çeperçiligini artdyrýar, onuň täsirliligini, terbiýeçilik ähmiýetini has-da güýçlendirýär. Şu hem söz ussatlarynyň sözleri çeper ulanmaklarynyň ýene-de bir özboluşly täridir.

89-njy ýumuş. Sözlemleri göçürin. Garşylykly manyda ulanylan sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň göçme allegorik haýsy manyda ulanylandygyny düşündiriň.

1. Peleňe zyýan getirmez,
Ýüz mün şagal, gurt biläni (*Magtymguly*).
2. Ýok, sen torgaýjyk däl, sen meniň algyr laçynym (*T.Gurbanow*).
3. Ýer suwdan adalatsyz, nädogry peýdalanmagyň netijesinde köpleriň saçagynda tötek tapyрман, azlaryň saçagy bugdaýyň myssyk çöreginden hemişe dolup dur (*A.Kekilow*).
4. Pil burnun pelege tutar.
Kerk görse, hamyra döner (*Magtymguly*).
5. Töwekgel ner bolar, endişe – maýa (*Şol ýerde*).
6. Fergananyň gül ysynyň ýerine дәri ysy kükeýәrdi (*B.Kerbabaýew*).

90-njy ýumuş. Aşakdaky sözlemlerdäki garşylykly manyda ulanylan sözleri tapyp aşagyny çyzyň. Olaryň haýsylarynyň leksik ýa-da kontekstual antonimdigini kesgitläň.

1. Kelte diňden bolmaz beýik minara (*Magtymguly*).
2. Ýigitlik bostandyr, garrylyk – hazan,
Bostany hazança satyjy bolma (*Şol ýerde*).
3. Uruş, parahatlyk un bilen дәri,
Sygyp otыр seniň ömür depderne (*G.Ezizow*).
4. Ýagşy ata – bir gamçy, ýaman ata – mün gamçy (*Nakyl*).
5. Mertler gezer boldy namarda bagly,
Şirleriň tilkiden ýüregi dagly (*Magtymguly*).

Enantiosemiýa

Gapma-garşylykly manyly gatnaşykda diňe dürli kökli sözler (*uly – kiçi, aýy – süýji, gelmek – gitmek, gije – gündiz, ir – giç*) ýa-da kökdeş sözler (*akylly – akylsyz, hak – nahak, edepli – biedep, ýeňmek – ýeňilmek*) bolman, köpmanyly şol bir sözün iki manysy hem bolup bilýär. Mysal üçin:

Bahasyz 1) bahasy pes, gymmaty ýok, örän arzan, gadysyz. Meselem: *Bu harytlaryň bazarda bahasyzdygyny bilip durka-da, olary bize gymmat bahadan berjek bolýar.*

2) Bahasy ýokary, belli bahasy ýok, bahasyňa ýetip bolmaýan, örän gadyrly. Meselem: *Ata-eneňe gadyr goýmak, mukaddes ene süýdünü emip, bahasyz ata mährine çöýünyp ösenligiňi unutmazlyk, elbetde, her nesliň borjy* («Edebiýat we sungat»).

Çigremek 1) sowamak, sowuk bolup başlamak. Meselem: *Howanyň çigremegi ody ulaltdyrdy.*

2) gyzmak, gyzyp başlamak. Meselem: *Güýçli sazак odunyň gapdalynda oturdylan tüňçeler derrew çigräp, çalt gaýnamak bilen bolýardy.*

Köpmanly şol bir sözün iki manysynyň arasynda bolup geç-ýän bu hadysa dil biliminde **enantiosemiýa** (bir sözün manylarynyň gapma-garşylygy) ýa-da bir sözün öz manylarynyň içindeki antonimdeşlik diýilýär. Şeýlelikde, **enantiosemiýa** antonimik gatnaşygyň bir görnüşi bolmak bilen bir sözün iki manysynyň biri-birine gapma-garşy bolmagyny aňladýar.

Enantiosemiýa dilde semantik hadysa hökmünde öwrenilende, dilçiler onuň ýüze çykmagynyň sebäbini kesgitlemäge aýratyn üns berýärler. Olaryň pikirine görä, käbir sözler ilki başda kesgitli bolmadyk umumy mana eýe bolupdyrlar. Soňluk bilen, sözleriň şol manylarynyň differensirleşmegi, tapawutlandyrylmagy netijesinde has takyk, konkret manylar ýüze çykydýr. Käte bolsa, şol umumy manylar konkretleşende, gapma-garşylykly manylara-da bölünipdir we enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolupdyr. Mysal üçin, türkmen dilinde şunuň ýaly usulda differensirleşmegiň netijesinde ilki kesgitli bolmadyk umumy mana eýe bolan **karz** sözi soňra has anyk, kesgitli, emma biri-birine gapma-garşylykly bolan «**algy**» we «**bergi**» manylaryny aňladypdyr. Şoňa görä-de, **karz** sözi **bermek**, **üzmek** sözleri bilen ulanylanda **bergini**, **almak** sözi bilen ulanylanda bolsa, **algy**ny aňladyp gelýär. Meselem: *Karzyňy (bergiňi) öz wagtynda hem-de soralmanka üzseň, ýüzüň gyzarmaz. Käbir adama iş salsaň, bitmesi kyndyr, edil gedaydan karzyňy (algyňy) alan ýalydyr.*

Umumy manysynyň differensirleşmegi **ysly** sözünüň hem has anyk we biri-birine gapma-garşy bolan iki mana eýe bolmagyna getiripdir:

1) hoşboý ysly, ýakymly ysly, kükeýän. Meselem: *Görogly, men-den geňeş sorasaň, ysly çayýň, ýakymly temmäkiniň başynda sorarlar («Görogly»).* *Ysly bägül bolarmysyň, gözelim («Garagum»).*

2) erbet ysly, porsy, aňkaýan. Meselem: *Öý bir tüsseli, ysly ýer bolýar* (A.Gowşudow).

Köpmanyly sözüň umumy manysynyň anyk manylara bölünmegi, olaryň dilde ýüze çykmagy, ornaşmagy, ulanylyp bilmegi üçin belli bir leksik gurşawyň, sintaktik gurluşlaryň bolmagy zerurdyr. Mysal üçin, **çykmak** işligi belli-belli leksik gurşawlarda, meselem, pasyl atларында ýa-da käbir sintaktik gurluşlarda kontekste baglylykda 1) gelmek, barmak we 2) geçmek, gitmek, gaýtmak ýaly biri-birine gapma-garşylykly ugra bolan hereketi aňladýar. Meselem: 1) *Biz oba (nirä?) çykdyk, ýerleşdik. Geçen dynç alyş güni şähere (nirä?) çykdyk.* 2) *Şu gün obadan (nireden?) çykyp durşum. Ony ugradan kişi bolup, tä obadan (nireden?) çykýança gapdallap gitdi* (H.Derýaýew).

Enantiosemiýa käte sözüň manylarynda taryhy özgerişin bolup geçmeginiň, käte bolsa onuň manysynyň emosional öwüşgininiň ýitmeginiň we şonuň netijesinde sözüň dilde ulanylyşyndaky oňyn, oňat äheňin ýaňsa alyjy, kinaýaly äheňe öwrülmeginiň netijesinde-de ýüze çykýar. Mysal üçin, **aklyk** 1) berilýän hak, töleg; *Tebibe ep-esli aklyk berildi.* 2) gaýtawul, käýinç. *Degenleriň aklygyny berýäs biz* (D.Haldurdy).

Dilde seýrek hem bolsa käbir **omoantonimlere**, ýagny manylary biri-birine gapma-garşy bolan omonimlere-de duş gelinýär. Mysal üçin:

Baýamak I. Baý bolmak; köpelmek, artmak. Meselem: *Dilimiziň leksik düzümi soňky ýyllarda täze sözleriň hasabyna ep-esli baýady.*

Baýamak II. Gutarmak, tükenmek. Meselem: *Bir gün unumyz bilen çayymyz baýady-da, kakam meni haryt almaga oba ýollady* (T.Gurbanow).

Enantiosemiýa käbir durnukly frazeologik aňlatmalara-da mahsusdyr. Mysal üçin, **jan bermek** frazeologizmi özüniň göni manysynda «ölmek» sözüniň ewfemistik sinonimi hökmünde «*aradan çykmagy, dünýäden ötmegi*» bildirýär we örän işjeň ulanylýar. Meselem: *Gyrat Göroglynyň başujunda jan berdi* («Görogly»);

Ýigit oldur ýurt üstünde,
Janyn berse din üstünde,
Goç ýigitler il üstünde,
Namys bilen ar gerekdir (Magtymguly).

Şonuň bilen birlikde, bu frazeologizm göçme manyda öňki manysynyň tersine «**janlandyrmagy, direltmegi, oýarmagy, ruhlandyrmagy**» hem bildirýär we şu manysynda özüniň birinji manysyna gapma-garşy bolup, enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolýar. Meselem: *Men şol gün ýolda gelyärkäm ölüpdüm. Siz maňa täzedan jan berdiňiz, meni adam etdiňiz* (B.Seýtäkow).

Guwş berdi, dahan berdi,
Dahana zyban berdi,
Akyl berdi, **jan berdi**,
Göz berdi, gaşa ýetdiň (Magtymguly).

Antonimleriň stilistik hyzmaty

1. Antonimler gapma-garşylygy aňladýan çeperçilik serişdesi hökmünde dilde-de, çeper edebiýatda-da örän işjeň ulanylýarlar. Türkmen dilindäki atalar sözleridir nakyllaryň, matallaryň köpüsi gapma-garşylykly manyly sözleriň ulanylmagy bilen düzülendir we şoňa görä-de olarda pikir ýöretme gysgadan gelen has aýdyň we täsirlidir. Diýmek, antonimler pikiri takyk, gysga, obrazly hem-de täsirli beýan etmegiň in ähmiýetli serişdesidir. Meselem:

Dokuň açdan habary ýok. **Nadan** dostdan **dana** duşman ýagşydyr. **Egri** ärden **dogry** güjük ýagşydyr. **Haramzada** ara bozar, **halalzada** ara düzer (Nakyllar).

Orakdan **egri**, okdan **dogry** (ýylan). Atdan **beýik**, itden **pes** (eýer). Üç ay **öli**, dokuz ay **diri**, gezmeýär biri (agaç). Eti **haram**, hamy **halal**, iýilmez (tilki) (Matallar).

Biz bu dünýä **goja** diýýäs käýarym,
Emma dünýe, görşümüz deý, **ýaş** bu gün.
Söýmedikler **ýaş** dünýede **gojadyr**,
Söýen sürýär **goja** dünýäň **ýaşlygyn** (G.Ezizow).

2. Antonimlerin gatnaşdyrylmagynda düzülýän stilistik gurluşlar, çeper aňlatmalar ýazyjydyr şahyrlaryň eserlerinde in täsirli çeperçilik serişdeleridir. Şolardan has giň ýaýran we köp ulanylýan şahyrana söz ulanylyşynyň bir täri bolan **antiteza**, ýagny bir-birine düýpgöter gapma-garşy, düşüňjeleri aňladýan sözleriň getirilmegi bilen ýasalan söz düzümleri, sözlemler çeper edebiýatda örän köp duş gelýär. Bu çeperçilik serişdesi durmuş wakalaryny, adam häsiýetlerini aýdyň, açyk hem-de täsirli edip görkezmekde örän ähmiýetlidir. Meselem:

*Akmak özüň **akyl** diýer,
Tentek özüň **sag** saýar* (Magtymguly).

Ýa-da

*Egseli ýüregimiz atmanka gasyn,
Geçilen ýollaryň **şatlyk**-bagtyny,
Geçilmedik ýodalaryň **gussasyn*** (G.Ezizow).

*Ýitiligi ulanmaly wagtymyz,
Kütekligi aýlap-aýlap saýarys* (Şol ýerde).

3. Antonimik gatnaşykdaýy düşüňjeleriň birikmeginden düzülip ulanylýan şahyrana sypatlandyrmada giňden ulanylýan çeperçilik serişdeleriniň ýene-de biri **oksýumorondyr**. Mysal üçin, **şatlykly gözýaşlar, diri maslyk, ýüpsüz baglamak, öli janlar, otsuz köýdürmek, ýiti küteklik** we ş.m. Görşümüz ýaly, şahyrana sözleşşiň bu çeperçilik usulynda biri-birine düýpgöter ters bolan hem-de özara biri beýlekisine asla mahsus bolmadyk düşüňjeler söz düzümi görnüşinde ulanylýar we şeýle sypatlandyrmanyň kömegi bilen adamyň häsiýeti, onuň ruhy ýagdaýy, içki ahwalaty, duýgusy çeper hem-de täsirli suratlandyrylýar. Meselem:

*Oraksyz orar sen, tygsyz keser sen,
Ýumruksyz ýüzer sen, ýüpsüz asar sen,
El-aýaksyz bir bihabar **basar** sen,
Ýykan basar ýatar, gaýdyp galmazmy?!* (Magtymguly)

*Onuň görkana ýüzi, nurana gözleri **ýalynsyz ýakýardy, otsuz köýdürýärdi*** (G.Kulyýew).

*Ol saňňy dişlerin syrtardyp çala,
Haýbat atanynda kötekli güne,
Oturandar duýman elini çarpar,
Onuň örän ýiti kütekligine* (G.Ezizow).

91-nji ýumuş. Sözlemlerdäki has gara ýazylan sözleriň haýsy manylarda ulanylandygyny we ol manylaryň özara gatnaşygyny aýdyp beriň.

1. Şol kyn günlerde maňa **el uzadan**, meni goldan diňe sen bolduň.
2. Artyga **el uzadanyň** men goluny omurdanyndan omrup taşlaryn (*B.Kerbabaýew*). 3. Çagajyk ýaňyja geýen täzeje köýnegini eýýäm **garalap** ýetişipdir. 4. Oglanlar okuwa ütüklenen gara balakly, ak köýnekli, **garalanyp** tämizlenen köwüşlije gelýärler. 5. **Rakybyň** tagna sözleri, jana dert oldy, dert oldy («*Görogly*»). 6. Eje! Heý, dünýäde senden eziz, senden **rakyp** adam barmyka? (*T.Gurbanow*)

92-nji ýumuş. Aşakdaky sözleri berlen manylarynda ulanyp sözlem düzüň.

Ebedi. 1. Hemişe, mydama; 2. Hiç haçan, hiç wagt.

Bir. 1. Meňzeş, umumy; 2. Aýry, başga.

Bir wagtlar. 1. Geçmişde, öňki döwürde; 2. Geljekde, geljek bir döwürde.

Häli. 1. Heniz, şindi, entek, 2. Öň, bireýýäm.

93-nji ýumuş. Sözlemlerde gapma-garşylykly manyda ulanylýan sözleri tapyň we olaryň stilistik hyzmatyny düşündiriň.

1. Ol ýigitler adam tilli haýwandyr,
Söz aňmasa hem ygrary bolmasa (*Magtymguly*).

2. Tilki sarkydyn şir iýmez,
Ger iýse, zähre döner (*Şol ýerde*).

3. Pakyra aşna ýat bolar,
Mallansa, ýat ýara döner (*Şol ýerde*).

4. Gülledyň-de özümdirin, soldurýan-da özümdirin,
Agladyň-da özümdirin, güldürýän-de özümdirin,
Hoşroý-da özümdirin, bedroý-da özümdirin,
Men – Rupiýa (*K.Gurbannepesow*).

5. Ýalynsyz ýandyrar, közsüz ot eýlär,
Her zamana çekse, sönmez, ýaranlar (*Magtymguly*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Dilde kökdeş antonimleriň ýasalyş ýollaryny we haýsy görnüşleriniň bolýandygyny düşündiriň.
2. Frazеologik antonimler haýsy aýratynlyklara eýe bolýarlar?
3. Kontekstual antonimler haýsy usulda we nähili sözler arkaly emele gelýärler?
4. Enantiosemiýa hadysasyny we onuň ýüze çykmagynyň sebäplerini düşündiriň.
5. Antonimleriň stilistik hyzmaty nämelerden ybarat?

Dilde wariantlaşma hadysasy

Şol bir dil birliginiň leksik manysyna hiç hili täsirini ýetirmezden sesleriniň aýdylyşy, fonema düzümi taýdan ýa-da şekili boýunça özgeren (üýtgeşen) görnüşine **wariant** diýilýär. **Wariant** latyn sözi bolup, ol «*özgerýän, üýtgeýän*» diýmegi aňladýar.

Wariantlaşma hadysasy, köplenç, sözlerde we söz düzümlerinde bolup geçýär.

Sözün wariantlary

Sözün wariantlary leksik manysynyň we söz toparynyň meňzeşliginiň, birliginiň saklanmagynda diňe aýdylyşy (*su:rat – sura:t*), fonema düzümi (*owal – ozal*) we şekili (*barlag – barlaw*) taýdan özgeren görnüşiniň ýüze çykmagydyr. Bu wariantlar dilde bolup geçýän fonetik, morfologik özgerişleriň netijesinde ýa-da diliň we dialektiň biri-birine, iki diliň özara biri-birine täsir etmegine baglylykda ýüze çykýar. Sözün wariantynyň ýüze çykmagynyň bu görnüşine **fonetik wariantlar** diýilýär. Olary iki topara bölmek mümkin.

1) **fonematik wariantlar.** Bu wariantlar düzümindäki sesleriň, fonemalaryň tapawutly bolmagyndan emele gelipdir. Mysal üçin: *dagamak – dargamak, çözmek – çöşmek, ynanmak – yşanmak, gaýta – gaýtam* we ş.m.

2) **orfoepik wariantlar.** Bu wariantlar düzümindäki sesleri meňzeş bolup, olaryň aýdylyşy boýunça tapawutlanýarlar. Mysal üçin: *mugal-lym – mugally:m, sakgal – sakal, haraba – hara:ba* we ş.m.

Fonetik wariantlar arap, pars dillerinden geçen käbir alynma sözleriň türkmen diliniň fonetik kanunlaryna laýyk özleşdirilmeginiň we şonuň netijesinde ol sözlerde dürli özgerişleriň bolmagynyň netijesinde-de döräpdir. Bu barada A.Öwezow şeýle belleýär: «... sözleriň türkmen diline geçiş prosesinde ýüze çykan käbir faktorlar alynma sözlerde fonetik wariantlaryň emele gelmegine sebäp bolýar»¹. Bu fonetik wariantlaryň köpüsi fonemalarynyň düzümi taýdan tapawutlanýarlar we olar fonematik wariant hasap edilýär. Meselem: *haýran* – *heyran*, *hasrat* – *hesret*, *hasap* – *hesip*. Şeýle wariantlara bir leksik birligiň goşulmaly we goşulmasyz şekillerini hem goşmak mümkin. Meselem: *zaman* – *zamana*, *mydam* – *mydama*, *hatyr* – *hatyra*, *nesip* – *nesibe*. Bular many taýdan hiç hili tapawutlanmaýarlar.

Alynma sözleriň türkmen dilinde dürli hili özleşdirilmeginiň netijesinde emele gelen şunuň ýaly fonetik wariantlaryň stil taýdan tapawutlanýan görnüşleri hem bar. Meselem: *şöhle* – *şugla*, *many* – *magny*, *länet* – *lagnat* we ş.m. Bu wariantlaryň ikinjileri ýokary stile degişli hasap edilýär.

Arap, pars dillerinden türkmen diline geçip, emele gelen fonetik wariantlaryň käbirleri semantik taýdan differensirleşip, hersiniň aýry-aýry manyly leksik birlik hökmünde ulanylýanlary hem bar. Bularyň hersi aýry söz bolup, wariant hasap edilmeýär. Meselem: *haram* (halal däl) – *karam* (düzgün bozma, aldaw), *juda* (örän, has) – *ýyda* (aýra), *eýýam* (zamana) – *eýýäm* (öň, has öňräk), *apat* (elhenç, howp) – *äpet* (örän uly), *hor* (arryk) – *har* (zaýa, taşlanan) we ş.m.

«Bir leksik birligiň goşulmaly we goşulmasyz görnüşleriniň hem käbirleri manylary taýdan tapawutlanýan aýry-aýry sözler hökmünde ulanylýarlar. Meselem: *nyşan* (alamat) – *nyşana* (atyş predmeti), *güman* (edilýän çak) – *gümana* (belli däl), *owaz* (ses) – *owaza* (şöhret), *zowal* (päsgelçilik) – *zowala* (hamyr bölegi) we ş.m.»²

¹ *Өвезов. А.* Түркмен эдеби дилинде алынма сөзлериң уланылышы. – Ашгабат, 1988, 50 сах.

² *Өвезов А. Агзалан иш, 51 сах.*

Morfologik wariantlar

Morfologik wariantlar dilde dürli görnüşde ýüze çykyar.

1. Käbir morfemalar bir köke, söze goşulyp, meňzeş many aňladýarlar, şol bir grammatik hyzmaty ýerine ýetirýärler we morfologik warianty emele getirýärler.

Meselem: *ýygra* – *ýygryk*, *parahatlyk* – *parahatçylyk* we ş.m.

2. Käte sözlemde dürli düşümdäki sözler hem şol bir grammatik manyny aňlatmaga hyzmat edýärler. Şeýle ýagdaýda şol sözler semantik taýdan tapawut etmezden biri-biriniň morfologik warianty bolup çykyş edýärler. Meselem:

1) ýeňiş we wagt-orun düşümdäki sözler: *Men şäheri (şäherde) gezdim.*

2) ýeňiş we çykyş düşümdäki sözler: *Köçäni (köçeden) geçip sowulmaly.*

3) eýelik we çykyş düşümdäki sözler: *Talyplaryň (talyplardan) birnäçesi*

4) ýöneliş we wagt-orun düşümdäki sözler: *Halyny töre (törde) ýaz.*

5) ýöneliş we çykyş düşümdäki sözler: *Eşigiňi asawaja (asawaç-dan) as* we ş. m.

Dilde dürli söz ýasaýjy serişdeleriň kömegi bilen ýa-da söz ýasalyşyň dürli ýollary arkaly ýasalan manydaş sözler bar. Meselem: *rehimli* – *rehimdar*, *akylly* – *akyldar*, *neşekeş* – *neşebent*, *işeňňir* – *işjeň*, *düşbi* – *düşgür*, *göçer* – *göçüm*, *akylsyz* – *biakyl*, *bärik* – *bärligine* we ş.m. Bu sözleriň manylarynyň meňzeş bolmagyny göz önünde tutup, käbir dilçiler olary sözleriň morfologik warianty hasap edýärler.¹

Bu sözleriň käbirleri şol bir köke sinonimdeş söz ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen täzedan ýasalan sözlerdir: *rehimli* – *rehimdar*, *neşekeş* – *neşebent*, *düşbi* – *düşgür*, *akylsyz* – *biakyl*. Käbir sözler söz ýasalyş usuly taýdan hem tapawutlanýarlar. Mysal üçin, *bärik*, *göçüm* sözleri morfologik usul arkaly, *bärligine*, *göçer* sözleri

¹ Чоңңәев Я. Хәзирки заман түркмен дили. Лексика. – Ашгабат, 1988, 45 сах.

bolsa leksika-semantik usul arkaly ýasalan sözlerdir. Şeýlelikde, bu sözler biri beýlekisiniň warianty hökmünde emele gelmän, hersi aýry-aýry serişdeler we ýollar arkaly ýasalan sinonimdeş sözlerdir. Olar ulanylyşy, many öwürşinleri taýdan hem biri-birinden tapawutlanýarlar. Meselem, *düşbi* sözi «tiz düşünýän, zehinli» diýen bir manyda ulanylýar, *düşgür* sözi bolsa, diňe *düşbi* sözi bilen manydaş bolmakdan başga-da «*igä çalnanda ýiteldýän*» diýen mana-da eýedir (*düşgür pyçak*).

Manysy boýunça doly sinonim hasap edilýän «akylyly» we «akyl-dar» sözleri hem ulanylyşy taýdan tapawutlanýarlar. «Akylyly» sözi hemme ýerde ulanylýar. Meselem, *akylly çaga*, *akyllyja gyzjagaz*. Emma şu söz düzümlerinde «akylyly» sözüne derek «akyl-dar» sözünü ulanyp bolmaýar. Bu sözleri morfologik wariant däl-de kökdeş sinonimler hasap etmek düzgüne laýyk bolar. Hatda manylary meňzeş bolan, emma dürli şekilde özleşdirilen *jemagat – jemende*, *puryja – pursat*, *dilber – dildar* ýaly käbir alynma sözlere hem sözleriň morfologik warianty hökmünde seredýärler.¹

Biziň pikirimizçe, bu sözler hem öňki ulanylan dilinde dürli serişdeler arkaly ýasalyp, biziň dilimizde bolsa hersi öz leksik manysyna hem-de gurluşyna eýe bolan aýry-aýry leksik birliklerdir we olary hem kökdeş sinonimleriň bir görnüşi hökmünde kabul etmek maksada laýyk bolar.

Frazeologizmleriň wariantlary

Dürli görnüşde, dürli wariantda ulanmak diňe sözlere däl-de, eýsem söz düzümlerine-de, esasan hem, durnukly söz düzümlerine, ýagny frazeologizmlere-de mahsusdyr.

Frazeologizmleriň wariantlary olaryň aňladýan manylarynyň meňzeşliginiň saklanmagynda diňe komponentleriniň şekilleriniň ýa-da düzümindäki sözleriň tapawutly bolmagyndan emele gelýärler. Şoňa baglylykda frazeologizmleriň wariantlarynyň iki görnüşini bellemek mümkin.

¹ Чоңңаев Я. Азгалан иш, 44 сах.

1. Frazelogizmleriň formal wariantlary. Bu wariantlar frazeologizmleriň komponenti bolan sözleriň şekilleri taýdan tapawutlanýarlar. Meselem: *gyr-ýap etmek – gyr-ýapyr etmek*. «Türkmen diliniň frazeologik sözlüğünde» (1976) frazeologizmleriň wariantlaryny emele getirýän tapawutly komponentleri şol frazeologizmiň düzüminde ýaý içinde berilýär. Mysal üçin, *gyrmyldan (gymyldan) gyr aşar; gyran-jyran (gyr-jyr) etmek, jany-dili (jan-dil) bilen ýapyşmak, ýumak çözenmek (çöşlenmek), äheňini aňmak (aňlamak)* we ş.m.

2. Frazelogizmleriň leksik wariantlary. Bu wariantlar komponentleriniň düzümi, ýagny frazeologizmleri emele getirýän sözleri boýunça tapawutlanýarlar. Frazelogizmleriň bu wariantlary dilde has köp duş gelýär. Meselem: *dady-perýat etmek (eýlemek), oduna ýanmak (köýmek, bişmek), külüni (asmana, göge) sowurmak, ok bolup degmek (geçmek), kasam içmek (etmek), jynyň (kakynyň) düşmek, gabak astyndan seretmek (garamak, gözlemek, bakmak)* we ş.m.

Görşümüz ýaly, frazeologik wariantlaryň düzümindäki tapawutlanýan sözler, köplenç, biri-birini many taýdan çalşyp bilýän doly sinonimlerdir.

Sözleriň, söz düzümleriniň (frazelogizmleriň) wariantlary, esasan, olaryň dilde ulanylyş aýratynlyklary we şonuň netijesinde diliň normalaşmagy bilen baglanyşykly ýüze çykyan dil hadysasydyr. Sebäbi ol wariantlar özleriniň ulanylyşy, many ýokundysy we stilistik öwüşgini taýdan biri-birinden belli bir derejede tapawutlanýarlar. Mysal üçin, *ynanmak, çözmek* sözleri edebi norma laýyk hasap edilýär, olaryň wariantlary bolan *yşanmak, çöşmek* bolsa ýönekeý gepleşige degişlidir. Edebi dile degişli *many, şöhle* sözleri neýtral (aralyk) leksika degişli bolup, olaryň wariantlary bolan *magny, şugla* sözleri şahyran leksikada ulanylýar. Eger-de şol wariantlar biri-birinden hiç hili tapawutlanmaýan bolsalar, onda olaryň biri edebi diliň normasyna laýyk hasap edilýär, beýlekisi bolsa, ulanylyşdan galýar.

94-nji ýumuş. Aşakdaky sözleriň sözün wariantynyň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitleň we biri-birinden tapawudyny düşündiriň.

Şeýle – heýle, bek – berk, çalyşmak – alyşmak, bilen – birlen – bile, manysy – many:sy, händek – hännek, kölege – kölge, mydam – elmydam – mydama, jigi – jiji, süňk – süyek, daldamak – dandamak.

95-nji ýumuş. Aşakdaky berlen jübütleriň manylaryny kesgitläň. Olaryň haýsylarynyň biri-biriniň wariantydygyny we haýsylarynyň hersiniň aýry-aýry leksik birlikdigini anyklaň. Käbirlerini ulanyp sözlem düzüň.

Ykrar – ygrar, ygtybar – ähtibar, küý – köý, emel – amal, laýyk – ylaýyk, länet – lagnat, gadym – gadymy, asal – hesel, kapas – kapasa, zarp – zarba, bäsdeş – bassaş, rowan – rowana.

96-njy ýumuş. Aşakdaky söz düzümleriniň frazeologizmleriň wariantynyň haýsy görnüşidigini kesgitläň.

Ganat baglamak (açmak, beklemek), bir ýüzli (ýaňalyk) etmek, gepi (gepi-sözi) alyşmak, gepiň tümmegi (tümmek ýeri), girisine (girä) salmak, göwnüň (göwrümiň) giňemek, ýeriň teýinde (aşagynda), ýylan gäwüşese bilmek, nebsiň oýanmak (otukmak), özüni ak guş saýmak (hasaplamak), ugry (ugrunda) bar, howuny (howalasyny) basmak, çydam (sabyr) käsesi dolmak.

97-nji ýumuş. Söz düzümlerini göçüriň. Köp nokada derek olaryň warianty bolup biljek sözi goýuň.

Oduna köýmek (...), boýun gaçyrmak (...), goly gysga (...) bolmak, üstünden (...) gaýnag (...) suw guýlan ýaly bolmak, oda atmak (...), ýoguna ýanmak (...), garamaty boýnuňa (...) düşmek, başyň göge (...) ýetmek.

Soraglar we ýumuşlar

1. Sözüň wariantyna nähili düşünýärsiňiz?
2. Söz wariantynyň görnüşlerini aýdyp beriň.
3. Söz düzüminiň wariantlaryny düşündiriň.

Tawtologiýa (gaýtalanma)

Ýazuwda, gepleşikde şol bir söz düzüminde, sözlemde bir sözüň, meňzeş manyly iki sözüň ýa-da sözüň meňzeş şekilleriniň gaýtalanyp ulanylmagyna **tawtologiýa** diýilýär. **Tawtologiýa** grek sözi bolup, **tauto** – şonuň ýaly, **logos** – söz diýmegi aňladýar. Meselem: *predmet, zat aňladýan atlara atlar diýilýär. Ulgam-ulgam jülgeler, aňňat-aňňat gum depeleri we ş.m.*

Dilde tawtologiýanyň dürli görnüşleri duş gelýär.

1. Leksik tawtologiýa – meňzeş manyly sözleriň bile ulanylmagy netijesinde ýüze çykýan gaýtalanma. Meselem: *ýaş juwan, garry kempir, gara syýa, ýerzemin, tüm garaňky*.

2. Logiki tawtologiýa – haýsy hem bolsa bir düşünjäniň ýene-de şol sözüň özi bilen düşündirilmegidir. Bu hili tawtologiýa kesgitle-nilmeli düşünjäniň aýratynlygyna doly göz ýetirilmedik ýagdaýynda ýüze çykýar. Meselem: *işde üstünlik gazanmak biziň hemmämiziň üstünligimizdir*.

3. Grammatik tawtologiýa – meňzeş grammatik mana eýe bolan goşulmalaryň şol bir söze goşulyp ulanylmagyna düşünilýär. Meselem: *daşary* – *daşaryk*, kimdir *birisi*, daňdand*an*, edebiýat*lar* we ş.m.

Tawtologiýanyň ýerliksiz, nädogry ulanylmagy kemçilik hasap edilýär. Meselem, **biz**, **siz** çalyşmalarynyň özünde köplük manysy bar bolsa-da, käbir şiwelerde olaryň yzyna ýene-de köplük aňladýan *-lar*, *-ler* goşulmasynyň goşulmagy (*bizler*, *sizler*) ýerliksizdir.

Baş sany depder*ler*, *birnäçe* kitap*lar* ýaly söz düzüminde-de atlaryň önünden getirilen *baş sany*, *birnäçe* sözleri köplügi aňlatmaga hyzmat edýärler. Şoňa görä-de şeýle ýagdaýda *depder*, *kitap* sözlerine *-lar*, *-ler* morfemasynyň goşulmagynyň zerurlygy ýokdur we ýerliksiz hasap edilýär.

Tawtologiýanyň sözleriň manysyny güýçlendirmek, gaýtalanýan dowamly hereketi aňlatmak (*dura-dura*), intensiwligi bildirmek üçin (*beýik-beýik depeler*) sözüň, söz düzüminiň täsirliligini artdyrmakda (*gowularyň gowusy*) stilistik maksatlar bilen ulanylmagy ýerliklidir we örän ähmiýetlidir.

Tawtologiýa şol maksatlar bilen ulanylanda sypatlaryň artyk-lyk derejesiniň bir görnüşini (*uzyn-uzyn köçeler*), gaýtalanýan hereketi aňladýan tirkeş sözleri (*aýda-aýda, ylgaý-ylgaý*), gaýta-lanýan ses meňzetmelerini (*şybyr-şybyr, jüýk-jüýk, kikir-kikir*), şekil meňzetmelerini (*ýaldyr-ýaldyr, ýelk- ýelk*) ýasamaga hyzmat edýär.

98-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Tawtologiýany tapyp, aşagyny çyzyň. Olaryň görnüşini kesgitläň we ulanylyşynyň ýerlikli ýa ýerlikli däldigini düşündiriň.

1. Şuny hemme ýazýan adam bilmeli:
Goşgynyň ýüregi adam bolmaly,
Ýöne welin adam hakda ýazmaga
Ilki bilen özüň adam bolmaly (*K. Gurbannepesow*).
2. Ol elmydama bir ýörişde lep-lep edip ýöreýärdi (*A. Durdyýew*).
3. Tamlaryň ternawlaryndan şyr-şyr edip suwlar akýardy (*A. Gowşudow*).
4. Agalar agasy, zalym agalar!
Öldürip galmaňyz nähak ganyma («*Hüýrlukga-Hemra*»).
5. Bilbil göýä guşa hudaý tarapyndan dil-zyban berildi (*Şol ýerde*).
6. Meniň şu perzent dagyma,
Sizler giriftar olmaňyz (*Şol ýerde*).
7. Bir gije ýatyrdym tünüň ýarynda
Bir dört atly gelip: «Turgul» diýdiler (*Magtymguly*).

99-njy ýumuş. Çeper eserlerden tawtologiýanyň her görnüşine degişli iki sany mysal tapyň.

Soraglar we ýumuşlar

1. Tawtologiýa diýlip nämä aýdylýar?
2. Tawtologiýanyň görnüşlerini aýdyp beriň.
3. Tawtologiýanyň ýerlikli we ýerliksiz ulanylyşyny düşündiriň.

SÖZLERİŇ ULANYLYŞ GERIMI TAÝDAN TOPARLARY

Umumyhalky we ulanylyş gerimi çäkli sözler

Türkmen diliniň sözlük düzümindäki sözleriň hemmesiniň düşnükliigi we ulanylyş gerimi birmeňzeş däl. Sözleriň köpüsi türkmen dilinde gepleýän adamlaryň sowadyna, kârine, ýaşyna garamazdan, hemmesi tarapyndan birmeňzeş düşünilýär we işjeň ulanylýar. Bu sözlere **umumyhalky leksika** diýilýär. Olar türkmen edebi diliniň leksikasynyň esasy bölegini düzýär.

Umumyhalky leksika gödekligi sebäpli seýrek ulanylýan paýyş, sögünç sözler hem degişlidir. Olar medeniýetli, sowatly adamlaryň dilinde ulanylmaýan hem bolsa, ähli türkmenä düşnükli sözlerdir.

Diliň sözlük düzümine girýän sözleriň belli bir toparynyň manylary hemmä düşnükli dældigi üçin **ulanylyş gerimi hem çäklidir**. Bu topara dialekt leksikasy (*şiwe sözleri*), *žargonlar we argotizmler, adalgalar (terminler), hünärmentçilik leksikasy degişlidir*.

I. Dialekt leksikasy (şiwe sözleri)

«*Dialektos*» grek sözi bolup, *gepleşik* diýmegi aňladýar. Diliň dialektleri hakyndaky ylma **dialektologiýa** diýilýär. Türkmen diline degişli 40 töweregi dialekt bar we olaryň köpüsi ylmy taýdan ýörite derňeldi.

Dialekt sözleri edebi diliň sözlerinden aňladýan manylary, sesleriň aýdylyşy, grammatik gurluşy taýdan tapawutlanýarlar we öz aýratynlyklaryna eýedirler. Şol aýratynlyklaryna baglylykda dilde olaryň aşakdaky görnüşleri bar:

1. Leksik dialektizmler.
2. Semantik dialektizmler.
3. Fonetik dialektizmler.
4. Grammatik dialektizmler.

1. Leksik dialektizmler. Bu topara degişli sözler predmetiň, zadyň, düşünjäniň dialektde edebi dildäkiden başga söz bilen aňladylmagydyr. Şoňa görä-de, leksik dialektizmler edebi dildäki sözleriň haýsydyr bir dialekt wekiliniň dilindäki sinonimi bolýar. Meselem: *göle – tana, höjek; uly – goçak, ketde; sygyr – inek; kömelek – zamarryk; emma – leykin, byrak; içlik – astar; taňka – bakyr; sogan – pyýaz; bedre – setil; dayza – hala; güzer – olum, ýasga; çemçe – kaşyk, galam; ulag – kölüg; çaga – beçe; guramak – kepmek; ýüpek gurçugy – kirmek; göbek – kinnik; garaşmak – kütmek; ýaglyk – desmal; gezmek – gydyrmak; gap-çanak – idiş; öküzçe – juwana; ary – ýargy* we ş.m.

Leksik dialektizmleriň aýratyn bir toparyny **etnografik dialektizmler**, ýagny aýratyn bir ýerde ýaşayan dialekt wekilleriniň durmuşyna, ýaşayşyna, döp-dessurlaryna degişli sözler düzýärler. Bu sözler şol adamlaryň toý, ýas bilen baglanyşykly döp-dessurlaryny, egin-eşik, nahar atlaryny we ş.m. bildirýärler. Etnografik dialektizmleriň köpüsi edebi dilde duş gelmeýär we şoňa görä-de, olar edebi dili täze sözler bilen baýlaşdyrmakda örän ähmiýetlidir. Meselem, farap dialektine degişli etnografik dialektizmler:

Romal oramak – gelinlik bellemek

Desterhan alyşmak – guda bolmak

Sawçy palaw – duz dadyrmakda ulanylýan saçak (palaw ýa-da köpräk gatlama).

Şirinlik – gutluk

Jay ýygnamak – nika düşegini ýygnamak (üç günden soň)

Kozykulak – atgulak

Çymyldyr – tuty

Lazyma – ýas

Hudayy – sadaka

Üç hudayy – üçi

Ýeddi hudayy – ýedisi

*Kyrk hudayy – kyrky*¹

¹ Аразкулыев С. Түркмен дилиниң фарап диалекти. – Ашгабат, 1991.

2. Semantik dialektizmler. Türkmen edebi dilindäki sözüň haýsydyr bir dialektde başga manyda ulanylmagy **semantik dialektizm** hasap edilýär. Meselem, edebi dildäki **gaýyş** (gön) sözi ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiginde nahar adyny, **belkäni** aňladýar. Şeýlelikde, semantik dialektizm sözüň dialektde edebi dildäkiden başga manyda ulanylmagynyň netijesinde döreýär we semantik aýratynlyk sözleriň manysynda ýüze çykýar.

Semantik dialektizmlere degişli mysallar

Edebi diliň sözi	Edebi dildäki aňladýan manysy	Dialektde aňladýan manysy
dalak	beden agzasy	tamyň poly (g. b. ýomut)
dar	1) giň däl, gysby; 2) jeza bermek üçin ulanylýan desga	üstünde darwazçylar oýnaýan ýüp (ärsary)
jykyr	belent ýere suw çykar-mak üçin ulanylýan desga	galtak (teke, ahal)
ýiti	kesgir, kütek däl	almaz (teke, ahal)
kürek	1) gaýyk sürmek üçin enjam; 2) harmanda dänäni ýele sowurmak üçin pil görnüşli agaç gural	pilçe (g. b. ýomut)
pahna	şine	serhetdäki sürlen ýer (gökleň)
saýawan	ýagyşdan, günden penalanmak üçin üsti mata enjam	eýwan (g. b. ýomut)
syr	gizlin zat, ýaşyryn zat	siňir (saryk)
teleke	alada	erbet, ýaman (ata, GTG)

ham	deri	bişmedik, ýetişmedik, çig (ärsary, sakar, saryk)
haýyr	peýda	bolýar (ärsary)
petik	bitik	potolok (d. g. ýomut)
çybyn	peşe	siňek (saryk, ärsary)

100-nji ýumuş. Aşakdaky sözlerden umumyhalky däl sözleri saýlaň we toparlara bölüp ýazyň.

Dialektizmler: zerdaly, ...

Adalgalar: dil, ...

Hünärmentçilik leksikasy: suwag, ...

Dil, berkarar, maksatnama, zerdaly, suwag, molekula, roman, eriş, çapak, gamak, idiş, argaç, deputat, aýyrgyç, pyýala, darty, goşulma, pyýaz, pöleşmek, harp, çekimli, çitim.

101-nji ýumuş. Aşakdaky edebi diliň sözleriniň dialektlerdäki sinonimlerini tapyp ýazyň.

Göle, sygyr, et, burç, oylan, öküzçe, irkilmek, meňzemek, öwmek, gezmek, çuň, bedede.

102-nji ýumuş. Öz dialektiňizdäki leksik we etnografik dialektizmlere degişli sözlerden 10 sanysyny ýazyň.

103-nji ýumuş. Aşakdaky edebi diliň sözleriniň dialektde haýsy manylarda ulanylýandygyny kesgitleň.

Nusga:

Edebi diliň sözi	Edebi dildäki manysy	Dialektdeki manysy
gaýyş	gön	nahar ady (ýomut)

Aş, gözlemek, garaşmak, ýükli, ýerlemek, teleke, syr, jora, böruk, ýaman, däri, bakmak, gowa.

3. Fonetik dialektizmler. Edebi diliň sözünüň sesleriniň dialektlerde aýdylyşy taýdan tapawutlanmagy **fonetik dialektizm** hasap edilýär. Dialektizmiň bu görnüşi edebi diliň orfoepik normasyna

laýyk gelmeýär. Sesleriň aýdylyşy boýunça dialektizm özüne mahsus aýratynlyklara eýe bolýar. Mysal üçin, ýomut dialektiniň günbatar gepleşiginde käbir ýagdaýlarda «p» sesine derek «f» sesiniň (telpek [telfek], gapy [gafy]), «o» sesine derek «a» sesiniň (gowy [gъawy], towuk [tawukъ]) ulanylyşy, käbir dialektlerde «k» sesine derek «h» çekimsiziniň ulanylmagy fonetik dialektizmdir. Meselem: *barmak* [barmah], *ýok* [ýoh], *börek* [böräh].

Dilçi alymlar käbir dialektleriň özüne mahsus aýratynlygy hökmünde olarda sesleriň aýdylyşyndaky tapawudy göz önünde tutýarlar. Hatda dialektleri toparlara bölmekde-de olaryň köpüsine mahsus bolan käbir fonetik aýratynlyklara esaslanýlar. Mysal üçin, apikal **s, z** sesleriniň **dişara** aýdylyşy oguz toparyna girýän *ýomut, teke, salyr, saryk, ärsary, alili, gökleň, garadaşly, ýemreli, saryk, ata* ýaly dialektlere, **dişdüýbi** dorsal ses hökmünde aýdylyşy bolsa gypjak toparyna girýän *änew, hasar, nohur, olam, surhy, çowdur, eski, kyraç, baýat, saýat, igdir, düýeji* ýaly dialektdir gepleşiklere mahsus hasap edilýär.¹

Fonetik transkripsiýa

Bilşimiz ýaly, dialektleriň we gepleşikleriň sesleriniň özlerine mahsus aýdylyş aýratynlyklary bar we şolaryň edebi dilden tapawutlanmagy fonetik dialektizmleriň döremegine sebäp bolýar. Şol ses aýratynlyklaryny doly görkezmek hem-de grafikada şekillendirmek üçin elipbiýdäki harplardan başga-da goşmaça belgiler alynýar. Elipbiýdäki harplaryň hem-de goşmaça belgileriň jemine **fonetik transkripsiýa** diýilýär. Dialektologiýanyň meselelerine bagyşlanan ýörite işlerde, türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlüğünde fonetik transkripsiýanyň käbir nusgalary berildi. Emma olar öňki elipbiýdäki harplaryň esasynda düzüldi we şol elipbiýde ýazylan işlerde peýdalanyldy. Şoňa görä-de, täze elipbiýiň harplaryny we goşmaça belgilerini peýdalanmak bilen aşakdaky ýönekeý fonetik transkripsiýa düzüldi.

: – çekimliniň uzynlygy: *a:şyk, du:ta:r*

w – tegelek ygşalaňly *w* sesi: *wagt, ga:wun, weli*

¹ *Нартыев Н.* Түркмен диалектологиясының эсаслары. – Чәржев, 1994, 37 сак.

v – ýasy ýygalaňly *w* sesi: *ba:va, o:va, tawşyryk*
 k – ortaky kentlewük *k* sesi: *kä:şir, kelem*
 къ – yzky kentlewük *k* sesi: *kъa:kъa, kъara:r*
 g – ortaky kentlewük zarply *g* sesi: *gelin, pökgi*
 ğ – ortaky kentlewük süýkeş *g* sesi: *i:qe, beq, seqsen*
 гъ – yzky kentlewük zarply *g* sesi: *gъalam, çykъgъy*
 гь – yzky kentlewük süýkeş *g* sesi: *ba:gъ , togъson*
 s – dymyk apikal (dişara) *s* sesi
 c – dymyk dorsal (dişdüýbi) *s* sesi
 z – açyk apikal (dişara) *z* sesi
 з – açyk dorsal (dişdüýbi) *z* sesi

4. Grammatik dialektizmler. Sözleriň edebi dile mahsus bolan grammatik şekilleriniň dialektde başga görnüşde ulanylmagy **grammatik dialektizm** hasap edilýär. Bu dialektizmde edebi dildäki söz ýasaýjy, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalar dialektde özüne mahsus aýratynlyklara eýe bolýar we şol aýratynlyklary taýdan hem edebi dilden tapawutlanýar. Meselem, işligiň häzirki zaman şekili edebi dilde *-ýar, -ýär* görnüşinde ulanylýar. Bu şekil dialektlerde dürli görnüşde duşýar. Mysal üçin, ärsary dialektinde *al(i)ýor, gel(i)ýor*; saryk dialektinde *alo:r, gelo:r*; çowdur dialektinde *aladyr, geledir*; ýomut dialektinde *alýe, gelýe*, bu dialektiň uşak gepleşiginde *aly:, geli:* görnüşinde ulanylýar.

Aslynda, alymlar işligiň häzirki zaman şekiliniň goşulmalaryny dialektleri toparlara bölmekde-de esas edip alýarlar. Olaryň belleýşine görä, **oguz** toparyna girýän *teke, ýomut, salyr, saryk, ärsary, alili, gökleň, garadaşly, ýemreli, ata* ýaly dialektlerde we käbir gepleşiklerde häzirki zaman işliginiň esasynda «ýörmek» kömekçi işligi ýatýar, **gypjak** toparyna degişli hasap edilýän *änew, hasar, nohur, olam, surhy, mukry, çowdur, kyraç, baýat, igdir, düýeji* ýaly dialektlerdir gepleşiklerde bolsa häzirki zaman işliginiň esasynda «durmak» kömekçi işligi ýatýar. ¹

¹ *Нартыев Н.* Түркмен диалектологиясының эсаслары. – Чәржев, 1994, 37 сак.

İşligiň buýruk şekiliniň ikinji ýöňkemesiniň birligi edebi dilde düýp işlik şekilinde (*aýt, işle, oka, ýöre, gör*) ulanylýar. Soňy çekimlä gutaran *oka, ýöre, tana, doka* ýaly işlikleriň soňky giň çekimlileri ärsary dialektinde, ata dialektiniň dörtgül gepleşiklerinde, ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiginde uzyn dar çekimlä öwrülip, *oky:, ýöri:, tany:, doky:* görnüşinde ulanylýar.

Şu hili işlikleriň *okymak, tanymak, ýörimek* görnüşinde ön hem ulanylýandygy Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde-de bellenip geçilýär. Diýmek, bu gadymy şekil käbir dialektlerde şu güne çenli saklanyp gelipdir.

Häzirki-öten zaman işligi hökmünde ulanylýan **-anok, -enok**, (baranok, gelenok) şekil taryhy gelip çykyşy taýdan degişlilik goşulmalaryny kabul eden öten zaman ortak işliginden soň «*ýok*» sözünüň getirilmegi we şol gurluşyň gysgaldylp aýdylmagy netijesinde emele gelipdir. Bu gadymy şekil *ärsary, gökleň, sakar, olam* ýaly käbir dialektlerde saklanyp galypdyr we häzir hem *baranym ýok / baram ýok, gelenim ýok / gelem ýok* görnüşinde ulanylýar. Dialektlerdäki şunuň ýaly dil faktlary edebi dildäki bolup geçen käbir şekil üýtgeşmeleri düşündirmäge esas bolup bilýär.

Dialektleriň käbiri olarda seýrek duş gelýän goşulmalaryň bolmagy bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, türkmen edebi dilindäki at ýasaýjy **-çy, -çi** goşulmasyna derek *ärsary, saryk, salyr* dialektlerinde *-ma:n*, goşulmasy ulanylýar. Meselem, *sakçy – sakъma:n, harazçy – harazma:n, palçy – palma:n*. Bu goşulma Dörtgül türkmen gepleşiklerinde-de duş gelýär. Meselem: *tereziçi – terezma:n, paççy – pa:jyma:n, padaçy – pa:dy:ma:n*.

Dialektlerde käbir gadymy düşüm goşulmalarynyň hem saklanylyp galandygyny bellemek zerur. Mysal üçin, lebap, Dörtgül türkmen gepleşiklerinde ýöneliş düşümiň has gadymy **-ga, -ge** şekili ulanylýar. Meselem: *uka – u:kъygъa, guýa – kъuýygъa, ata – atagъa, beçe – beçege*.

Ýöneliş düşümiň **-ga, -ge** goşulmasynyň üýtgän **-ýa, -ýe** görnüşi bolsa *alili, nohur* dialektlerinde, manys gepleşiginde duş gelýär we köplenç, soňy çekimlä gutaran sözlere goşulýar. Meselem: *depä – de-*

peýe (alili), *Bamy* – *Bamyýa*, *geçi* – *geçiýe* (nohur), *dünyä* – *dünyäýä*, *patyşa* – *patyşayä* (manys).

Dialektleriň öwrenilmegi türkmen diliniň taryhyny diliň ösüşinde ondaky bolup geçýän özgerişleri anyklamaga, käbir dil hadysalarynyň gelip çykyşyny subut etmäge ýardam edýär. Sebäbi dialektler diliň taryhyna degişli meseleleri derňemekde gymmatly maglumatlary özünde saklaýar we ynamly çeşme bolup hyzmat edýär. Edebi dilde duş gelmeýän sözler ýa-da edebi dildäkiden başga manyda ulanylan leksik birlikler, esasan hem, etnografik dialektizmler we dialekt wekilleriniň durmuşyny, ýaşaýşyny, döp-dessurlaryny, egin-eşikdir dürli lybaslaryny, şaý-seplerini, milli oýunlaryny, milli tagamlaryny we ş.m. görkezýän sözlerdir söz düzümleri edebi dili baýlaşdyrmakda örän ähmiýetlidir.

Ýazyjydyr şahyrlar dialektizmleri öz eserlerinde gahrymanlarynyň durmuşyny, ýaşaýşyny, dil aýratynlygyny örän täsirli, aýdyň, ynandyryjy beýan etmekde çeperçilik serişdesi hökmünde ussatlarça ulanýarlar.

104-nji ýumuş. Aşakda edebi dilde berlen sözleriň manysyny anyklaň. Dialektde şol sözlere omonimdeş sözleri tapyň we olaryň manysyny kesgitläň.

Nusga:

Edebi diliň sözi	Aňladýan manysy	Dialektde duş gelýän omonimi	Aňladýan manysy
galam	hat ýazmak üçin gural	galam (ýomut) galam (olam)	çemçe ösümlik

Bürünç, ten, galyň, çeker, goza, gabat, ýakmak, älem, damak, äpbermek, zülp, maý, esgi.

105-nji ýumuş. Dialektologik sözlükden aşakdaky dialektizmleriň manylaryny anyklaň, olaryň haýsy dialekte degişlidigini we dialektizmleriň haýsy görnüşidigini kesgitläň. Käbirlerini ulanyp sözlem düzüň.

Zyýapat, zynjyra, süwmen, çüwmegulak, kürtük, kürte, kömeç, köpçük, ýüzükýtirdi, leýkin, degdi, dy:za:n, däntek.

106-njy ýumuş. Sözlemleri göçürin we okaň. Sesleriň aýdylyş aýratynlyklaryny düşündiriň. Aşagy çyzylan sözleriň manylaryny we dialektizmiň haýsy görnüşidigini kesgitläň (sözlemler dialektologik sözlükden alyndy).

1. Göwölög iýdim du:z vilen (*ärsary*). 2. Geplowjy diwa:na vol-so, diňlowjy da:na gerek (*alili, küren gepl.*). 3. Ekemän dep, ýallatan bologýomas (i) (*nohur*). 4. Erti:r vilen deňýä:r, alýa:r gela:gbaýýar (*günbatar ýomut*). 5. Munuň ýanakъ gürrüň Baýramgýulyj agýada daýha:nçylykъgboý (*Garagalpagystan türkmen gepleşikleri*).

107-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin, dialekt sözlerini tapyň, olaryň manylaryny, aýdylyş aýratynlygyny dialektizmiň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

1. Ol (Melektäç) gapböwürde duran şenňili aldy-da teläriň kölege-sindäki suw küýzesine baka sallanyp gitdi (*Ş. Taganow, «Magtymguly»*). 2. Obasyna barýoronda attan ýukýulyp kýolun syndurgýan (*çowdur dialekti*). 3. Çyývyn ýa:zyň maza:syn bermiýdir (*çowdur*). 4. Değene deňýe, deňmediqe keseğ atýa (ýaman, oňuksyz) (*frazeologizm*). 5. – Özüne gerek bolmasa dagdybersin, dagbytsa öz öýüniň zadyny dagbydýar – diýip, Gurdy öýüne eltdi (*A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»*).

108-nji ýumuş. Öz dialektiňizden dialektizmleriň ähli görnüşlerine degişli mysallary tapyň we şolary ulanyp sözlem düzüň. Sözlemleriň transkripsiyasyny berin.

Žargonlar we argotizmler

Žargon fransuz sözi (jargon) bolup, *lakgyldama, ýañrama* diýmegi aňladýar. Žargonlar sosial bähbitleri, käri, meşgul bolýan işleri, ýaşy boýunça biri-birine ýakyn, meslekdeş adamlardan ybarat toparyň özara düşünişmegi üçin saýlap alan sözleri, ulanýan şertli dilidir. Şonuň esasynda käbir alymlar¹ bu sözleri sosial dialektiň bir görnüşü hasap edýärler.

Bu gepleşik diliniň durnukly söz düzümi hem semantik ulgamy-da, grammatik gurluşy hem bolmaýar. Žargonlar okuwçylaryň, talyplaryň, esgerleriň, şonuň ýaly-da söwdagärleriň, ogrularyň, iş kesilenleriň we ş.m. dilinde duş gelyär. Bu sözler şolar ýaly bähbitdeş toparyň

¹ *Нартыев Н.* Түркмен диалектологиясының эсаслары. – Чәржев, 1994, 4 сак.

maksatlary üçin we şertleýin kabul edilip ulanylýan sözler hem-de söz düzümleridir.

Žargonlar döredilende umumyhalky leksikanyň sözlerinden, grammatik gurluşyndan peýdalanýarlar we olary ses taýdan hem, grammatik gurluş taýdan hem, many taýdan hem özleriçe ýoýup, özara düşünişmäge laýyk edip ulanýarlar.

Meselem, A. Durdyýewiň «Bally molla» hekaýasynda satyjy bilen Bally mollanyň arasyndaky syrly gepleşik muňa mysal bolup biler:

Bally molla: *Bujy gyjyz kijim, sejen tajanajayajarmyjyň?* (Bu gyz kim, sen tanaýarmyň?)

Satyjy: *Bijizijiň hajalyjy ajartyjylyjymyjyzyjyň bajaşlyjygyjy* (Biziň haly artelimiziň başlygy).

Žargonlar we argotizmler ýazyjydyr şahyrlaryň eserlerinde çeperçilik serişdesi hökmünde dürli maksatlar üçin giňden ulanylýar.

Argotizmler (argot fransuz sözi) edebi diliň sözleriniň başga many-da, ýagny şertleýin kabul edilen manyda ulanylmagyndan emele gelen sözler ýa-da söz düzümleridir. Meselem: **ýykylmak** (synag tabşyryp bilmezlik), **kädiňi** (kelläňi) işletmek, **warak** (köne) maşyn, **süýregli** (goldawy, arkasy bar adam) we ş.m.

Argotizmler aňladýan düşünjesiniň hakyky adynyň, stilistik sinonimi bolýarlar. Sebäbi olarda ekspressiw öwüşginlilik, täsir edijilik taýdan tapawutlanýan many ýokundysy bar. Mysal üçin, B.Seýtakowyň «Doganlar» romanynda Jüneyit han birini äkidip atmaly bolanda, «Itiden çykar!» diýip buýruk berýär.

Argotizmler ýönekeý gepleşikde giňden ulanylýar-da, edebi dilde käte çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýär. Meselem: Uzak heniz oňly özüne gelmäňkä, ol **garry ýolbarsyň** öňüne oklandy (*H.Derýaýew*). Men seniň ýaly **itiň** goýnuna girenimden, ýeriň astyna girenimi mün esse gowy görerin (*B.Kerbabaýew*). Bu sözler göçme manyda adamy häsiýetlendirýär.

Ýeri gelende aýtsak, argotizmlere meňzeş, şolaryň dilde döreýşi, ulanylyşy ýaly başga-da sözler çeper eserlerde, adamlaryň sözleşiginde duş gelýär.

Käte adamlaryň häsiýetinde, daş keşbinde, özüni alyp barşynda bar bolan haýsydyr bir aýratynlygy, gaýtalaýan endigi göz önünde tutulyp, olara dakylýan lakamlar ýüze çykýar. Bu sözleriň hem umumyhalkylyk häsiýeti bolmaýar, olaryň ulanylyş gerimi hem örän çäkli bolýar. Olar beýleki umumyhalky sözler ýaly şolara mahsus bolan durnukly mana-da, grammatik gurluşa-da eýe däldirler. Emma şeýle-de bolsa, olar argotizm däl-de lakamlaryň bir görnüşi hasaplanýar.

109-njy ýumuş. Žargonlaryň, argotizmleriň ulanylyşyna duş gelen eserleriňizi aýdyp beriň.

110-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň, olardaky žargonlary, argotizmleri tapyň. Olaryň näme aňladýandygyny we emele geliş ýoluny düşündiriň.

1 ...Ähli oglanlar ol çepegi alarman bolupdyr. Şonda Myrry: «Maňa sat, maňa sat» diýip elewräpdir. «Maňa sat» sözleri çalt aýdylansoň, «masat» bolup eşidilipdir. Siz nä Allaberdi agaňyza näbeletmi, ol derrew Mylly görgülä «masat» lakamyny ýelmäpdir (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

2. Awçy drugyňam aňyrsy halal däl. Onuň raýon merkezinde-de bir sary gupagy barmyş (*Şol ýerde*). 3. Ýöne şol zährimardan bir dadansoň, üç-dört günläp näme edenini bilenog-a ol («Awçy drug»). Raýon merkezinde-de birki sany alkaş meslekdeşi bar (*Şol ýerde*).

111-nji ýumuş. Bazarlarda we beýleki ýerlerde matalary, şaý-sepleri aňlatmak üçin gelin-gyzlaryň arasynda ulanylýan argotizmlerden 10-15 sanysyny tapyp ýazyň.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ulanylyş gerimi taýdan türkmen diliniň sözlük düzümi haýsy toparlara bölünýär?
2. Umumyhalky leksikanyň aýratynlyklaryny düşündiriň.
3. Umumyhalky däl leksika nähili häsiýetlere eýe. Onuň düzümine haýsy toparlar girýär?
4. Dialektizmleriň esasy häsiýetlerini we görnüşlerini aýdyp beriň.
5. Žargonlar we argotizmler näme, olar nähili döreyärler we haýsy hyzmaty ýerine ýetirýärler?

Warwarizmler

Warwarizmler (grekçe **barbarismos** – ýat, keseki, başga ýerli) türkmen dilinde ekwiwalenti bolanlygy üçin onuň sözlük düzümine girmeyän we edebi diliň leksik normasyna laýyk gelmeýän alynma sözler, söz düzümleridir. Bu sözler dilimizde başga dildäki görnüşinde terjimesiz ulanylýarlar. Olar dilimize giren beýleki alynma sözlerden tapawutlylykda edebi diliň hiç hili normasyna laýyk gelmeýärler.

Meselem: *Molla*:

– *Sapagyň nirä bardy?* – *diýip, Hemradan sorady.*

– *Ebjetden girip, Höwwezden çykdy* – *diýdi.*

Ondan soň nika gyýmaga aýlanyşdy.

– *Bissimilla, besete-hamyr...* – *diýdi.*

(«Hüýrlukga-Hemra»)

Başga dillerden geçen **alynma sözler** adatça edebi diliň leksik, semantik, fonetik, grammatik normalaryna laýyk özleşdirilýärler we onuň leksik düzümine girip, diliň leksikasyny baýlaşdyrmaga gatnaşýarlar. Olar edebi diliň sözlük düzüminiň belli bir bölegini emele getirýärler.

Warwarizmler çeper eserlerde gahrymanyň dilini, medeniýetlilik derejesini, sowadyny, onuň durmuşyna, ýaşasyna, döp-dessuryňa, döwrüne mahsus milli aýratynlygyny görkezýän stilistik serişde hökmünde ulanylýar. Meselem, rus adamsy Platon Iwanowiç bilen ýaşajyk Berdimuhamediniň tanşan wakasy beýan edilende rus sözleri ulanylýar:

– *Okuw, ýazma bar?*

– *Hawa-la!* – *diýip, Berdimuhamet säginmän jogap gaýtardy.*

– *Molodes! Ya že wižu, čto ty zolotoý malčik!* – *diýip, müşderi ýene öz dilinde gürlledi.* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»)

112-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Olardaky alynma sözleri we warwarizmleri tapyň, olaryň tapawudyny, ulanylyşyny düşündiriň.

1) Ol gezegem «Foýer! Ot aç!» diýip, Depbiniň oklan «granaty» Nurynyň akja maňlaýynda tozap gitdi (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»).

2) ... Zawhoz koridordan eli çyraly howlukmaç girdi. Rusça, türkmençe, tatarçany garyşdyryp sözlemäge başlady.

– Nu, malaýlar. Häzir swet bula. Garaňguda oturmasizler. Kerosin žalet nado. Kimde şyrpy (otluçöp) bar? Nu, kimde şyrpy bar? Häzir ýandyramyz – diýip, çalt-çalt sözledi (*H.Derýaýew*).

3) Rahmet Seýidowyň keselhanadan çykandygyny eşitdim. Derrew Arbat ploşşadyna ylgadym. Aksakow köçesinde ýerleşýän Türkmenistanyň wekilhanasyna bardym. Üçünji etaža çykyp, açyk gapynyň önünde aýak çekdim (*B.Seýtäkow*)

113-nji ýumuş. Janly gepleşikde özüňiziň ýa-da ýoldaşlaryňyzyň dilinde haýsy sözleriň (warwarizmleriň) ýerliksiz ulanylýandygyna üns beriň we olary ulanmazlyga, arassa türkmen dilinde sözlemäge çalşyň.

Wulgarizmler (gödek sözler)

Diliň sözlük düzüminiň ýönekeý gepleşik leksikasynda duş gelýän söz gatlaklarynyň biri hem **wulgarizmlerdir**. **Wulgarizm** latyn sözi bolup, ol «**adaty**», «**ýönekeý**» diýen manyny aňladýar. **Wulgarizmler** dilde ýörite stilistik maksatlar üçin ulanylýan **gödek, paýys, sögünç** sözler we aňlatmalardyr.

Meselem: *bedasył, haramzada, deýýus, tula, haýyn, akmak, haýwan* we ş.m.

Bu sözler edebi dildäki käbir düşüňjeleriň edepsiz, gödek sinonimleridir. Olar özleriniň gödekligi, paýyslygy, uýatlygy, adamyň mertebesini peseldýänligi sebäpli, edebi dilde örän seýrek ulanylýarlar. Bu sözleriň duýga täsir edijilik ukyby örän ýokarydyr we olaryň ekspressiw-stilistik öwüşgini has ötgür hem-de ýitidir.

Meselem: – *Haý, **haramzada** diýsänim, sen muny maňa kakdyryp aýdýarsyň, «saňa hyzmat etdim, har boldum» diýjek bolýarmyň?* (*H.Diwangulyýew*).

Wulgarizmler çeper eserlerde gahrymanyň medeniýetiniň pesdigini, edepsizdigini, gödekdigini, beýan edilýän waka gatnaşýan adamlaryň özara gatnaşygynyň örän ýaramazdygyny, dartgynlydygyny,

gaharyň, ýigrenjiň ýokary derejä çykandygyny we ş. m. görkezmekde stilistik serişde bolup hyzmat edýär.

Meselem:

Şonda Kelje oňa baka dikildi-de:

– Ah! **Haýyn, dönük!** – diýdi we mikrofona öwrülip, ýene bir zatlar diýmekçi boldy. (A. Gowşudow).

Haýwan, eşek, it, doňuz, jojuk, sygyr ýaly haýwan atlary hem göçme manyda ulanylyp, adama degişli edilip aýdylanda sögünç aňladýar we şeýle ýagdaýda bu hem **wulgarizm** hasap edilýär.

Meselem:

– *Hany bes ediň, **it ogullary!** Galyň ýeriňizden!* (H. Diwangulyýew)
Ol (Guwjy) atyny yza dolap, düýekeş bilen deňleşdi-de:

– *Haý, **çoça**, aldyň-ow! Sen ökde çykdyň. Men öz emelime özüm çolaşdym – diýip, Söwder bilen sazlaşdyryp gülmäge durdy...* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»)

114-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Gödek sözleri tapyp, aşagyny çyzyň, olaryň haýsy manyda, ulanylýandygyny we nähili stilistik hyzmaty ýerine ýetirýändigini aýdyp beriň.

1. Jogaba gaty geň galan düýekeş ony ýene bir gezek gaýtalatdy.

– Hä-äý, zyrrajym kel-eý. Hut şonça baha sataýdymy bu garant-gasyny? (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*)

2) – Eşitmedim diýmäh-how, enesi ýalamadyklar, indi goh-galma-galyňyz çykaýsa, şehitlide galdygyňyz biläýiň (*H. Diwangulyýew*).

3) Men ol tulany öýüme goýberenimden her näme bolanyny gowy görerin! (*A. Gylyjow*)

4) «Duruber sen, heleýjik, itiňi asmanda uwladaryn» diýip, gazaba münen Jumanyýaz Kemal çopana gys üçin ot-ým bermesini goýdy (*A. Garaýew*).

5) – Näme? Ol seniň körpe doganyňmy? Diňmese, goý, diňmesin, boýnuny towla-da zyň, güjügi – diýdi (*M. N. Hydyrow*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Warwarizmlere nähili düşüňärsiňiz?
2. Olaryň alynma sözlerden tapawudyny aýdyp beriň.
3. Wulgarizmleri we olaryň stilistik hyzmatyny düşündiriň.

Tabu we ewfemizm

Sözleriň göçme manyda ulanylyp, başga mana eýe bolmagy bilen baglanyşykly leksika-semantik hadysalaryň biri hem **tabu** we **ewfemizmdir**. Dilde gödekligi, ýakymсыzlygy, paýyşlygy sebäpli ýa-da dürli dini ynançlara, yrymlara, köne düşünelere baglylykda sözleriň, söz düzümleriň aýdylmagynyň, ulanylmagynyň gadagan edilmegine **tabu** diýilýär. Şol gödek, gelşiksiz sözlerden saklanmak, olary ýumşatmak, mylaýymlaşdyrmak maksady bilen şolara derek ulanylýan sypaýyçylykly sözlere, söz düzümlerine bolsa **ewfemizmler** diýilýär. Mysal üçin, öňki döwürde adamsynyň adyny tutmagyň aýaly üçin, aýalynyň adyny tutmagyň adamsy üçin gelşiksiz hasap edilip, gadagan edilmegi **tabu** hasap edilýän bolsa, olaryň atlaryna derek ulanylýan «*kakasy*», «*enesi*», «*adamym*», «*çagalaryň ejesi*» ýaly sözler, söz düzümleri **ewfemizmdir**.

Meselem:

– *Taňryýalkasyn, Hanguly janyň kakasy, taňryýalkasyn. Men doýdum, alada edinmän indi – diýip, Näzik eje ysgynsyz seslendi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»).

– **Enesi**, aý, **enesi** – diýip, *Allaberdi uzynyň sesi eşidildi* (Şol ýerde).

Ewfemizmler dilde gönümel aýdylsa gödek, gelşiksiz hasap edilýän sözleriň has mylaýym, ýakymly sözler bilen çalşyrylmagynyň netijesinde-de döreýär. Mysal üçin, «**ölmek**» sözi adama ýakymсыz we gödek hasap edilýär. Şoňa görä-de onuň manysy «**ýogalmak**», «**aradan çykmak**», «**düňýäden ötmek**», «**amanadyny tabşyrmak**» ýaly sözlerdir durnukly aňlatmalar arkaly mylaýymlaşdyrylyp, sypaýyçylykly berilýär.

Meselem:

– *On baş ýaşly körpejämiz keselledi, ýogaldy, şu Atagylyç işan gonamçylygynda-da depin etdik* (Şol ýerde).

Bu sözlemdäki **gonamçylyk** sözi hem ýakymсыz hasaplanýlýan «**mazarystanlyk**» sözüne derek, «**depin etdik**» söz düzümi bolsa gödek söz bolan «**gömdük**» sözüne derek ulanylan ewfemizmlerdir.

Görşümüz ýaly, dilde ewfemizmler özboluşly stilistik hyzmaty ýerine ýetirýärler we dürli ýollar arkaly döreýär.

1. Olaryň köpüsi gödek, paýyş, ýakymсыz sözleriň manylaryny olara görä has mylaýym, gelşikli, medeniýetli sözler bilen bermegiň netijesinde döreýär.

Meselem: **ýazylmak**, **ayakyóluna gitmek** (*hajathana barmak*), **el degmek** (*zorlanmak, basgylanmak*), **göwreli** (*hamyla*), **batyl** (*kör*) we ş.m.

2. Käbir ewfemizmler dini ynançlara, yrymlara ynanmak, uýmak bilen baglanyşykly döreýär. Mysal üçin, adamlar, dini ynanja görä, biriniň ýa-da bir zadyň adyny agzasaň, onuň özüniň geläýmeginiň mümkindigini yrym edipdirler. Dildäki «Gurt agzasaň, gurt geler» nakyllynyň hem şol yryma görä dörän bolmagy mümkin. Şoňa görä-de adamlar, köplenç, halanylmaýan, gorkunç zatlaryň atlaryny göni agzaman, ony başga söz bilen çalşyryp aýdypdyrlar. Mysal üçin, **ýylan** sözüne derek **gamçy**, **gaýyş** sözleriniň, **jyn**, **al-arwah** sözlerine derek **eýe** sözüniň ulanylmagyna hem şol yrym sebäp bolupdyr.

«Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» (2016) **gaýyş** sözüne «Ýylanyň gijesine tutulýan ady» (417 s.), **eýe** sözüne hem «Köne düşünje boýunça arwah, jyn» (358 s.) diýen manylaryň berilmegi hem şol sebäpdendir.

Dildäki frazeologizmleriň hem ençemesi ýakymсыz, gödek sözleriň manylaryny sypaýyçylykly, mylaýym sözler arkaly bermek maksady bilen dörän ewfemistik durnukly aňlatmalardyr.

Meselem: **ayagy agyr** (*göwreli*), **telpegi agan** (*öň öýlenen*), **ýurduny täzelemek** (*ölmek*), **talak hatyny bermek** (*ayalyňy kowmak*), **eli egri** (*ogry*) we ş.m.

Şeýlelikde, ewfemizmler edebi sözleýşe, ýagny diliň leksik normasyna laýyk bolmadyk gödek, gelşiksiz hasap edilýän sözleriň gulaga ýakymly mylaýym sözler bilen çalşyrylmagyna mümkinçilik berýär hem-de şonuň netijesinde sözleýjiniň öz pikirini edebi diliň normasyna

laýyk derejede, sypaýy, medeniýetli beýan etmeginde uly ähmiýete eýedir.

Ewfemizmleriň ulanylmagy dilde ewfemistik sinonimleriň döremegine we sinonimik hatardaky sözleriň, söz düzümleriniň sanynyň köpelmegine, şonuň esasynda diliň leksik düzüminiň hem belli bir derejede baýlaşmagyna öz täsirini ýetirýär.

115-nji ýumuş. Berlen frazeologizmleriň manylaryny kesgitläp, olary ulanyp sözlem düzüň.

Akylyndan azaşmak, kellesini almak, ýoldan çykmak, aýagyny baglamak, eli egri, öýe düşmek.

116-njy ýumuş. Aşakdaky sözleriň, söz düzümleriniň haýsy söze derek ulanylýandygyny aýdyp beriň, sinonimlerini tapyň. Käbirlerini ulanyp sözlem düzüň.

Toýly (aýal hakda), oturyp gelmek, agzy hapa, gözden galmak, el gören, söz aýtmak.

117-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Ewfemizmleriň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny kesgitläň we sinonimlerini tapyň.

1. Allatagala beren amanadyny aljak bolanda uzak ýatyrman, ... uzak kösemän alsa gowy.

2. Şol gün Aýyt aga keselledi. Bir hepde ýerinden galman ýatdy. Sekizinji günem işini bitirdi. Mälikguly gölegçilere goşulyp, gonam-çylyga gidip geldi.

3. Bu obada birinji gezek ogurlyk üçin adamy ýygnapdyrlar.

4. «Hany iki ogluň? Derrew tap, ýogsam, gözüňi Sibirde açarsyň» diýip, gaty heläk edipdirler.

5. Hanguly Almagüle durmuşa çykmaga rugsat beripdir. Meret köp-bilmişiň iki çagasy bolup, olar akyllaryndan azaşypdyr. (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*)

Soraglar we ýumuşlar

1. Tabu we ewfemizm diýlip nähili dil hadysalaryna düşünilýär?
2. Ewfemizmleriň döreýiş ýollaryny we stilistik hyzmatyny düşündiriň.
3. Frazelogizmleriň ewfemizmler bilen nähili baglanyşygy bar?

Türkmen dilinde terminler

Termin we onuň esasy häsiýetleri

Her bir diliň terminologiýasyny kesgitlemek ilki bilen «termin» düşünjesini, onuň aýratynlyklaryny anyklamakdan başlanýar. Sebäbi «termin» sözüniň manysyny anyklamazdan, terminologiýanyň döreýşini, ösüşini, onuň özüne mahsus häsiýetlerini açyp görkezmek, derňemek mümkin däl. Termin bu «*terminus*» diýen latyn sözi bolup, «serhet, çäk» diýmegi aňladýar. Ol umumy lingwistikada-da, türkmen dil biliminde-de, köplenç, ylmyň, tehnikanyň, sungatyň, önümçiligiň, oba-hojalygyň haýsydyr bir pudagyna degişli, şol pudaga häsiýetli bolan ýörite düşüňjani aňladýan söz ýa-da söz düzümi diýlip kesgitlenýär.

Terminologiýa dilde iki manyda ulanylýar:

- 1) ylmyň, tehnikanyň, önümçiligiň, sungatyň belli bir pudagyna degişli terminler ulgamy, terminleriň jemi;
- 2) termin baradaky ylym, taglymat, leksikanyň terminleri öwrenýän bölümi.

Terminiň esasy häsiýetleri:

1. Manysynyň takyklygy bilen tapawutlanýar, ýagny termin özüniň aňladýan düşünjesini takyk kesgitleýär we ol düşüňjä doly gabat gelýär. Termin örän takyk we kesgitli sözdür, söz düzümidir.

2. «Termin» düşünjesi söze garanda dardyr. Hemme termin söz hasap edilýär, emma hemme söz termin däl. Terminler öz häsiýetleri boýunça sözden tapawutlanýarlar.

3. Terminler hemişe diýen ýaly bir manylydyr. Umumy ulanyşdaky sözler bolsa köpmanylydyr. Hatda sözüň köpmanylylygy diliň has ösenliginiň, onuň örän baýdygynyň alamaty hasap edilýär.

Köpmanylylyk bolsa terminiň manysynyň takyklygyny kemeldýär we oňa zeper ýetirýär. Sebäbi terminiň dürli manyda ulanylmagy oňa bolan garaýşyň dürli-dürlüdiginden, entek şol termin barada ylymda ýeke-täk garaýşyň ýokdugyndan gelip çykýar.

Termin bilen olaryň aňladýan ýörite düşüňjeleriniň biri-birine doly gabat gelmegi zerurdyr. Her bir düşüňjani atlandyryň öz ýeke-täk termini bolmaly we her terminin özüniň aňladýan ýeke-täk düşüňjesi bolmalydyr.

4. Sinonimleriniň bolmagy hem terminin kemçiligi hasap edilýär. Mysal üçin, *köpmanylylyk – polisemiýa, dil bilimi – lingwistika, termin – adalga, leksika – sözlük düzümi* we ş.m. Sebäbi sinonimler terminlerdäki bir düşüňjani ýeke-täk bir söz bilen aňlatmaly diýen prinsipiň bozulmagyndan döreýär.

5. Umumy ulanyşdaky köpmanyly sözüň manysyny kesgitlemek üçin şol sözi öz içine alýan kontekst zerur bolup durýar. Dilde sözüň manysyny kesgitlemäge ýeterlik in kiçi kontekst bolup, söz düzümi hyzmat edýär. Şeýlelikde, sözüň manysy, esasan, onuň ulanylan kontekstine bagly bolýar, şonda hem ýüze çykýar. Terminin manysy bolsa onuň haýsy terminologiýa degişlidigine baglylykda ýüze çykýar. Mysal üçin, *dil I – biologiýada* anatomik termin hökmünde «*oňurgaly haywanlarda we adamlarda agyz boşlugynyň düýbünde ýerleşen myşsa agzasy*» diýen düşüňjani, manyny aňladyp gelse, şonuň bilen omonimdeş *dil II – lingwistik* terminologiýanyň çäginde başga bir düşüňjani, ýagny «*adamzat aragatnaşygynyň möhüm serişdesi*» diýen düşüňjä, mana gabat gelyär. Şeýlelikde, terminin belli bir düşüňjä gabat gelmegi we diňe şonuň mazmunyny aňlatmagy onuň özüniň degişli terminologiýasynyň çäginde ýüze çykýar we şol terminologiýanyň çäginde hem ol termin bir manylydyr. Onuň beýleki bir terminologiýa degişli düşüňjani aňlatmagy eýýäm başga termin hökmünde, ýagny birinji termine omonimdeş termin hökmünde kabul edilýär.

6. Terminlerde göçme manylylyk we emosional-ekspressiw öwüşgin ýokdur. Umumy ulanyşdaky sözleri dürli manyda, dürli öwüşgin berip ulanyp bolýar. Meselem:

*Ýigit men diýip, ýaz paslyňa guwanma,
Ýazyň alyp, ýaz ornuna gyş geler...* (Kemine).

Ýiti – 1) kesgir; 2) güýçli (ýiti yşyk); 3) täsirli (ýiti söz).

Terminleri bolsa göçme manyda ulanyp bolmaýar.

7. Terminleriň köpüsi, esasan, ylmy-tehniki terminler ähli diller üçin umumydyr we internasional (halkara) häsiýete eýedir. Mysal üçin: **syýasy-jemgyýetçilik terminleri:** *filologiýa, demokratiýa, respublika, ideologiýa*; **ylmy-tehniki terminler:** *awtomat, raketa, wolt, atom, molekula, leksika, fonetika, fonema, morfema, personaž, komediýa, tragediýa* we ş.m.

8. Terminleriň içinde önümçiligiň halka ýakyn pudaklarynda ulanylýan, köpçülige giňden ýaýran, düşnükli terminler hem bar. Mysal üçin: *saýlaw, deputat, ses, söz, harp, respublika, döwlet* we ş.m. Emma terminleriň köpüsi ylmyň-tehnikanyň, önümçiligiň şol pudagynda işleýän adamlara, şol kärdäki işgärlere düşnükli bolup, halk köpçüligine düşnüksiz bolýar we olaryň gerimi dar bolýar. Mysal üçin: *teorema, amper, kulminasiýa, drama, agglýutinativ, fleksiýa, affiks* we ş.m.

Terminologiýanyň döreýşi we ösüşi

Türkmen diliniň terminologiýasynyň döremegine we ösmegine rewolýusiýadan soň başga bir jemgyýetçilik gurluşynyň durmuşa ornamagy uly täsir etdi. Ylymda, tehnikada, medeniýetde täze düşünjeleriň döremegi bilen dilimizde şol düşünjeleri aňlatmak üçin täze terminler hem döredi. Täze terminleri döretmekde, esasan, ylmy edaralar, alymlar, döwlet guramalary uly tagalla edýärler, terminler şolar tarapyndan seredilýär, resmileşdirilýär.

Türkmen diliniň terminologiýasynyň döremeginde 1920-nji ýyldan soňky geçirilen ylmy maslahatlar, lingwistik gurultaýlar uly ähmiýete eýe boldy. 1926-njy ýylyň 18-nji aprelinde «Birinji Bütinsoýuz türkologik gurultaýy» geçirildi. Türkmen diliniň terminologiýasy gün tertibinde ýörite mesele edilip seredildi we bu barada anyk karar kabul edildi. Terminleri mümkin boldugyndan içki dil serişdelerimizden peýdalanyp döretmek oňaly hasap edildi. Başga dillerden söz almak we ony türkmen diliniň fonetik, grammatik ulgamyna laýyk edip ulanmak maslahat berildi.

1930-njy ýylda çagyrylan birinji ylmy maslahat, 1936-njy ýylda geçirilen Türkmenistanyň Birinji Lingwistik gurultaýy, 1954-nji ýyldaky Türkmenistanyň Ikinji Lingwistik gurultaýy türkmen diliniň

terminologiýasynyň meselelerine seretdi. Şol döwürde dilde alynmaly terminler barada metbugatda ýörite çekişmeler guraldy, lingiwistik ekspedisiýalar işledi, terminologik iş toparlary düzülip, terminleriň alnyşy, ulanylyşy hakda maglumatlar toplandy, terminologiýany ösdürmegiň, kämilleşdirmegiň anyk ýollary kesgitlenildi.

Türkmen diliniň terminologiýasy, esasan, üç sany çesmäniň hasabyna döredi, ösdi, baýlaşdy.

1. Diliň öz içki serişdeleriniň hasabyna, ýagny türkmen sözlerinden termin döretmek.

a) Umumy ulanylyşdaky sözleri täze manyda, termin manysynda ulanmak. Meselem: *söz, geňeş, iş, zähmet, uçar* (samolýot), *baýlar* (buržuaziýa), *üýtgetme, özgerme* (reforma), *pudak, bölüm, sypat, halk*.

b) Şol sözlerden söz ýasalyş ýollary arkaly täze terminleri ýasamak. Meselem: *zähmet – zähmetkeş, zähmet haky, zähmet günü, zähmet şertnamasy; iş – işçi, işgär, işsizlik, iş günü, iş haky, işewür, işdeş, işjeň, iş ýüki, iş ýeri, işlik; ses – sese goýmak, ses bermek, açık ses, dymyk ses* we ş.m. *Söz – sözlem, sözleýiş, sözbaşy, sözlük, sözsoňy, söz ýasajy goşulma, söz üýtgediji goşulma, sözlem agzasy* we ş.m. *Aýyrgyç, doldurgyç, baglaýjy, goşulma* we ş.m.

2. Arap, pars dillerinden termin almak.

Arap, pars sözleri häzirki türkmen dili üçin sözlük düzümini baýlaşdyryjy çeşme bolup hyzmat etmese-de, terminologiýanyň ilkinji dörän ýyllarynda olaryň köpüsi türkmen diliniň terminologiýasyna girdi. Sebäbi:

a) Orta asyrlarda Merkezi Aziýa halklarynyň hemmesinde ylmyň, edebiýatyň, medeniýetiň dili hökmünde, esasan, arap dili ulanylýardy. Şoňa görä-de *halk, häkimiýet, döwlet, ilat, medeniýet, ylym, dünýä* ýaly sözler halk köpçüligi tarapyndan doly özleşdirilipdi.

b) Döwlet, magaryf, metbugat edaralarynda işleýän köne mekdebi gutaran, arap-pars dilinden sowatly adamlar täze dörän düşüňjeleri, ýagny ylmy-tehniki, jemgyýetçilik-syýasy terminleri öňden gelýän arap-pars sözleri bilen berýärdiler. Şeýlelikde, 20-30-njy ýyllarda *synp, synpy göreş, mesele, döwlet, şura* (sowet), *jemhuryýet* (respublika),

ykdaysadyýet, şertnama, kitap, mugallym, harby, ynkylap (rewolýusiýa), *ylm, ilat, millet, milli, jahangirlik* (imperializm), *pelsepe* (filosofiýa), *hökümet* ýaly arap-pars sözleri termin hökmünde ulanyldy. Olaryň köpüsi häzir hem ulanylyşda. Käbirleri başga terminler bilen çalşyryldy: *şura* (söwet), *ynkylap* (rewolýusiýa), *sermayä* (kapital), *imtihan* (ekzamen), *fyrka* (partiýa), *paýyz* (prosent), *beýnel* (internasional, halkara), *zyýaly* (intelligent);

3. Rus dilinden termin almak

Täze düşüňjeler, ylmy-tehniki, jemgyýetçilik-syýasy terminler türkmen dilinde, köplenç, rus diliniň üsti bilen girmelidi. Täze giren düşüňjäni öz termininiň bilen bermek, şol düşüňjäni doly aňladýan, şoňa doly laýyk gelýän sözi, öz diliňden tapmak hemişe başardyp durmaýar. Şoňa görä-de, köplenç, şol termininiň özüni ulanmak zerurlygy ýüze çykyar. Şu sebäpden hem 1925-nji ýyldan başlap, dilimizde rus dilinden geçen sözler ulanylyp başlandy. Şol döwrüň metbugatynda eýýäm *raýon, okrug, plan* ýaly sözleri görmek bolýar. Ol sözler ilki eşidilişi ýaly ýazyldy. Meselem: *komsar* (komissar), *tylgyrap* (telegraf), *bölşewizm* (bolşewizm), *ynžynar* (inžener), *pianir* (pioner), *pämiliýa* (familiýa), *pebral* (fewral), *pilşir* (feldşer). Türkmenistanyň I ylmy maslahatynda şeýle terminleri rus dilindäki ýaly ýazmak, degişli goşulmalary goşup ulanmak barada ýörite karar kabul edildi. Türkmen diliniň terminologiýasynyň döreýşine, ösüşine Türkmenistanyň Ikinji Lingwistik gurultaýy hem özüniň gün tertibinde ýörite seretdi we onuň mundan beýläk kämilleşmeginiň ýollaryny kesgitledi. Terminologiýanyň döremeginde we kämilleşmeginde ilkinji ädimleri eden türkmen dilçileri M.Geldiyewiň, K.Böriýewiň, A.Poseluyewskiniň we başgalaryň uly goşandy bardyr. (Bu barada seret: T.Taçmyradow. Türkmen edebi diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. Aşgabat, 1984)

Soraglar we ýumuşlar

1. Termin we terminologiýa näme?
2. Terminleriň esasy häsiýetlerini aýdyp beriň.
3. Türkmen diliniň terminologiýasynyň döreýiş ýollaryny we çeşmelerini düşündiriň.
4. Garaşsyzlyk ýyllarynda termin döretmegiň ýörelgeleri barada aýdyp beriň.

118-nji ýumuş. Terminleriň aşakdaky toparlarynyň hersine deňişli 10 sany söz tapyp ýazyň.

1. Syýasy-jemgyýetçilik terminleri:
2. Lingwistik terminler:
3. Edebiýata deňişli terminler:
4. Tehniki terminler:
5. Geografiýa ylmyna deňişli terminler:
6. Lukmançylyk ylmyna deňişli terminler:

119-njy ýumuş. Aşakdaky terminleri ylmyň haýsy pudagyna deňişlidigine baglylykda toparlara bölüp ýazyň.

Delegat, atom, raketa, komediýa, çekimli, deputat, sözlem, demokratiýa, amper, maýa goýumy, fizika, fonetika, roman, noutbuk, teorema, ada, demir, himiki element, kommersiýa, goşulma, awtomobil, flektiw, materik, aerostat, tragediýa, wolt.

120-nji ýumuş. Terminleriň dilde döreýşiniň çeşmeleriniň hersine deňişli 10 sany söz tapyp ýazyň.

- I. Türkmen diliniň öz serişdeleriniň hasabyna
 - 1) umumy ulanylyşdaky sözleri termin manysynda ulanmak
 - 2) söz ýasalýş ýollary arkaly täze termin ýasamak
- a) morfologik usul:
- b) sintaktik usul:
- II. Başga dillerden termin almak.
 - 1) arap, pars dillerinden:
 - 2) rus dilinden ýa-da şonuň üsti bilen beýleki dillerden:

121-nji ýumuş. Garaşsyzlyk ýyllarynda täze dörän terminlerden 15 sanysyny tapyp ýazyň, olary ulanyp sözlem düzüň.

122-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Terminleriň aşagyny çyzyň. Olaryň haysy pudaga deňişlidigini kesgitläň.

1. Uçarmansyz uçýan enjam dürli belentliklerde uçmaga ukyplydyr. 2. Türkmenistanyň Serhet institutynda harby talyplar hukukçy, aragatnaşyk enjamlary boýunça inžener, awtoulag we zynjyrlý tehnikalaryň inženeri hünärlerini ele alýarlar. 3. Türkmenistanda Geneşleriň agzalarynyň we käbir saýlaw okruglary boýunça Mejlisiň

deputatlarynyň saýlawlaryna möhletinden öň ses bermek başlandy («*Türkmenistan*») 4. Kompleksli sanlara degişli mysallar çözülide bu sanlaryň trigonometrik we görkezijili görünüşde ýazylyşy giňden ulanylýar («*Mugallymlar gazeti*»). 5. Tälim-türgenleşik meýdanynda söweş nobatçylygynda duran ýörite uçarmansyz aňtaw uçary asmana galýar («*Türkmenistan*»). 6. Diýarymyzda gazyturbinaly döwlet elektrik stansiýalarynyň ençemesi guruldy. 7. Mekdeplerde çagalaryň kompýuter sowatlylygyny artdyrmaga, multimedîýa tagtasynda häzirki zaman maglumatlar kommunikasiýa tehnologiýalaryny ulanmaga aýratyn üns berilýär.

Hünärmentçilik leksikasy (professionalizmler)

Belli bir hünäre, käre, senetçiligiň haýsydyr bir pudagyna degişli bolup, şol hünärde, kärde işleýän adamlara düşnükli, şolaryň dilinde ýörgünli ulanylýan sözlere, söz düzümlerine **hünärmentçilik leksikasy** diýilýär. Meselem: *juwaz, jykyr, degirmen, ik, ikbaş, tagan, taýmyl, tara, okara, oklaw, neçjar* we ş.m.

Hünärmentçilik, senetçilik işi türkmen halkynyň durmuşynda has gadymdan bäri dowam edip gelýär. Şoňa görä-de hünärmentçilige degişli gurallary, enjamlary, desgalary aňladýan, senetçilik bilen baglanyşykly edilýän işleri, ýerine ýetirilýän dürli hereketleri bildirýän sözler hem gadymdyr.

Hünärmentçilik leksikasy ulanylyş gerimi boýunça **terminlere** meňzeşdir. Sebäbi olaryň ikisi hem ulanylyş gerimi çäkli bolan we belli bir kär, hünär bilen baglanyşykly sözlerdir. Emma olaryň hersi özlerine mahsus aýratynlyklara eýe bolmak bilen özara tapawutlanýarlar.

1. Terminleriň aňladýan düşüňjeleriniň häsiýetleri, many-mazmuny ýörite geçirilýän ylmy-tehniki derňewiň netijesinde ýüze çykarylýar we anyklanylýar. Hünärmentçilik leksikasyna degişli sözlere bolsa ylmylyk mahsus däl. Sebäbi bu sözler senetçiligiň sada guralaryndan we usullaryndan peýdalanýan adamlar: demirçi, kümüşçi, agaççy ussalar; keşde çekmek, nagyş salmak, tikin, dokma işleri ýaly dürli el hünärleri bilen meşgullanýan aýal-gyzlar, awçylar, balykçylar, daýhanlar, maldarlar we başgalar tarapyndan döredilýär hem-de şolaryň dilinde ulanylýar.

2. Bilşimiz ýaly, terminleri döretmek, ulanylyşa girizmek ylmý edaralarda, okuw mekdeplerinde işleýän, şol ugurdan ylymly, bilimli işgärleriň terminleri tapmak, derňemek, kabul etmek bilen meşgul bolýan ýörite iş toparynyň gatnaşmagynda amala aşyrylýar, döwlet guramalarydyr edaralary, lingwistik gurultaýlar, maslahatlar tarapyndan resmileşdirilýär. Şeýlelikde, terminlere resmiлик hem mahsus bolýar.

Hünärmentçilige degişli sözleri toplaýan, derňeýän we kanunlaşdyrýan guramadyr edara bolmaýar we olara resmiлик mahsus dälidir.

Hünärmentçilik leksikasy käbir häsiýetleri taýdan **dialekt leksikasyna** meňzeşdir. Mysal üçin, käbir hünärlere degişli sözler dialektizmler ýaly belli-belli ýerlerde ýaşaýan adamlaryň arasynda düşnükli we şolaryň dilinde ýörgünli ulanylýar. Meselem, deňiz, derýa bilen baglanyşykly gidronimler, balyklaryň atlary, balykçylyga degişli beýleki sözler haýsy ýerde deňiz, derýa bar bolsa (Hazar deňzi, Amyderýa), şol ýerde-de köp duş gelyär we işjeň häsiýete eýe bolýar. Emma, şeýle-de bolsa, dialekt leksikasy bilen hünärmentçilik leksikasynyň biri-birinden tapawutly aýratynlyklary bar.

1. Dialekt leksikasy, esasan, belli bir dialekt wekilleriniň dilinde işjeň ulanylyp, şolara hem düşnükli bolýar. Hünärmentçilik leksikasy bolsa, haýsy dialektiň wekilidigine garamazdan, şol hünärde işleýän adamlaryň ählisine düşnükli bolýar.

2. Dialekt leksikasynyň, köplenç, halatda edebi dilde şoňa manydaş, şonuň bilen sinonimdeş sözleri bolýar. Meselem: *göle – tana, et – göş, sogan – pyýaz* we ş.m. Şoňa görä-de dialekt leksikasy edebi dile girmeyär. Hünärmentçilik leksikasynyň bolsa edebi dilde şol düşünjäni aňladýan başga ekwiwalenti bolmaýar we bu sözler edebi diliň düzümine onuň bir bölümi hökmünde girýärler.

Hünärmentçilik leksikasyna degişli sözleriň hemmesiniň ulanylyş ýygylgy we gerimi birmeňzeş dälidir. Olaryň käbirleri seýrek duş gelip, örän dar gerimde ulanylýarlar. Beýle sözler diňe şol hünärde işleýän, senetçiligiň şol ugrundaky kär bilen meşgullanýan adamlara düşnükli bolmak bilen diňe şolaryň dilinde işjeň ulanylýarlar. Meselem:

Bagys – gara öýleriň tärimleriniň birleşýän ýeri.

Bedirke – deňizde balyk, guş awlamak üçin ulanylýan gaýyk.

Beçge – juwazyň sokusynyň iç ýüzüne kakylýan agaç.

Büýli – burunsa, düýäniň burny deşilip ötürilýän agaçyjk.

Göweç – içinde gyzyly, kümüş eredilýän, oda çydamly gap.

Jezwer – tegelek çyzyk çyzmak, ölçeg işlerini ýerine ýetirmek üçin ulanylýan iki sally jüpdek görnüşli gural.

Lekleki – ýüplük ýa-da ýüpek keleşleýän tara guraly.

Metin – degirmen daşy dişelýän gural.

Owjun – azalyň okuny boýuntyryga birleşdirýän demir zynjyr.

Süýbek – el degirmeniniň aşaky daşynyň ortasyndaky agaja kakylan, barmak boýly demir göbek.

Tüň – bokurdagynyň gapdaly uly tutarly, suw daşalýan, misden ýasalan, tüňçe görnüşli uly gap. (Sözleriň manysy G.Ataýewiň «Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlüğinden» (A., 1981) alyndy)

Hünärmentçilik leksikasyna degişli sözleriň içinde senetçiligiň belli bir ugruna degişli käriň, hünäriň jemgyýete zerurlygy, şoňa degişli sözlerdir söz düzümleriniň aňladýan düşünjesiniň halk arasynda, durmuşda ulanylyş derejesine baglylykda işjeň ulanylýanlary hem bar. Meselem, *agaç, ussa, kümüş, galayy, kömür, jorap, telpek, haly, göl, darak, ýelken, gaýyk, gämi, balyk, gawun, garpyz, waharman, at, seýis, aýlaw, maldar, ekerançylyk, suwarmak, bakmak* ýaly sözler köpçüligе düşnükiligi hem-de ýörgünli ulanylýanlygy üçin edebi dile-de onuň bir bölegi hökmünde girýärler. Şunuň ýaly sözleriň halk döredijiliginde, durnukly söz düzümleriniň, nakyllardyr atalar sözleriniň düzüminde köp duş gelmegi, şahyrlaryň, ýazyjylaryň eserlerinde haýsydyr bir stilistik maksat göz önünde tutulyp, çeperçilik serişdesi hyzmatynda ulanylmagy hem olaryň edebi dile ymykly ornaşandygyna şaýatlyk edýär. Meselem: *Altyganat ak öýe, gelişýäni sallançak* (Halk döredijiligi). *Iňňe bilen guýy gazan ýaly – örän kyn, öndümsiz, ýürege düşgünç. Iňňeden çykma – geýilmedik, täze, gyly gyrylmadyk. Palta çüwdesine gamçy kär etmez* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»).

Teblede durar atlarymyz,

Ýörgür aýaklar ýol istär (Magtymguly).

123-nji ýumuş. Hünärmentçiligiň aşakdaky ugurlarynyň hersine degişli 10 sany söz tapyp ýazyň. Olaryň käbirleri bilen sözlem düzüň.

Maldarçylyk:

Ekerançylyk:

Balykçylyk:

Halyçylyk:

Aýal-gyzlaryň el işleri:

124-nji ýumuş. Aşakdaky sözleriň senetçiligiň haýsy ugruna degişlidigine baglylykda toparlara bölüp ýazyň. Olaryň manylaryny düşündiriň, käbirlerini ulanyp sözlem düzüň.

Darak, körük, gülýaka, keser, durluk, azal, aşyk, çitim, juwaz, köken, künde, kerki, oýmak, serpik, owsar, paýa, pişek, sandal, keşde, soky, jykyr.

125-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Hünärmentçilik leksikasyna degişli sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny, ulanylyşyny düşündiriň.

1. At eýesi, atyň seýsi hem, çapyksuwar hem onuň göwnüni ýykyp bilmedi (*B.Kerbabaýew*). 2. Magtymguly söz meýdanynyň oragyny orup gidipdir. Bize diňe onuň hoşasyny çöpläýmek galýar (*Mämmetweli Kemine*). 3. Perzent miwä meňzese, ata-ene daragta meňzeýändir. Daragtyň idegini ýetirdigiňçe, miwesi köp we datly bolar («*Täze oba*»). 4. It ýalyn topraga dökseň, hoşlanar. Topragy, tabagy, tasy näbilsin (*Magtymguly*). 5. Geýim biçseň, uzyn biç, gyýsa bor. Demir kesseň, gysga kes, süýse bor (*Nakyl*). 6. Misler aglar, tylla-göwherler güler. Toprak içre ýatyp, zeň sesin aňsa (*Magtymguly*).

126-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Hünärmentçilik leksikasyna degişli sözleriň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny we haýsy pudaga degişlidigini kesgitläň.

1. Ýaýla tutuş herekete gelipdi. Goýunlar otlaşyp ýör, owlak-guzular bökjekleşip oýnaýar. Adamlar öz işleri bilen başagaý: biri goýun sagýar, biri ýanlyk ýaýýar, ýene biri ýüň saýýar (*T.Taganow*). 2. Galanyň içinde hatara dikilen dört öý bardy. Öýleriň gündogarkysy ak üzükli, ak gamyşly, serpiginiň bagyna ala ýüp dakylgdy. Öýüň gazma nagyş salnan gabsasy örän owadandy (*Şol ýerde*). 3. Dagyň eteginde ýüpek çadyr dikilgidi. Çadyryň önünde naýza, gylyç hem

galkan bilen ýaraglanan iki sany sakçy durdy. Olaryň eginleri sowutly, başlary demir sopbaçlydy (*Şol ýerde*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Hünärmentçilik leksikasy nähili aýratynlyklara eýe?
2. Hünärmentçilik leksikasynyň terminler hem-de dialektizmler bilen umumylygyny we tapawutlanýan aýratynlyklaryny düşündiriň.
3. Hünärmentçilik leksikasynyň haýsy ugurlary bar?

SÖZLERİŇ ULANYLYŞ ÝYGÝLYGY TAÝDAN TOPARLARY

Isjeň (aktiw) we işjeň däl (passiw) leksika

Diliň sözlük düzümindäki sözleriň hemmesiniň ulanylyş ýygýlygy deň derejede däl. Olaryň esasy bölegi gündelik durmuşda işjeň (aktiw) ulanylyan sözlerden ybaratdyr. Emma durmuşdaky, jemgyýetdäki bolup geçýän özgerişleriň, ösüşleriň täsiri netijesinde diliň sözlük düzüminde-de özgerişler bolup geçýär. Bir tarapdan, dildäki köp sözler ulanmakdan galyp, könelişen sözlere öwrülýärler, beýleki bir tarapdan, ozal dilde bolmadyk sözler dile girýärler, täze sözler emele gelýärler, käbir sözler täze mana eýe bolýarlar. Şeýlelikde, dilde ulanylmakdan galan **könelişen sözler** we dile ýaňy girip, entek halk köpçüligine düşnüksiz bolanlygy üçin, umumyhalkylyk häsiýetine eýe bolup bilmedik **täze sözler** (neologizmler) **işjeň däl** (passiw) leksikany emele getirýärler.

Könelişen sözler

Bu topara gündelik durmuşda işjeň ulanylyşdan galan sözler degişlidir. Könelişen sözler ulanylyşdan galmagynyň sebäbine baglylykda iki topara bölünýär.

1. **Taryhy sözler** (istorizmler). Bu sözler aňladýan zatlarynyň, wakalarynyň, düşüňjeleriniň durmuşda ulanylmakdan galmagy sebäpli könelişýär. Ol düşüňjeleriň atlary halkyň öňki durmuşy, taryhy wakalar bilen baglanyşykly bolýar. Meselem: *juwaz, jykyr, gyrnak, çory, likbez, wezir, patyşa, müňbaşy, tümen, gyran, mysгал, padyman, ýonaçy* we ş.m.

Köne sözleriň bu görnüşi, esasan, taryhy wakalar beýan edilende, jemgyýetiň, halkyň gadymy döwri, taryhy bilen bagly zatlar, hadysalar barada ýazylanda ulanylýar. Bu sözleriň häzirki türkmen edebi dilinde sinonimi bolmaýar.

Könelişen sözleriň käbiri has gadymy döwürlere degişli bolup, olar häzirki döwürde ulanylmaýar we ýörite düşündiriş talap edýär. Bu

sözler taryhy eserlerde ýa-da halkyň has irki durmuşyna, ýaşayşyna degişli wakalar beýan edilende ulanylýar we düşündiriş berilýär. Olar şol beýan edilýän döwrüň taryhyny, jemgyýetçilik gurluşyny, adamlaryň ýaşayşyny, döp-dessurlaryny anyk, şol döwre laýyk açyp görkezmekde örän ähmiýetlidir. Hormatly Prezidentimiziň «Döwlet guşy» romanymda şunuň ýaly sözleriň ençemesi ulanylypdyr we olara düşündiriş berlipdir. Bu barada belent mertebeli Prezidentimiz: «Depderrime belläp alan del sözlerimiň käbirini şu romanymda peýdalanmagy makul bildim, sebäbi ol sözler romanda söhbedi edilýän döwrüň, şol döwrüň adamlarynyň ruhy dünýälerini öz döwürüne kybapdaş açyp görkezmäge gowy mümkinçilik berýär» diýip, belläp geçýär.

Romanda şeýle sözleriň sözlügi hem berlipdir:

Buljura – guýynyň ýerden ýokarky daş örülen, germew edilen bölegi.

Zirek – ýiti, pähimli, akyly.

Öjemel – erjel.

Derrende – ýyrtyjy haýwanlar.

Perrende – guşlar, ganatlylar.

Okun – ökde, ezber, okgunly.

Semerli – miwesi köp bolan, miweli bag.

Janymak – saýlananlardan hem saýlanan gowy kişi.

Çüwde – 1) paltanyň ýeňsesi; 2) kelläniň galyp duran ýeňse tarapy we ş.m.

2. **Arhaizmler.** Bu sözleriň könelişmegine olaryň başga bir işjeň ulanylýan manydaş sözler bilen çalşyrylmagy we şol sözün täsiri bilen ulanylyşdan gysylýp çykarylmany sebäp bolýar. Şoňa görä-de arhaizmleriň häzirki türkmen dilinde işjeň ulanylýan sinonimi bolýar.

Meselem: ***bilge** – alym, **ataş** – ot, **pynhan** – gizlin, **ynkylap** – rewolýusiýa, **jemhuriýet** – respublika, **sarf** – morfologiýa, **aryf** – bilimli, **pyrka** – partiýa, **kilwan** – degirmençi* we ş.m.

Arhaizmleriň aşakdaky görnüşleri duş gelýär:

Leksik arhaizmler. Häzirki döwürde ulanylýan sözleriň könelişen görnüşi (sinonimi).

Meselem: *dahan* – diş, *şura* – sowet, *alp* – batyr, *sökel* – kesel, *gut* – bagt, *mar* – ýylan, *syýa* – gara we ş.m.

Yşk ataşyna düşdüm, perwana boldum imdi (Magtymguly).

Semantik arhaizmler. Bu köpmanyly sözün könelişen manysydyr. Meselem: **Molla.** 1. Dini mekdebi gutaran ruhany adam. *Her molla öz bilenini okar* (Naky1). 2. Hat, sowat öwredýän mugallym. *Molla ilkinji ýyl okuwa gelen çagalara arap elipbiýiniň başky üç harpyny gaýtalap berdi.* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Bu sözün ikinji manysy häzir «mugallym» sözi bilen aňladylyp, ol semantik arhaizme öwrüldi.

Tanap. 1. Ýüp, çöpürden, zygyr süýüminden işilip taýýarlanylýan ýüp, bag.

2. Gektaryň başdan bir bölegine deň bolan ýer ölçegi.

Baýyň bir-iki tanap ýerinde miweli bagy bardy.

Bu sözün ikinji manysy könelişen we semantik arhaizme öwürülen hasap edilýär.

Fonetik arhaizmler. Bu sözler häzirki döwürde ulanylýan görnüşinden bir ýa-da birnäçe sesiniň aýdylyşy taýdan tapawutlanýar. Ol sözler diliň ösüş kanunlary esasynda käbir fonetik özgerişe sezewar bolup, häzirki görnüşine eýe bolupdyr.

Meselem:

Köňül – göwün, *näz ile* – näz bilen, *koý* – goýun, *degil* – däl, *maglum* – mälüm, *uşbu* – şu, *olturyp* – oturyp, *istär* – islär we ş.m.

Ýyglap gözüm ýaş etdim,

Köňül içre nagş etdim (Magtymguly).

Grammatik arhaizmler. Grammatik arhaizme häzirki grammatik formalaryň öňki gadymy gurluşlary, şekilleri degişlidir. Häzirki ulanylýan söz ýasaýjy, şekil ýasaýjy, söz üýtgediji goşulmalaryň gadymy görnüşleri ulanylyşdan galyp, grammatik arhaizme geçipdirler. Bu

özgeriş diliň ösüş prosesinde uzak wagtyň dowamynda bolup geç-ýär. Mysal üçin, ýöneliş düşümiň **-ga, -ge**; ortak işligiň **-gan, -gen** goşulmalary, **men, sen, siz** çalyşmalarynyň şahs, san goşulma hyzmatynda ulanylyşy grammatik arhaizme degişlidir. Meselem:

*Nar üstüne düşdüm, ýanyp-bişmez **men**
Kebap bolup çişler aglar **halymga** (Magtymguly).*

127-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, könelişen sözleriň aşagyny çyzyň. Olaryň görnüşini we aňladýan manylaryny kesgitläň.

1. Tereň derýa, haýbatyňa guwanma,
Wagtyň ýetse, guryp, ýer deň bolar sen (*Magtymguly*).

2. Gül ýüzüne perwana men, gaýry reýhan istemen (*Şol ýerde*).

3. Sen gylyç gemrip, galkan tutup, duşmana topulan, sary ýaýy dartyp, peýkam atan, kement taşlap, at üstünde ýakalaşyp, ýan bermedik gerçek ärleriň neslinden, ahyryn, nämeden gorkýarsyň? (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*)

4. Russiýada turan ynkylybyň ýelgini bu ýerlerde-de mazaly duýlup başlananda, Eflatun (Platon) aga-da ýol şaýyny tutup ugrady (*Şol ýerde*).

5. Jennetiň «Selsebil» diýen çeşmesini ýatladyp duran çeşmäniň boýunda biziň Garyp atly uzyn boýly, juwanmert, janymak aşygymyz çeşmä garap, öz ýaryna intizarlyk bilen garap otыр erdi (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

128-nji ýumuş. Ulanylyşdan galan, könelişen sözleriň her görnüşine degişli 5-6 söz tapyp ýazyň.

Taryhy sözler:

Arhaizmler:

a) leksik arhaizmler:

b) fonetik arhaizmler:

ç) grammatik arhaizmler:

129-njy ýumuş. Hormatly Prezidentimiziň romanlaryndan alnan sözlemlerdäki könelişen sözleriň manylaryny we olaryň könelişen sözleriň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

1. Dikilen döwde Myrat tepiniň oýny ökderäkdiki (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

2. «Ussa, atyňy göç» ýa-da «Harrat, piliňi göç» diýen ýaly haýbatly sözler dynman gaýtalanýardy (*Şol ýerde*).

3. Indi meni titredip bilmersiň. Indi meniň öňümde, goý, kolhoz başlyklary byzbyldyklasyn. Öň däsir sendedi, indi mende (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

4. Mälikguly dagy baran güni azallary, boýuntyryklary, serberleri, boronalary düýä ýükläp, sürüm, ekiş geçiriljek atyza eltdiler (*Şol ýerde*).

130-njy ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Könelişen sözleri tapyp aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny we görnüşini kesgitläň.

1. Säher-mynajat çagy. Guşlardan ybrat alyň! (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

2. Bu gün Rewkomyň gapysy soragsyz-idegsiz açyldy (*H.Der-ýaýew*).

3. – Balşabige-de göz degmesin «Şura hökümeti tüýs garybyň hossarydyr» diýip, öňdenem eşidýärim (*Şol ýerde*).

4. Aşygyň hem bahasy bar, onuň iki oýnamy bir şaýy pula kesilýär, aşygy gutaran iki şaýylyk, üç şaýylyk aşyk alýar (*A.Gowşudow*).

5. Biribaryň jemalynyň säheriň durulygynda tejelli etmesinden ylham alyp, guşlar yzyny üzmän, nagma kakýarlar (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

131-nji ýumuş. Çeper eserlerden, gazet-žurnallardan içinde könelişen sözleriň dürli görnüşleri (taryhy sözler, arhaizmler) bolan 10 sany sözlem tapyp göçüriň.

Täze sözler (neologizmler)

Bilşimiz ýaly, durmuşda, jemgyýetde bolup geçýän özgerişler, ösüşler netijesinde täze düşüňjeler hem döreýär. Şol özgerişler, ösüşler, täze dörän düşüňjeler, wakalar, hadysalar öz gezeginde, diliň leksik düzüminde-de şöhlenenmesini tapýar we şol düşüňjeleri aňlatmak zerur bolanlygy sebäpli, täze sözler ýa-da öňki sözleriň täze manylary emele gelýär. Dil dolanyşygyna täze giren şol sözlere ýa-da sözleriň täze manylaryna **neologizmler** diýilýär. Meselem: *kärende, Garaşsyzlyk, Bitaraplyk, bazar ykdysadyýeti, etrap, welaýat, kompýuter, internet* we ş.m.

Neologizmler ilki döran ýyllarynda entek hemmä düşnükli bolup, täzelik alamatyny ýitirýänça we işjeň leksikanyň hataryna goşulýança neologizm hasap edilýär. Emma köp wagtyň geçmegi bilen täze döran sözler halk köpçüligine düşnükli bolup, umumyhalky häsiýetine eýe bolýar we neologizmligini ýitirýär. Mysal üçin: *telewizor, kosmos, kosmonawt* ýaly sözler ilkinji döran ýyllarynda neologizm hasap edilse-de, wagtyň geçmegi bilen umumyhalky häsiýete eýe bolup, işjeň leksika goşuldylar.

Neologizmler dilde dürli ýollar arkaly döreyär we dürli häsiýete, gurluşa eýe bolýar. Şoňa baglylykda dilde olaryň birnäçe görnüşi bar.

1. Leksik neologizmler. Bu sözler aşakdaky ýollar arkaly döreyär.

a) morfologik usul arkaly, ýagny söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan neologizmler: *kärendeçi, galkynyş, Bitaraplyk, Garaşsyzlyk, kompýuterleşdirmek, özbaşdaklyk, hususylaşdyrmak, Berkararlyk, Bagtyýarlyk, diwersifikasiýalaşdyrmak* we ş.m.

b) sintaktik usul arkaly, ýagny sözleriň goşulýşmagy bilen ýasalan sözler. Bu usul arkaly goşma sözler, tirkeş sözler, söz düzümleri, gysgaldylan goşma sözler ýasalýar. Meselem: *teleýaýlym, radioýaýlym, dempartiya, Türkmenhimiýa, Türkmennebit, Milli maksatnama, Senagatbank* we ş.m.

ç) başga dillerden geçen neologizmler. Meselem: *referendum, firma, kommersiýa, diwersifikasiýa, wideorolik, noutbuk, internet, kompýuter, interaktiw, multimediyä, tehnologiýa* we ş.m.

d) kalkalaşdyrmak, ýagny terjime etmek arkaly döran neologizmler. Meselem: *bazar ykdysadyýeti, öýjükli aragatnaşyk, erkin baha, milli teleradiokompaniýa, gözegçilik gullugy, orta hünär mekdebi* we ş. m.

2. Semantik neologizmler. Bu neologizmler dilde önden ulanylyp ýörlen sözleriň täze many aňlatmagy arkaly döreyär. Durmuşdaky, jemgyýetdäki täze döran düşünje dilde önde bar bolan sözler bilen atlandyrylýar. Şeýlelikde, dilde öň ulanylyp ýörlen söz täze mana eýe bolýar we semantik neologizmiň döremegine sebäp bolýar. Meselem «etrap» sözüniň «raýon», «welaýat» sözüniň «oblast» manysy, «ul-

gam» sözünüň «sistema» manysy muňa mysal bolup biler. Dilimizde häzir ulanylyşa giren *talyp, salgy, synp, synag, wekil, mejlis, bäsleşik, dalaşgär, häkim, arçyn, kazy, ammar* ýaly ençeme sözler hem täze mana eýe bolup, semantik neologizm hasap edilýärler.

132-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin, täze sözleri tapyp, aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny, emele geliş ýollaryny we görnüşini kesgitläň.

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow göni aragatnaşyk arkaly nobatdaky wideoşekilli iş maslahatyny geçirdi. Oňa welaýatlaryň hem-de paýtagtymyzyň häkimleri gatnaşdylar.

2. Häzirki zaman bilim ulgamyny kompýutersiz göz önüne getirmek asla mümkin hem däl. Şu nukdaýnazardan talyplaryň kompýuterde işläp bilmeklerini gazanmaga hem-de bu ugurda olaryň kompýuter tilsimlerini özleşdirmeklerine uly orun degişlidir («*Türkmen dili*»).

3. Hormatly Arkadagymyz her ýyl 1-nji synpa gidýän okuwçylara netbuk kompýuterlerini sowgat berýär. Häzirki wagtda mekdepler giňden kompýuterleşdirilýär, okuwlarda interaktiw serişdeleri ulanmak bilen döwrebaplaşdyrylýar («*Şol ýerde*»).

4. Milli Liderimiziň BMG-niň Baş Assambleýasynyň belent münberinde ilkinji bolup çykyş etmegi sammitiň işine itergi berdi («*Mugallymlar gazetini*»).

133-nji ýumuş. Aşakdaky neologizmleriň manylaryny düşündiriň, olaryň ýasalýş ýollaryny we neologizmiň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň. Käbir neologizmleri ulanyp sözlem düzüň.

Häkimlik, wise-premyer, ýolyşyk, wekiliýet, resminama, innowasiýa, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy, Çagalar gaznasy, gender deňligi, rezolýusiýa, Bitaraplyk, sport toplумы, daşky gurşaw, ulgam, synag, kazyýet, hasap, şypahana, saglyk öýi.

134-nji ýumuş. İşjeň däl leksikanyň aşakdaky görnüşleriniň hersine 5-6 söz tapyp ýazyň. Olaryň käbirlerini ulanyp sözlem düzüň.

I. Könelişen sözler:

1. Taryhy sözler (istorizmler)

2. Arhaizmler:

- 1) leksik arhaizmler:
- 2) semantik arhaizmler:
- 3) fonetik arhaizmler:
- 4) grammatik arhaizmler:

II. Taze sözler (neologizmler):

- 1) leksik neologizmler:
- 2) semantik neologizmler:

Soraglar we ýumuşlar

1. Ulanylyş ýygylgy taýdan türkmen diliniň leksikasy haýsy toparlara bölünýär?
2. Könelişen sözleriň ulanylyşdan galmagynyň sebäplerini we şoňa baglylykda olaryň görnüşlerini aýdyp beriň.
3. Arhaizmler nähili aýratynlyklara eýe we olaryň haýsy görnüşleri bar?
4. Könelişen sözleriň stilistik hyzmatyny düşündiriň.
5. Taze sözler (neologizmler) haýsy häsiýetlere eýe we nähili görnüşleri bar?
6. Garaşsyzlyk ýyllarynda täze dörän sözleriň emele geliş ýollaryny düşündiriň.

Frazeologizmler

Frazeologiýa – grek sözi bolup, (*phrasis* – aňlatma, *logos* – söz, taglymat), dilde aşakdaky manylarda ulanylýar:

1. Dil biliminiň durnukly söz düzümleri – frazeologizmleri öwrenýän bölümi;

2. Dildäki durnukly aňlatmalaryň – frazeologizmleriň jemi;

Dil biliminde frazeologizmleriň çäginde kesgitlemekde ýeke-täk anyk garaýyş ýok. Bu jedelli mesele boýunça lingwistikada iki hili garaýyş bar:

1) frazeologizme dar manyda düşünilýär we oňa obrazlylygy, göçme manylylygy, ekspressiw öwüşgünçiligi bilen häsiýetlendirilýän we atlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýän durnukly frazeologik birlikler girizilýär.

2) frazeologizme giň manyda düşünilip, oňa bulardan başga-da nakyllar, atalar sözi, durnukly aňlatmalar, dürli söz düzümleri, afo-

rizmler, ewfemizmler ýaly durnukly häsiýete eýe bolan ähli birlikler hem degişli hasap edilýär.

Leksikologiýada frazeologizmleriň leksika-semantik gatnaşyklary derňelýär. Şol gatnaşykda bolmaga bolsa diňe söze barabar bolan frazeologizmler ukyplydyrlar. Şonuň üçin bu bölümde frazeologizmleriň çäginä olara dar manyda düşünmek arkaly kesgitlemek ähmiýetlidir. Şeýlelikde, leksikologiýa bölümünde frazeologizmler **leksik, semantik, sintaktik** taýdan **durnukly** bolan, many bitewüligini saklamak bilen, tutuşlygyna alnanda, bir düşünjäni aňlatmaga, atlandyrmaga ukyply obrazly, ekspressiw-stilistik öwüşginli durnukly söz düzümleri hökmünde kesgitlenilýär. Meselem: *ökje götermek* – geçmek, *gulak asmak* – diňlemek, *heşelle kakmak* – begenmek we ş.m.

Frazeologizmleriň **leksik taýdan durnuklylygy** olaryň düzümine girýän we olary emele getirýän ähli komponentleriň bir leksik birlik hökmünde kabul edilýänligi we edil sözler ýaly dilde taýýar görnüşde ulanylýanlygy bilen düşündirilýär. Şoňa görä-de, frazeologizmleriň düzümindäki komponentleri çalşyryp hem, üýtgedip hem, olara täze söz goşup ýa-da söz aýryp hem bolmaýar. Meselem: *eli açyk* – sahy, jomart; *dünýä inmek* – dogulmak; *dili gysga* – müýnli, aýyply; *aralaryndan gyl geçmeýär* – örän agzybir we ş.m.

Frazeologizmleriň **semantik taýdan durnuklylygy** olaryň düzümindäki komponentleriň hemmesiniň birigip, bitewülikde bir düşünjäni, manyny aňladýanlygy bilen düşündirilýär. Frazeologizmleriň düzüminde ol sözler öz hakyky leksik manysyny ýitirýärler. Meselem: *erni suwly* – lellim, *gowşak*; *eli egri* – ogry; *gözüni sykmak* – aglamak; *äbede-jüýje* – agzybir; *depesi göge ýetmek* – begenmek we ş.m.

Frazeologizmleriň **sintaktik taýdan durnuklylygy** olaryň düzümindäki komponentleriň ählisiniň birigip, bir sözlem agzasy hasap edilýänliginden gelip çykýar. Meselem: *Otdan abat çykyp şonda sag-aman, Depäm göge ýetdi* (näme etdi?) *meniň şo zaman* (A.Kekilow). *Siz hem indi elniizi sowuk suwa urman* (nädip?) *ýaşarsyňyz* («Mugallymlar gazeti»). *Köse ýaşam bolsa, köpi gören* (nähili?) *ýeser ýigit bolmaga çemeli* (Ç.Aşyr).

Öň belleýişimiz ýaly, frazeologizmler gurluşy boýunça söz düzümine, käte sözleme barabar bolsalar-da, manylary taýdan diňe söze ýa-da söz düzümine barabar bolýarlar. Sebäbi olar hem sözler ýaly

predmeti, zady, hili, alamaty, hereketi, ýagdaýy we ş.m. atlandyrmak (nominatiw) hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Şol sebäpden olar hem özara biri-biri bilen sözlere mahsus bolan leksika-semantik gatnaşyklarda bolup bilýärler.

I. Birmanyly we köpmanyly frazeologizmler

Frazeologizmler birmanyly we köpmanyly bolýarlar, özara biri-biri bilen ýa-da beýleki sözler bilen sinonimdeş (manydaş), antonimdeş, omonimdeş gatnaşyklarda-da bolup bilýärler.

1. Birmanyly frazeologizmler. Frazeologizmleriň köpüsi bir manyda ulanylýar. Meselem:

Dünýä inmek – dogulmak, eneden bolmak.

Dünýä inen adam ogly,

Muny muňa gatmak bile (Seýdi).

Ýeňil ayak – hereketjeň, çakgan, tiz gopýan.

Şu gün ýeňil ayak birini tapyp, şähre goýbereýin.

2. Köpmanyly frazeologizmler. Bir frazeologizm biri-biri bilen baglanyşygy bolan birnäçe many aňladýar. Meselem:

Il bolmak.

1. Obadaş, ýurtdaş bolmak, goňşy bolup ýaşamak.

Il bolup Rahym han bile,

Haýdar soltandan aýryldyk (Seýdi).

2. Ylalaşyga gelmek, barlyşmak, oňuşmak. *Bulara urşup alaç edip bolmaz, «il bolmak gerek» diýip, köp töwellalar edip nama ýazdyrdy* (Magrupy).

Özüni bilmek.

1. Öz bähbidiňi aramak, öz haýryňa çapmak, il aladasyny etmezlik. *Ol diňe özüni bilýär, bütin türkmenе han bolsam diýýär* (B.Kerbabaýew).

2. Kemala gelmek, durmuşa düşüniپ başlamak. *Sabryň özüni bilip, gözünüň göreni, göwnüne galyp bolany, sulhunynyň alany Gurbandy* (Şol ýerde).

II. Sinonimdeş frazeologizmler

Frazeologizmler özara biri-biri bilen ýa-da beýleki sözler bilen manydaş bolup, sinonimik gatnaşykda-da bolup bilýärler.

Mysal üçin, **aradan çykmak, dünýäden ötmek, kazasy dolmak, amanadyny tabşyrmak, ýurduny täzelemek** frazeologizmleriniň hemmesi hem «ölmek» manysynda ulanylýar we özara sinonimdeş bolýarlar.

Meselem: *Onuň garry enesi şol derdinden açylyp bilmän aradan çykypdyr. Heniz aýalynyň çaga ýüzi düşmänkä, Adybeg soltanyň hem kazasy dolup, dünýäden ötdi* («Görogly»). *Berdimyrat ýaňy üç ýaşanda Anna aga ýurduny täzeledi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Ýeri gelende aýtsak, bu frazeologizmler aýdylmagy halanylmaýan «ölmek» sözüniň ýerine ulanylýan **ewfemizmlerdir**.

«**Ýürekden syzdyryp**», «**gara çyny bilen**» frazeologizmleriniň ikisi hem «**çyndan**», «**janygyp**» diýen mana eýedirler we şol manyda hem özara sinonimik gatnaşykda bolýarlar. Meselem: – *Özüňizden habardar boluň ... – diýip, Çary agany-da nazara alyp, Tagan ýürekden syzdyryp aýtdy* (B.Seýtäkow). *Adamlaryň käbiri gara çyny bilen oglanlara käýeýärdiler*.

III. Antonimdeş frazeologizmler

Frazeologik antonimler baradaky ylmy derňewleriň köpüsinde¹ frazeologizmleriň antonimdeş bolmagy üçin esasy şert hökmünde olaryň manylarynyň gapma-garşylygyny, gapma-garşy manylaryň durmuşyň bir ugruna, ýagny şol bir tematik topara degişli bolmagyny hem-de frazeologizmleriň ikisiniň hem şol bir leksika-grammatik häsiýete eýe bolmagyny, ýagny şol bir söz toparyna degişli söze barabar bolmagyny zerur hasap edýärler.

¹ Bu barada seret: *Байджанов Б. Антонимы в туркменском языке.* – Ашхабад, 1991, 61-79 стр.

Mysal üçin, agzynyň **sarysy gitmedik – içinden ot-ýalyn geçen** frazeologizmleriniň biri «*ýaş, tejribesiz*» diýen, beýlekisi «*köpi gören, tejribeli*» diýen gapma-garşylykly manylara eýe bolup, olaryň ikisi hem adamy häsiýetlendirýär, leksika-grammatik häsiýetleri taýdan bularyň ikisi hem sypatlara barabar frazeologizmlerdir.

Türkmen dilinde manylary biri-birine gapma-garşy bolan antonimdeş frazeologizmler çeperçilik serişdesi hökmünde köp duş gelýär. Meselem: **gara görgi – itiň aňsady, iňlär siňek ýok – ýere gurt düşen ýaly, agzynyň sarysy gitmedik – içinden ot-ýalyn geçen, iýeni aýry gitmezlik – it bilen pişik ýaly** we ş.m.

Dursun duran ýerinde özüni ýitirdi, Agzy mumly ýaly dymyp otyrды (A.Kekilow). *Ýelli eňegine jaň dakylan ýaly ýaňraýar...* (A.Gowşudow).

Gülmaryň göwnüni awlamak üçin käte ony joralary bilen gezelenje alyp giderdi (B.Pürliýew). *At eýesi, atyň seýsi hem, çapyksuwar hem onuň göwnüni ýykyp bilmedi* (B.Kerbabaýew).

IV. Omonimdeş frazeologizmler

Bu topara aýdylyşy we ýazylyşy, ýagny düzümindäki sözleri meňzeş bolup, manylarynyň arasynda hiç hili baglanyşyk duýulmaýan dürli manyly frazeologizmler degişlidir. Meselem:

El degmek I. Wagtyň bolmak, bir işi ýerine ýetirmäge wagt tapmak. *Elim degse, ertir şähre baryp gaýdaryn.*

El degmek II. Namysyna degilmek, masgara edilmek, zorlanmak. «*Holha, gyzyna el degen Bekmyrat bay*» diýip, *ýeňsämden görkezerler* (H.Derýaýew).

Käte omonimdeş frazeologizme mysal hökmünde durnukly söz düzüminiň onuň özüne asyldaş bolan erkin söz düzümine bolan gatnaşygyny hem görkezýärler.

Mysal üçin, **işini bitirmek (erkin söz düzümi)** – işini edip bolmak, işini gutarmak. *Mämiş seýis işini Gün öýlä agenda bitirdi* (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Işini bitirmek (frazeologizm) – ölmek, ýogalmak. *Ketew bolsa... onuň bir alajy tapylar-la. Ýöne baýtalyň taýy içinde işini bitiren bolsa, şonda iş kyn bolar (Şol ýerde).*

Biziň pikirimizçe, frazeologik omonimler düşünjesine omonimik gatnaşyga girýän birlikleriň ikisi hem durnukly söz düzümi, ýagny frazeologizm görnüşinde bolsa laýyk bolar. Meselem:

Aýagy agyr I. Göwreli, hamyla, ikigat. *Ejemem ejem welin, gep Ýazgülde-le. Onuň aýagy agyr (N.Pomma).*

Aýagy agyr II. Şowsuzlyk getirýän, aýagy düşmeýän. *Täze ýolbaşçymyz gelensoň, işimiz ugruna bolubermеди, onuň aýagy agyr boldy öýdýän.*

Frazeologizmler dilde çeperçilik serişdesi hökmünde dürli stilistik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Olar çeper eserlerde emosional täsir ediji serişde hökmünde giňden ulanylýarlar we pikiri emosional öwüşginli beýan etmekde, wakalary täsirli çeper, obrazly, janly suratlandyrmakda örän ähmiýetlidir.

135-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň. Frazeeologizmleriň aşagyny çyzyň, olaryň manylaryny we stilistik hyzmatyny düşündiriň.

1. Tejenden dolananlarynda begençlerinden aýaklary ýere degmän diýen ýaly ýeňil gopýardy welin, öýe gelseler bar mazalaryna sogan dogralypdy (*N.Esenmyradow*).

2. Şamyrat aga, senem atyňy ýeke çapyp oturma-da, il ugruna bolaýsana! («*Edebiýat we sungat*»).

3. Ýöne seýis uzyn gijäni çirim etmän geçirdi (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

4. Husyt baý eli ýuka pukara adamdan has garypdyr (*Şol ýerde*).

5. Gepiň gysgasy, galandaryň içinde it uwlaýardy («*Görogly*»).

136-njy ýumuş. Berlen frazeologizmleri depderiňize göçüriň, manylaryny düşündiriň. Bu frazeologizmleriň özara sinonimdeş, antonimdeş gatnaşykda bolýanlaryny kesgitläň. Käbirleri bilen sözlem düzüň.

Gulagy jam ýaly, äbede-jüýje, iňňe bilen guýy gazan ýaly, gulagy agyr, gara görgi, üzümiň suwy ýaly, sandan çykamak, iýeni aýry gitmezlik, adam bolmak, bir jan-bir ten bolmak, itde-pişik bolmak, janyň uýy, ýoluňy urdurmak.

137-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin, frazeologizmleriň aşagyny çyzyň we manylaryny düşündiriň. Bu frazeologizmlerden haýsylarynyň köpmanylydygyny we haýsylarynyň özara omonimdeşdigini kesgitläň.

Öň bu garrynyň haly teňdi, indi birneme bäri bakyp, özüni tutpdyr.

Ol (Baýmyrat) Ýefimowyň elinde jan berdi (*B.Seytäkow*).

Duýdansyz gelen myhmanlary görüp, öý eýesi ýaş oglan birbada özüni ýitirjek ýaly etdi-de, aljyrady, emma az salymdan soň derrew özüni tutdy-da, söwşüň ugruna çykdy.

Olar oba göçüp, mellek edinip, ekin ekip, mal saklap, gurplanyp, özüni tutupdyrlar.

Adamlar içlerini çekip, agyzlaryny açdylar (*B.Seytäkow*).

Men şol gün ýolda gelyärkäm ölüpdim. Siz maňa täzedden jan berdiňiz, meni adam etdiňiz (*Şol ýerde*).

Oraza tutýan ýaşulularyň agyz açýan wagtlary golaýlapdy.

138-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin, frazeologizmleriň aşagyny çyzyň. Olaryň manylaryny anyklaň we şoňa gapma-garşy manyly frazeologizmi tapyň hem-de ony ulanyp sözlem düzüň.

1. Şondan bäri Ogulnäziň işan bilen itde-pişik bolup gelşi (*H.Derýaýew*).

2. Bu işde meniň elimiň bardygyny bilseler, bütin oba maňa ýagy bolar, ýere sokarlar (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «Älem içre at gezer»).

3. Lewitanyň «Biziň goşunlarymyz... yza çekildiler» diýen sözleri partizanlaryň lapyny keç edýärdi (*A.Orazmyradow*).

4. Işan bilen Täçsoltan ikiçäk oturyp, Uruk hakynda sözlemäge maý tapan wagtlary ony ýerden alyp ýere salýardylar (*H.Derýaýew*).

139-njy ýumuş. Sözlemleri göçürin, frazeologizmleri tapyň we olaryň manylaryny düşündiriň. Şolara manydaş frazeologizmleri tapyň hem-de olary ulanyp sözlem düzüň.

Sapaly bu zatlaryň düşüdügine begenjinden iki bolup bilmedi (*H.Meläýew*).

Oglanjyk bularyň gözüne güýdüşip, birden ökjäni göterdi.

A gyz, sen ony arşa çykaraýdyň-la! (*B.Kerbabaýew*)

Ajabyň äri Agaly-da Durdy ýaly azy ýaranyň biri bolman, on baş ýaşly ýetginjekdi (*Şol ýerde*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Frazelogiýa nämäni öwrenýär?
2. Frazelogizmleriň esasy häsiýetlerini, ýagny olaryň leksik, semantik, sintaktik taýdan durnuklylygyny düşündiriň.
3. Frazelogizmleriň özara leksika-semantik gatnaşyklaryny düşündiriň. Olaryň köpmanylylygy, sinonimdeşligi, omonimdeşligi, antonimdeşligi nähili ýüze çykýar?
4. Frazelogizmleriň stilistik hyzmaty nämeden ybarat?

Türkmen diliniň leksikografiýasy

Leksikografiýa (grek sözi – *lexikos* – söz, sözlük, *grapho* – ýaz-yaryn) – dil biliminiň sözlük düzmegiň nazary we amaly meselelerini öwrenýän bölümidir.

Sözlük sözleriň belli bir tertipde, esasan, elipbiý tertibinde ýerleşdirilen we şolar baradaky dürli maglumatlary özünde jemleýän ýygyndysydyr.

Türkmen diline degişli iň gadymy sözlük hökmünde Mahmyt Kaşgarlynyň 1072–1074-nji ýyllarda düzen «Diwanu lugat it-türk» (Türki dilleriň diwany (sözlügi) atly işini görkezmek mümkin. Bu meşhur eser üç tomndan (638 sahypa) ybarat bolup, onda irki döwür türki dilleriň fonetik, morfologik, leksika-semantik aýratynlyklary deňeşdirilip berilýär.

Berilýän maglumatlara görä, deňeşdirilýän dilleriň içinde oguz dili hökmünde häzirki türkmen diliniň gadymy gepleşigi göz önünde tutulypdyr. Sebäbi awtor «oguz» sözüne «türkmenlerdir» diýip, düşündiriş beripdir, käbir sözleriň türkmençedigini aýratyn belläpdir. «Sözlükde» türkmenleriň durmuşy, ýaşayşy hakda, türkmen halky barada dürli rowaýatlar berilýär.

Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwanu lugat it-türk» kitabyňy türkmen diliniň, türkmen halk döredijiliginiň taryhyny öwrenmekde gymmatly maglumatlary özünde jemleýän örän ähmiýetli ýazuw ýadygärligi hasaplamak bolar.

Dürli görnüşdäki ähli sözlükleri iki topara bölmek mümkin:

1. Ensiklopedik sözlükler
2. Lingwistik (dile degişli) sözlükler

1. Ensiklopedik sözlükler (grek sözi *enkuklios* – giň düşünje bermek, öwretmek) – ylmyň ähli ugurlaryna ýa-da aýry-aýry pudaklaryna degişli maglumatlary özünde jemleýän ylmy, ylmy-populýar neşir hasap edilýär. Bu sözlüklerde taryhy wakalar, syýasata, ylmyň dürli pudaklaryna: medisina, edebiýata, dile, himiýa, geografiýa, halk hojalygyna, sungata, teatra, harby işe we ş.m. degişli düşünjeler barada giňişleýin maglumatlar berilýär. Ensiklopedik sözlügiň makalalarynyň belli bir bölegini dünýä belli, döwlet derejesinde tanymal bolan şahsyýetler baradaky maglumatlar hem düzýär.

Türkmen halkynyň taryhynda ilkinji gezek 1974–1989-njy ýyllarda «Türkmen sowet ensiklopediýasy» neşir edildi. Bu neşir 10 tomdan (11 kitap) ybarat bolup, onda 25 müňe golaý makala ýerleşdirilipdir. Bu neşirde türkmen halkynyň taryhy, onuň durmuşynda bolup geçen syýasy wakalar, döwletimiziň ykdysadyýetiniň, medeniýetiniň, ylmynyň, halk hojalygynyň ösüş ýoly, bu ugurda gazanan üstünlikleri, şol ösüş ýoluna dahylly bolan görnükli şahsyýetler, döwlet işgärleri barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri» atly 9 tomdan ybarat düýpli işi hem ensiklopedik sözlük hasap edilýär.

2. Lingwistik sözlükler dil bilimine degişli sözlüklerdir. Bu sözlüklerde diliň esasy birligi bolan sözün manysy, onuň leksik, semantik, grammatik, orfoepik, orfografik, etimologik we başga häsiýetli aýratynlyklary berilýär. Olarda söz dürli tarapdan: manysy, stilistik hyzmaty, leksika-semantik gatnaşyklary, gelip çykyşy we ş.m. boýunça häsiýetlendirilýär. Şol maksatlardan ugur alnyp, sözlükleriň hem dürli görnüşleri bolýar: **orfoepik, orfografik sözlükler, sinonimleriň, antonimleriň, omonimleriň we ş.m. sözlükleri.**

Söze düşündiriş bermegiň, olaryň manylaryny beýan etmegiň usullaryna baglylykda sözlükleriň iki görnüşi bolýar.

1. Bir dilli sözlükler. Bu sözlüklerde berilýän söz şol diliň öz serişdeleri arkaly düşündirilýär. Olara «Düşündirişli sözlükler» diýilýär. Bu hili sözlüklere «Türkmen diliniň sözlügi» (1962), «Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi» (2016), sinonimleriň, omonimleriň, antonimleriň sözlükleri, frazeologik, etimologik, dialektologik sözlükler, käbir terminologik sözlükler degişli bolýar.¹

2. Iki we köp dilli sözlükler. Bu sözlüklerde bir diliň sözünüň manysy başga bir diliň, esasan hem, daşary ýurt diliniň serişdesi arkaly beýan edilýär. Şeýle sözlüklerde bir diliň sözleri başga bir dile terjime edilýär ýa-da onuň ekwiwalenti berilýär. Şoňa görä-de olara «terjime sözlükleri» diýilýär. Terjime sözlükleriniň daşary ýurt dillerini öwrenmekde ýa-da türkmen dilini daşary ýurtlulara öwretmekde ähmiýeti örän uludyr. Iki we köp dilli sözlüklere «Rusça-türkmençe sözlük» (1956), «Uly rusça-türkmençe sözlük» (1987), «Türkmençe-rusça sözlük» (1968), H.Mämmedowyň «Rusça-latynça-türkmençe anatomiýa sözlügi» (A., 1998), E.Baýryýewiň, M.Döwlekamowyň «Medisina terminleriniň latynça-rusça-türkmençe sözlügi» (A., 1962) ýaly sözlükler degişlidir.

Dilde **terminologik** sözlükler hem düzülýär. Bu sözlüklerde ylmyň, tehnikaýyň, medeniýetiň, sungatyň haýsy hem bolsa bir pudagyna degişli terminler jemlenip, olara düşündiriş berilýär (bir dilli) ýa-da olar bir dilden ikinji bir dile terjime edilýär.

Sözlükleriň aýratyn bir görnüşine diliň sözlük düzümindäki sözleriň dogry ýazylyşyny görkezmek üçin hyzmat edýän **orfografik** sözlükler, dogry aýdylyşyny görkezýän **orfoepik** sözlükler, sözleriň gelip çykyşy, aňladýan manysy barada maglumatlary özünde jemleýän **etimologik** sözlük, durnukly söz düzümleriniň, frazeologizmleriň manylaryny, stilistik aýratynlyklaryny açyp görkezýän **frazeologik** sözlükler degişlidir.

¹ Seret: Sözlükleriň sanawy işiň soňunda berildi.

Sinonimleriň sözlügi bir sözüň aňladýan manysyny, onuň ekspressiw-stilistik öwüşginini şol söze ýakyn, manydaş bolan başga bir söz ýa-da sözler arkaly düşündirýär we olaryň sinonimik gatnaşygyny görkezýär, **antonimleriň sözlügi** sözleriň manylaryndaky we ulanylyşyndaky gapma-garşylykly gatnaşygy, **omonimleriň sözlügi** bolsa omonimik gatnaşygy ýüze çykarmaga niýetlenendir.

Hünärmentçilik leksikasynyň sözlükleri, adam atlarynyň sözlügi, toponimik sözlükler, dialektologik sözlükler, gysgaldylan sözleriň, abbreviaturalaryň sözlükleri-de sözler barada örän ähmiýetli maglumatlary berýär.

Şeýlelikde, lingwistik sözlükler sözler barada berilýän maglumatlaryň görnüşine, nämä niýetlenendigine, maglumatlaryň berliş usulyna baglylykda dürli görnüşe eýe bolan we gymmatly lingwistik maglumatlary berip bilýän örän ähmiýetli çeşme hasap edilýär.

Sözlüklerden nusgalar

Düşündirişli sözlükden nusga:

Baha. 1. Bir zadyň gymmaty, nyrhy. *Bir kilogram etiň bahasy näçe?*

2. Okuwçylaryň bilim derejesini görkezýän belgi. *Orta mekdebi oňat bahalar bilen gutardy.*

3. Bir zadyň ähmiýetini, derejesini kesgitleýiş. *Her kim bu herekete özüçe baha berdi.*

◊ **Baha kesmek** – nyrhyny belli etmek, nyrh kesmek.

Belli bahasy ýok – örän gowy, örän ähmiýetli.

Ensiklopedik sözlükden nusga:

Söwda – harytlaryň dolanyşygyny, olaryň önümçilik ulgamyndan sarp ediş ulgamyna bolan hereketini üpjün edýän halk hojalyk pudagy. **Söwda** aýratyn bir ýurduň çäklerinde jemgyýetçilik zerur hyzmaty – harytlary alyjylara ýetirmegi amala aşyrýar. Ol lomaý hem-de bölek satuw söwdasyna bölünýär. **Söwdanyň** häsiýeti we ähmiýeti agalyk

ediji önümçilik usuly bilen kesgitlenilýär. (Söwdanyň gelip çykyşy, taryhy barada-da giňişleýin maglumatlar berilýär).

Dialektologik sözlükden nusga:

Aba [ava] – (ata, ärsary, sakar, Garagalpak türkmenleriniň gepleşigi) – ata – дед по отцу. ***Abaňy** bilýän dälşiň sen* (ata); ***Abamyň** ekdiren güjümümiş şü* (Garagalpak türkmenleriniň gepleşigi); ***Abam** bazardan gö:ş getirdi* (sakar).

Hünärmentçilik leksikasynyň sözlüğinden nusga:

Bedre – çeklek (ata, stawropol, buhara türkmenleri), **çeker** (sakar, saryk, garadaşly, çowdur), **setil** (ärsary, olam, günbatar ýomut) – suw daşamak ýa-da içinde suw we ş.m. zat saklamak üçin tüneke (galaýy) demirden silindr görnüşli ýasalýan, ýarym aýlaw saply, tutarly gap. **Bedre** türkmen diline rus dilinden geçen söz hasaplanylýar. Dialektlerde ulanylýan **setil** sözi **satl** görnüşindäki pars sözüdir.

Orfografik sözlükden nusga:

Agtyk, -gy

Agyratmak (*agyradyr*)

Berdirtmek (*berdirdýär*)

Berilmek (*berler*)

Bälçireýiş, -ýşi

Biynsap, -brak

Okaýyş, -ýşy

Orfoepik sözlükden nusga

Sagat – sa:gbat, -dy

Sogan – sogon

Awtobus – avto:bus

Awiasiýa – aviya:siýa

Zawod – zavot, -dy

Traktor – tra:kyr

Frazeologik sözlükden nusga:

Garna ýapyşan dalak ýaly – azar berýän, bizar edýän, iriz-ýän (adam hakda). *Bu-ha garna ýapyşan dalak ýaly bir bela eken* (B.Seýtäkow).

Gaty görmek – ýokuş görmek, göwnüň galmak, öýkelemek.

*Menden gaty görme, salýan ýadyňa,
Laýykmydyr seniň ene adyňa* (A.Kekilow).

Etimologik (sözköki) sözlükden nusga:

Bezemek – Aslynda *beze* işligiň köki *bez* sözüdir. Gadymy türkî ýazuw ýadygärliklerinde ol **bediz** görnüşinde «nagyş», «keşde», «bezeg» manysynda ulanylypdyr. **Bediz** sözi ýasaýjy *-e (-eg)* goşulmasyny kabul edip, şeýle ses üýtgeşmelerine sezewar bolupdyr: *bediz-e < bedze < beze*.

140-njy ýumuş. Sözlükler (5-6 sany) we olardaky söz baradaky maglumatlary bermek bilen aşadaky tablisany dolduryň.

T/s	Düzüjiler ýa-da awtorlar	Sözlügiň ady	Neşir edilen ýyly	Söz sany	Söz barada berilýän maglumatlar
1	Azymow P., Çaryýarow B.	Türkmen diliniň orfografik sözlügi	1989	94000	Sözün dogry ýazylyşy, dar çekimliniň düşýän, dymyk çekimsiziň açyga öwrülýän ýerleri, terminleriň degişli pudagy görkezil- ýär, seýrek duşýan sözlere düşündiriş berilýär.
2					

141-nji ýumuş. Söz baradaky berilýän maglumatlara we olaryň berliş usulyna esaslanyp, aşakdaky sözleriň haýsy sözlüğe degişlidigini kesgitläň.

Paýtagt [pa:ýtagt] – Döwletiň merkezini, hökümetiň we hökümet edaralarynyň ýerleşen baş şäherini aňladýan bu sözüň asly arapça bolup, göni manysy «şa tagtynyň ornudyr». Türki dillerde «paýtagt» manysynda başkala (başgyrt, tatar), başkent (türk), astana (gazak), borbor şar (gyrgyz) sözleri ulanylýar.

Paýtagt [pa:ýtagt] – Döwletiň iň esasy şäheri, hökümet we hökümet edaralarynyň ýerleşen merkezi şäheridir. *Güneşli paýtagtym gözəl Aşgabat* («Garagum»).

Paýtagt – döwletiň baş şäheri, ýurduň administratiw-syýasy merkezi. Adatça, paýtagtda döwletiň ýokary döwlet, häkimiýet we döwlet dolandyryş guramalary hem-de ýokary sud, harby we beýleki guramalar ýerleşýär. Köplenç halatda paýtagt ýurduň ykdysady merkezi bolýar. Düzgün bolşy ýaly, paýtagt özbaşdak administratiw birlik hasaplanyp, onuň aýratyn dolandyryş düzgüni bolýar. Paýtagtda gurultaýlar, ýyg-naklar, harby we baýramçylyk dabaralary ýaly çäreler hem geçirilýär.

142-nji ýumuş. Sözlere berilýän maglumatlary anyklaň we bu sözleriň haýsy sözlüğe degişli bolmalydygyny kesgitläň.

Kast, at. Betpällik bilen edilýän hereket, öňünden oýlanylýan bet niýet, hyýanat.

*Şol ajap güllerden ýigrenji ýylan,
Ynsanyň kastyna zäher döredýär* (B.Seýtäkow).

Mekan [mekɑ:n]. Arap dilinde «bolmak», «ýaşamak» many-syndaky **kan** sözünden we sözüň öňünden gelip, orun aňladýan **me-** goşulmasyndan durýan bu söz «ýaşalýan ýer», «orun», «mesgen» many-syndadyr.

143-nji ýumuş. Sözleri düşündirişi bilen göçüriň. Bu sözleriň sözlük düzüminiň haýsy toparyna we haýsy sözlüğe degişlidigini anyklaň.

Gurşaw. Agaçdan ýasalýan suw çelegiň, arabanyň agaç tigriniň daşyna aýlanýan, geýdirilýän demir halka. «*Gurşaw*» sözi «*gurşamak*» işliginden ýasalan atdyr.

Gyzguýy [Gy:zguýy]. Hojambaz etrabynda oba we guýy. Guýynyň ýanynda gyzyň göwsüni ýada salýan iki sany depe bar. Bu at, ähtimal, şonuň bilen bagly bolsa gerek.

144-nji ýumuş. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden, hünärmentçilik leksikasynyň sözlüğinden we sözköki (etimologik) sözlüğinden «**naýza**», «**jam**» sözleriniň maglumatlaryny göçürip alyň, olary deňeşdiriň we nähili tapawudynyň bardygyny aýdyp beriň.

Soraglar we ýumuşlar

1. Leksikografiýa nämäni öwrenýär?
2. Ensiklopedik we lingwistik sözlükleriň biri-birinden tapawudyny düşündiriň.
3. Lingwistik sözlükleriň nähili görnüşleri bar?
4. Bir dilli sözlüklere haýsy sözlükleriň degişlidigini aýdyp beriň.

SÖZLERİŇ STILLERE GATNAŞYGY TAÝDAN TOPARLARY

Türkmen diliniň stilleri

Jemgyýetiň ösüş derejesine, ondaky özgerişlere baglylykda diliň ulanylyş çägi giňelýär, ýerine ýetirýän hyzmaty artýar.

Dil jemgyýetde, esasan, iki görnüşde: umumyhalky dil we edebi dil görnüşlerinde ulanylýar. Umumyhalky dile diliň ähli sözlük düzümi, şol sanda ýönekeý gepleşik, edebi dile laýyk bolmadyk gödek sözler, dürli şiwedir gepleşikler hem degişlidir.

Uumyhalky dilimiz hem, edebi dilimiz hem durmuşyň, jemgyýetiň dürli ugurlarynda, pudaklarynda ulanylýar. Diliň niredede we näme maksat bilen ulanylyşyna baglylykda onuň ýörite sözleri, serişdeleri saýlanyp alynýar, ulanylyş usullary kesgitlenilýär. Şonuň esasynda diliň biri-birinden tapawutlanýan dürli ulanylyş ýollary – **stilleri** ýüze çykýar we hersi öz aýratynlyklaryna eýe bolýar, öz ulanylyş çäginde ösýär, kämilleşýär.

Stil (grekçe *stilus*) sözi ilki hat ýazylýan ujy çiş taýajygy aňladypdyr. Bu taýajyk bilen grekler, rimliler ýüzüne mum çalnan tagtajyga hat ýazypdyrlar. Şeýlelikde, ilki hat ýazmagyň guralyny aňladýan **stil** sözi soňra başga manylara eýe bolup, ilki-ilkiler *dilewarlygy*, *suhangöýligi* hem bildiripdir.

Bu adalga häzirki döwürde edebiýatda we sungatda çeper beýan etmegiň serişdesi bolan dürli keşpleri, obrazlary häsiýetlendirmegiň, döretmegiň usullaryny aňladýar.

Dil biliminde bu söz pikiriňi täsirli, çeper, anyk beýan etmek üçin dil serişdelerini saýlap almagyň dürli ýollaryny aňladýar.

Stilistika bolsa dil biliminiň bir bölümi bolmak bilen diliň stillerini öwrenýän ylymdyr. Şu esasyda stilistikanyň esasy predmeti, öwrenýän obýekti dil we onuň ulanylyş usullarydyr.

Dil adamlaryň arasyndaky aragatnaşygyň esasy serişdesi hökmünde bu hyzmatyny iki görnüşde ýerine ýetirýär:

1. *Gepleýiş (sözleýiş) dili*

2. *Ýazuw dili.*

Şoňa görä-de, diliň stillerini hem iki topara bölýärler:

I. *Gepleýiş diliniň stili*

II. *Ýazuw diliniň stili*¹

I. Gepleýiş diliniň stili

Gepleýiş diliniň stili diýlip dil serişdelerini adamlaryň özara janly gepleşiginde, pikir alyşmagynda ulanylyşyny göz önünde tutýarlar we bu dile erkinligiň, täsirliligiň mahsusdygyny belleýärler.

Gepleýiş diliniň stili adamlaryň medeniýetlilik, sowatlylyk, dili kämil biliş derejesine baglylykda dürli hili bolmagy mümkin. Mysal üçin, medeniýetlilik, sowatlylygy, dil taýdan taýýarlygy ýokary derejedäki adamlar edebi diliň normalaryna laýyk gepleýärler. Intelligensiýanyň wekilleri, žurnalistler, ýazyjydyr şahyrlar, mugallymlar, diktörler we ş.m. şu topara degişli bolup, olaryň sözleýşi edebi diliň normalaryna laýyk bolýar we bu sözleýiş edebi diliň gepleýiş stilini emele getirýär.

Başga tarapdan, adamlaryň köpüsiniň janly gepleşiginde, esasan hem, dil taýdan taýýarlygy ýokary bolmadyk adamlarda edebi diliň normalarynyň berjaý edilmezligi mümkin. Bu adamlaryň gepleýiş dilinde edebi diliň sözlük düzümine girmeyän *jyňkytmak* (içmek), *symyşlamak* (iýmek), *jyňkyňy çykarma*, *gapyl*, *lal bol* (gepleme), *lakgy* (ýaňra), *jyrmak* (gaçmak), *zűwwetdin* (gorkak) ýaly ýönekeý gepleşik leksikasyna ýa-da *azanda* (irden), *işdi* (soňrak), *şu pille* (häzir), *tana* (göle), *göş* (et), *zeňni* (merdiwan), *galampyr* (burç), *hala* (daýza), *idiş* (gap-çanak), *pyýaz* (sogan), *romal* (ýaglyk) ýaly dialekt leksikasyna degişli sözleriň duş gelmegi mümkin. Sesleriň aýdylyşynda hem edebi diliň orfoepik normasynyň berjaý edilmezligi, meselem, çekimsizleriň assimilleşdirilmän aýdylmagy, sözleýjiniň dialektine mahsus aýratynlyklarynyň, meselem, **s, z** sesleriniň dişdüýbi aýdylyşy,

¹ Bu barada seret: *Nepesow G.* Türkmen diliniň stilistikasy. Nazaryýet esaslary. – Aşgabat, 2012.

e sesine derek ä sesiniň aýdylyşy, sesleriň düşürilip aýdylyşy *şö:le* (şöhle), *ylan* (ýylan) ýaly fonetik aýratynlyklaryň duş gelmegi mümkin.

Gepleýiş dilinde goşulmalaryň ulanylyşynda-da edebi diliň ýazuw görnüşinden tapawutlanýan ýagdaýlary bolýar. Meselem, sözlerdäki käbir goşulmalaryň *barýas* (barýarys), *gelýäs* (gelýäris), *meň* (meniň), *seň* (seniň), *şuň* (şunuň), *gelýän* (gelýärin), *barýan* (barýaryn), ýaly gysgaldylyp ulanylyşyna, sözleýjiniň dialektine mahsus *almyýak* (almaýarys), *barýor* (barýar), *gelýor* (gelýär), *işleýor* (işleýär), *barýa* (barýar), *gelýe* (gelýär) ýaly ulanylyşyna hem duş gelinýär.

II. Ýazuw diliniň stilleri

Adamlaryň arasyndaky aragatnaşygyň kämil serişdesi **ýazuw dildir**. Ýazuw dili özüniň normalaşan, kämilleşen, ösen, baýlaşan sözlük düzüminiň, grammatik gurluşynyň, ýörite işlenen we kabul edilen dürs aýdylyş (orfoepik), dürs ýazylyş (orfografik) düzgünleriniň bolmagy bilen gepleýiş dilinden tapawutlanýar. **Ýazuw dili** fonetik, leksika-semantik, grammatik, stilistik taýdan normalaşan, kämil derejä ýeten, ösen edebi dildir.

Ýazuw diliniň durmuşyň haýsy ulgamynda, näme maksat bilen we nähili hyzmaty ýerine ýetirýändigine baglylykda, ýörite sözlük düzümi, dil serişdeleriniň ulanylyş aýratynlyklary ýollary – **stilleri** bolýar. Häzirki zaman edebi dilimizde dört sany stiliň bardygyny belleýärler:

1. Publisistik stil
2. Resmi-iş stili
3. Ylmy stil
4. Çeper stil

145-nji ýumuş. Aşakdaky sözleriň gepleýiş ýa-da ýazuw diliniň stiline degişlidigine baglylykda iki topara bölün, olaryň manylaryny aýdyp beriň, käbirlerini ulanyp, sözlem düzüň.

Jenan, goşulma, zaluwat, jemgyýet, perwana, lakgyldamak, leb, hörek, dildar, pyrryldak, yşk, yşyk, zörletmek, teşne, dilber, sölpä, asman, lebiz, ýegşermek, näzli, akga, zaňnar.

146-njy ýumuş. Sözlemleri göçürin, olarda haýsy çeperçilik serişdeleriniň täsir edijilik hyzmaty ýerine ýetirmekde ulanylandygyny we haýsy stile degişlidigini kesgitläň.

1. – Ol haramzadany ýer ýuwutdymy? – diýip, Ýolbars gotur ojakdaky oda seredip oturyşyna... günleş sorady (*B.Seytäkow*).

2. Özi ýaly gyzlaryň içinde iň owadan, iň görmegeý, gezmäge çykanda dört töwerege bezeg berýän Aýbölek üçin sawçy gelmezligi... örän geňdi (*Şol ýerde*).

3. Onuň (Käkiligiň) pökgüje, näzijek dodaklary titir-titir, kemiş-kemiş edýärdi, eňegi bolsa titreýärdi (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Döwlet guşy*»).

4. – Eý, joçga, sen nä ýeri gamçylap dursuň?

– Uly kesekleri owradýaryn.

– Eý joçga, kesekleri ýörite küdün bilen owratmaly (*Şol ýerde*).

5. Asal ezgil dahan içre tillerde,

Ary hüjüm eýlär bal sesin aňsa (*Mollanepes*).

147-nji ýumuş. Özüňizden gepleýiş diliniň stiline degişli bolan 10 sany söz tapyň. Olaryň manylaryny düşündiriň we käbirlerini sözlem içinde getirip, ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

148-nji ýumuş. Aşakdaky sinonimleriň haýsylarynyň aralyk stile, gepleýiş stiline ýa-da şahyrana leksika degişlidigini anyklaň, olaryň niredede ulanylýandygyny düşündiriň, käbir sözleri ulanyp sözlem düzüň.

Çalt, basym, bahym, derrew, dessine, şatyr-şutur;

Ownuk, maýda, uşak, maýda-çüýde, ownuk-uşak;

Dost, ýoldaş, şepe;

Aýal, naçar, jenan, heleý, hatyn, zenan;

Göwreli, hamyla, toýly, agraýak.

149-njy ýumuş. Aşakdaky sözlere manydaş bolan sinonimlerini tapyň. Olaryň manylaryny, many öwüşginlerini düşündiriň.

Aglamak, ýañra, gaçmak, urmak, akyllý.

150-nji ýumuş. Teksti okaň, onuň diline, onda ulanylýan sözlere üns beriň we haýsy stile laýykdygyny kesgitläň. Ýönekeý gepleşiğe degişli sözleri saýlap göçürin.

– Adamlar, ähli zat, däninim geçýär. Adam, däninim, keselindenem gutulýar. Urşam bir ýowuz dert bolup indi halkyň başyndan. Ýöne,

nesip bolsa, bu ýowuz derdem sowlar, geçer gider. Biz hökman ýeñeris. Biz ganymlardan san taýdanam onlarça esse neme, ahyryn! Onsoň biz ýeñmesek bolmaz-a! Olar däninim, biziň üstümize çozup ýalňyşdylar. Indi puşman edýändirler-le. Biz entek olaryň dünýä inen günlerine-de neme etdireris (*Gurbanguly Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

Soraglar we ýumuşlar

1. Stil we stilistika sözleriniň nähili mana eýedigini düşündiriň.
2. Gepleýiş diliniň stiliň esasy aýratynlyklaryny düşündiriň.
3. Ýazuw diliniň gepleýiş dilinden nähili tapawudy bar we haýsy stilleri bolýar?

1. Publisistik stil

Bu stile diliň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde: metbugatda, gazet-žurnallarda, radioda, teleýaýlymda ulanylyşy, onda ýazylyan eserler, syýasy makalalar degişlidir. Bu stil jemgyýetde bolup geçýän özgertmeler, halk hojalygynyň, oba hojalygynyň önümçilik pudaklarynda ýerine ýetirilýän işler, gazanylyan üstünlikler, ýetilen sepgitler baradaky dürli gepleşiklerde, söhbetdeşliklerde, çykyşlarda ulanylýar. Bu eserleriň, çykyşdyr gepleşikleriň dilinde syýasy adalgalar, hünärmentçilige, önümçiligiň dürli pudaklaryna degişli sözler, edaralaryň, guramalaryň atlary, olardaky işleýän adamlaryň wezipelerini aňladýan sözler köp duş gelýär. Bu stilde, köplenç, anyk maglumatlary özünde jemleýän beýan etme häsiýetli eserler ýazylýar.

Bu stiliň **habar, makala, interwýu, oçerk, reportaž, felýeton** ýaly žanrlary bar. Olarda köpçüligiň ünsi çekilýän syýasy wakalar, önümçilige degişli köp dürli maglumatlar, geçirilýän dabaraly forumlar, döwlet ähmiýetli meseleler seredilýän ýygnaklar beýan edilýär.

151-nji ýumuş. Aşakda görkezilen toparlaryň hersine degişli 10 sany adalga tapyň, olaryň käbirini ulanyp, gysgajyk makala ýa-da çykyş ýazyň.

1. Syýasy adalgalar
2. Edaralaryň, guramalaryň atlary
3. Olardaky wezipeleriň atlary

152-nji ýumuş. Gazet-žurnallardan publisistik stile degişli makala tapyň we onuň dil aýratynlygyny analiz ediň.

2. Resmi-iş stili

Resmi-iş stili döwletiň we dürli edaradyr guramalaryň iş dolandyrylyşynda hereket edýän kanunlaryň, hukuknamalaryň, resminamalaryň, düzgünnamalaryň we beýleki ýöredilýän resmi hatlaryň ýazylyan dilidir. Bu stil döwlet ýokary guramalarynyň kanunçylyk resminamalary, ýerli edaralaryň, guramalaryň iş kagyzlary hem-de raýatlaryň şahsy resminamalary ýazylanda ulanylýar.

Resmi-iş stiliniň doly emele gelmegi, esasan, XX asyryň 20-nji ýyllaryndan başlanýar. Şol ýyllarda, ýagny 1924-nji ýylda Türkmenistanyň SSSR-iň düzüminde Respublika hökmünde döredilmegi bilen döwleti we edaradyr guramalary dolandyryş türkmen dilinde alnyp barylady, bu bolsa öz gezeginde, diliň bu ulgamlarda giňden we işjeň ulanylmagyna hem-de şonuň bilen bagly dürli resminamalaryň, iş kagyzlarynyň ýöredilmegine, şeýlelikde, resmi-iş stiliniň emele gelmegine getirdi.

Emma Türkmenistan SSSR-iň düzümindekä döwlet dili hökmünde rus diliniň ulanylyş çäginin giňelmegi, esasan hem, 70-nji ýyllardan soň barha artmagy bilen ene diliň iş dolandyryşda ulanylyşy örän çäkli boldy.

1991-nji ýylda Türkmenistanyň Garaşsyz döwlet bolmagy bilen «Dil hakynda» Kanun kabul edildi we onda türkmen diliniň döwlet dili hökmünde ýurdumyzyň döwlet dolanyşygynda-da, edaralaryň iş dolanyşygynda-da, umuman, syýasy-jemgyýetçilik, önümçilik ulgamlarynyň ähli ýerinde ulanylmalydygy kanun esasynda berkidildi. Şeýlelikde, resmi-iş stiliniň täzeden ösüş ýoluna düşmegine, onuň kämilleşmegine şert döredi. Häzirki döwürde bu stil edebi diliň aýratyn bir bölegi görnüşinde döwlet we iş dolandyryş ulgamlarynda işjeň ulanylýar.

Resmi-iş stiliniň ýörite ulanylýan esasy žanrlary:

1) Kanunçylyk resminamalaryndan, 2) ýerli edaralaryň, guramalaryň iş kagyzlaryndan, 3) raýatlaryň şahsy resminamalaryndan ybarat bolup, olara, esasan, aşakdaky resminamalar degişli hasap edilýär:

1. Kanunçylyk resminamalary Konstitusiýa, döwlet ýokary guramalarynyň dürli ugurlara degişli bitewi Kanunlary (meselem «Dil hakyndaky» Kanun, «Zähmet hakyndaky» Kanun we ş.m.) permanlar, buýruklar, kararlar, görkezmeler, dürli düzgünnamalar ýaly resminalary öz içine alýar.

2. Edaralaryň iş kagyzlary ýerli edaralardyr guramalaryň iş dolandyryşynda ýöredilýän ýygnaýyň beýany, arza, terjimehal, ygtyýarname, bildiriş, talapnama, şertnama, dil haty, düşündiriş, çagyryş haty, güwanama, kepilnama we başgalar ýaly görnüşlerde bolýar.

3. Raýatlaryň şahsy resminamalaryna pasport, raýatyň şahsyýetini tassyklaýan dürli şahadatnamalar, partiýa bileti, harby bilet, diplomlar, zähmet depderçesi, dürli guramalara agzalyk biletleri, hasap depderçesi we başgalar ýaly resminamalary degişli hasap edýärler.

Resmi-iş stiliniň özüne mahsus, şonuň žanrlarynda ýörgünli ulanylýan ýörite adalgalary, sözleriň, söz düzümleriniň toplумы, sözlemleriň aýratyn grammatik gurluşlary bolýar. Hatda käbir resminamalaryň ýörite kabul edilen nusgalary hem bolýar we şol nusga esasynda olaryň taýýar görnüşindäki hem-de gerekli wagty dolduryp ulanyp bolýan ülnüleri-de (resmi blanklary) bolýar. Bu hem resmi-iş stiliniň beýleki stillerden tapawutlanýan esasy aýratynlyklarynyň biridir.

Resmi-iş stilinde sözler, söz düzümleri diňe göni manylarynda ulanylýarlar, olara göçme manylylyk, ekspressiwlik, täsir ediji çeperçilik serişdeleri mahsus dälir we olar bu stiliň žanrlarynda duş gelmeýärler. Sözlemleriň gysga we düşnükli bolmagy, resminamalarda berilýän maglumatlaryň önän dogry we takyk bolmagy talap edilýär.

153-nji ýumuş. Aşakdaky nusgadan peýdalanyň, başga mazmunda «Arza» ýazyň.

Döwletmämmet Azady adyndaky
TMDDI-niň rus dili we edebiýaty
fakultetiniň dekany Oraz Myratgel-
diýewe şu fakultetiň 2-nji ýyl talyby
Berdi Ýazmyradowdan

Arza

Maşgala ýagdaýym sebäpli maňa 2015-nji ýylyň 23-nji noýab-
ryndan 26-njy noýabry aralygynda okuwdan rugsat bermeginizi haýyş
edýärim.

Goly

B. Ýazmyradow

22.11.2015

154-nji ýumuş. Aşakdaky resminamanyň böleklerini peýdalanyň, bildiriş ýazyň.

1. Resminamanyň ady (bildiriş);
2. Bildiriş edilýän çäräniň geçirilýän wagty;
3. Çäräniň geçiriljek ýeri;
4. Gün tertibi;
5. Gol ýa-da guramaçylyk edýän kärhana.

155-nji ýumuş. Ýygnagyň beýanynyň esasy böleklerini öwreniň. Berlen nus-
gadan ugur alyp, ýygnagyň beýanyny ýazyň.

Ýygnagyň beýany

Beýan – bu edaralaryň ýygnaklarynda, mejlislerde, maslahatlarda
garalýan meseleleriň ara alnyp maslahatlaşylmagynyň gidişini beýan
edýän we kabul edilýän kararlary görkezýän dokumentdir.

Beýan aşakdaky ýaly sekiz bölekden durýar:

1. Dokumentiň ady we tertip sany;
2. Ýygnagy geçiren guramanyň ady;
3. Ýygnagyň bolan wagty;
4. Ýygnaga gatnaşan adamlaryň sanawy;
5. Ýygnagyň prezidiumy hakyndaky maglumat;

6. Ýygnagyň gün tertibi;
7. Dokumentiň (beýanyň) mazmuny:
 - a) diňlenildi;
 - b) sorag-jogap berildi;
 - ç) çykyp geplediler;
 - d) karar kabul edildi;
8. Dokumentiň aşagynda çekilýän gollar.

(K.Babayew, Dokumentleriň we iş kagyzlarynyň türkmen dilinde ýazylyşy. Aşgabat, 1993)

Ýygnagyň beýanynyň gysgaldylan mysaly nusgasy

Döwletmämmet Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri
institutynyň rus dili we edebiýaty fakultetiniň

Ýygnagynyň beýany №6

2015-nji ýylyň 17-nji fewraly

Aşgabat şäheri

Ýygnagyň prezidiumy

Başlygy

ady we familiýasy

Agzalary

atlary we familiýalary

Kätibi

ady we familiýasy

Gatnaşdylar: 35 adam (sanawy beýana çatylýar)

Gün tertibi: Okuw ýylynyň I ýarymýyllygynyň jemleri we
II ýarymýyllygyna taýýarlyk hakynda

Diňlenildi: Okuw ýylynyň I ýarymýyllygynyň jemleri we
II ýarymýyllygyna taýýarlyk hakynda fakultetiň dekanynyň (ady we
familiýasy) çykyşy (çykyşyň esasy mazmuny ýazylýar)

Sorag berildi (kimiň nähili sorag berendigi ýazylýar)

Jogap berildi (çykyş edýäniň berlen soraga jogaby ýazylýar)

Çykyş etdiler:

A.Orazow (çykyşynyň esasy mazmuny ýazylýar)

Ç.Amanow (çykyşynyň esasy mazmuny ýazylýar)

Karar:

Fakultetiň işiniň okuw ýylynyň I ýarymýyllygynyň jemleri we II ýarymýyllygyna taýýarlygy hakynda dekanýň çykyşyny makullamaly

Başlyk goly ady we familiýasy

Kätip goly ady we familiýasy

(Gün tertibinde 2-nji mesele bar bolsa, onuň beýany hem 1-nji meseläniň gurluşyna meňzeş görnüşde ýazylýar)

156-njy ýumuş. Aşakdaky berlen bölekleriň we gurluşyň esasynda «Dil hatyny» ýazyň.

1. Resminamanyň ady;
2. Dil hatyny berýän adamyň familiýasy, ady we atasynyň ady, wezipesi;
3. Puluň möçberi ýa-da alnan zadyň sanawy;
4. Sene;
5. Goly.

Puluň möçberi san we ýaýyň içinde söz bilen ýazylyp görkezilýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Resmi-iş stili nirelerde ulanylýar?
2. Bu stiliň haçan we nähili ýagdaýlarda emele gelendigini aýdyp beriň.
3. Resmi-iş stiliň nähili žanrlary bar we olara haýsy resminamalar degişli bolýar?
4. Resmi-iş stili nähili aýratynlyklara eýe?

3. Ylmy stil

Ylmy stil ylmy, ylmy-tehniki işleri ýazmakda, ylmyň, bilimiň dürli pudaklarynda, ýagny ylmy döredijilikde, alymlaryň, ylmy işgärleriň ýazýan ylmy-barlag işlerinde, pikir ýöretme häsiýetli ylmy tekstleri düzmekde ulanylýar.

Türkmeniň Horezmi, Biruny, Jürjany, Lukman Hekim, Faraby, Mäne baba, Sarahsy, Zamahşary ýaly alymlary, akyldarlary öz döredijiligi bilen dünýä ylmyna ummasyz goşant goşup, meşhurlyga eýe

bolan şahsyýetlerdir. Bular hakda hormatly Prezidentimiz: «Adamzat gymmatlyklar hazynasynyň baýlaşmagynda, pelsepe, saz, edebiýat, dil, matematika, himiýa, astronomiýa, geologiýa, lukmançylyk ýaly ylymlaryň kämilleşmeginde Muhammet Horezmi, Abulsagyt Abulhaýyr, Abu Nasr Faraby, Abu Reýhan Biruny, Ibn Sina, Mahmyt Kaşgarly, Mahmyt Zamahşary, Hoja Ahmet Ýasawy, Nejmeddin Kubra, Alyşir Nowaýy, Baýram han, Nurmuhamet Andalyp, Döwletmämmet Azady, Magtymguly Pyragy kimin ylym dünýäsinde müdimi meşhur akyldarlarymyzyň, kalam güýjüni, kalam gudratyny äleme ýaýan söz ussatlarymyzyň taýsyz hyzmatlarynyň ýatandygyny görenimizde, kalbymyzy milletimize bolan beýik buýsanç, çäksiz guwanç duýgulary gurşap alýar» diýmek bilen, olaryň işine uly baha berýär («*Paýhas çeşmesi*»). Emma olaryň işleri, köplenç, arap, pars dillerinde ýazylypdyr. Şoňa görä-de, ylmy stiliň esasy ýüze çykan we kemala gelen döwrüni XX asyryň başlaryna diýip belleýärler. Sebäbi şol ýyllarda Türkmenistan respublikasy döredilip, resmi taýdan ylmy edaralar, dünýewi mekdepler açyldy we ylmyň dürli ugurlary boýunça ylmy işler, okuw kitaplary ýazylyp, dersler okadylyp başlandy. Bu bolsa, öz gezeginde, diliň şol pudaklarda işjeň ulanylmagyna, hersiniň özüniň leksik düzüminiň, sözleri ulanylyş usullarynyň-stiliniň döremegine şert döretti. Şeýlelikde, türkmen edebi diliniň **ylmy stili** döredi, ösdi, kämilleşdi. Emma XX asyryň 70-nji ýyllaryndan soň rus diliniň ulanylyş çägi has giňedi, ylmy işler, dissertasiýalar rus dilinde ýazylmaly edildi, ýokary we ýörite orta mekdeplerde dersleriň köpüsi rus dilinde okadyldy. Bu bolsa türkmen diliniň ylmy, ylmy-önümçilik pudaklaryndaky ulanylyş gerimini örän çäklendirdi, ösüşini belli bir derejede bökdedi.

Türkmen diliniň, şol sanda onuň ylmy stiliniň ulanyş geriminiň giňelmegine, ýerine ýetirýän hyzmatynyň artmagyna, beýleki stillerde bolşy ýaly, Türkmenistanyň Garaşsyzlyga eýe bolmagy aýgytly täsir etdi. Ylmy işleri türkmen dilinde ýazmak, ýokary okuw mekdeplerinde, ýörite orta mekdeplerde ähli dersleri türkmen dilinde okatmak «Dil hakynda» Kanunyň esasynda resmi taýdan kanunlaşdyryldy. Bu bolsa ylmy stiliň ylmyň ähli pudaklarynda öz hakyky hyzmatyna eýe

bolmagyna, şonuň netijesinde onuň sözlük düzüminiň baýlaşmagyna, ylmyň dürli pudaklaryna mahsus bolan ýörite täze adalgalaryň döredilmegine, sözleriň, söz düzümleriniň bu pudakda täze manylarda işjeň ulanylmagyna oňaýly şert döretdi. Ylmy stiliň sözlük düzümi hem, grammatik gurluşy hem hil taýdan-da, mukdar, möçber taýdan-da uly ösüşe, özgerişe eýe boldy, kämil derejä ýetdi. Häzirki döwürde dürli ylmy işleriň, dissertasiýalaryň, okuw kitaplarydyr gollanmalaryň, ylmy makalalaryň ýazylmagy, «Bilim», «Türkmenistanda ylm we tehnika» ýaly ylmy, ylmy-usuly neşirleriň döredilmegi we olarda ylmy işleriň, ylmy, ylmy-populýar makalalaryň çap edilmegi hem bu stiliň döwrüň talabyna laýyk derejede ösmegine, kämilleşmegine giň ýol açdy.

Ylmyň köpugurly bolýanlygy sebäpli ylmy stiliň sözlük düzümi, onda ulanylýan sözler, adalgalar hem ylmyň dürli ugurlaryna degişlidir we köpdürlüdür. Bu stilde ylmyň dürli pudaklaryna degişli adalgalardan başga-da, şol pudaga ýakyn bolan hünärmentçilik leksikasy hem adalga hökmünde ulanylýar. Sözler göni manysynda ulanylyp, köpmanylylyga, göçme manylylyga, ekspressiwlige ýol berilmeýär. Sözlemlerdäki öňe sürülýän pikirler anyk mysallar arkaly delillendirilýär, getirilýän maglumatlaryň anyk, dogry we düşnükli bolmagyna aýratyn üns berilýär.

Ylmy stilde ylmyň dürli pudaklaryna degişli ***ylmy işler, monografiýalar, dissertasiýalar, okuw kitaplarydyr gollanmalary, ylmy-populýar makalalar, ylmy forumlarda, maslahatlarda edilýän çykyşlar*** ýazylýar.

157-nji ýumuş. Türkmen dili dersinde geçilýän temalaryň birine degişli adalgalary ýazyň we olardan peýdalanyň, gysgaça çykyş taýýarlaň.

158-nji ýumuş. Ylmyň aşakdaky pudaklarynyň hersine degişli 10 sany adalga tapyp ýazyň, şol pudaklaryň birine degişli sözleri ulanyň sorag-jogap düzüň.

Dil bilimi:

Edebiýat:

Geografiýa:

Taryh:

Filosofiýa:

159-njy ýumuş. Aşakdaky teksti göçürin, onuň ylmyň haýsy pudagyna degişlidigini anyklaň, adalgalaryň ulanyş aýratynlygyny düşündiriň.

Guşlar ýyly ganly hordalylardyr. Olaryň ýüregi dört kameralydyr. Hamynda mähzleri ýokdur, bedeni buýnuz ýelekler bilen örtülendir, äňleri dişsizdir. Guşlar uçuşa uýgunlaşmagyň täsiri astynda doly kemala gelen hordaly haýwanlaryň ýeke-täk klasydyr. Olaryň öň aýaklary ganat görnüşindedir. Guşlaryň 8500-den gowrak görnüşü bar.

160-njy ýumuş. Aşakdaky adalgalary ylmyň haýsy pudagyna degişlidigine baglylykda toparlara bölüp ýazyň. Şol toparlaryň birine degişli edilen adalgalary peýdalanyň, gysgaça çykyş taýýarlaň.

At, dessan, ýylylyk, şahsyýet, kyssa, süýrenijiler, sypat, şygyr, jemgyýet, aýykläýjy, ýagtylyk, aýyrgyç, hekaýa, möýler, düşüm, halk, jandar, halk döredijiligi, tizlik, bognaýaklylar, baglaýjy, massa, biologiýa, dil.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ylmy stil nirede ulanylýar?
2. Ylmy stiliň haçan we nähili şertlerde emele gelendigini aýdyp beriň.
3. Ylmy stile nähili sözler, adalgalar mahsus we olar nähili ulanyş aýratynlygyna eýe?
4. Ylmy stilde nähili işler ýazylýar?
5. Ylmyň bir pudagyna degişli adalgalary ýazyň we olaryň aýratynlygyny kesgitläň.

4. Çeper stil

Çeper stil çeper döredijilikde giňden ulanylýan iň gadymy stil hasap edilýär. Sebäbi çeper döredijilik halkyň durmuşynda has gadymy döwürlerde döräpdir we şol döwürlerden bari dürli görnüşlere eýe bolup, ösüp, özgerip, kämil derejede biziň günlerimize gelip ýetipdir. Munuň şeýledigine nesilden-nesle geçip, örän kämil derejede bize gowşan «Görogly», «Gorkut ata» şadessanlarynyň, «Şasenem-Garyp», «Leýli-Mejnun», «Zöhre-Tahyr», «Gül-Bilbil», «Hüýrlukga-Hemra» ýaly ençeme dessanlaryň, türkmen halk döredijilik eserleriniň erteki, rowaýat, atalar sözleridir nakyllar, läleler, monjugatdylar, hüwdüler, ýaňyltmaçlar, sanawaçlar, tapmaçlar ýaly dürli görnüşleriniň my-

salynda görmek bolýar. Çeper stilde döredilen bu eserler halkyň ruhy baýlygynyň ajaýyp nusgalarydyr. Halkyň pähim-paýhasyny, akyl-parasatyny özünde jemleýän bu ajaýyp eserler barada hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öz buýsanjyny şeýle beýan edýär: «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly», «Şasenem-Garyp», «Zöhre-Tahyr», «Saýatly-Hemra» kimin dürdäne eserlerimiz milletimiziň egsilmez gorudyr, ynsan ýüreklerini ysnyşdyrýan, dostluga, doganlygy wagyz edýän adamzat pähiminiň örän seýrek duşýan ajaýyp dürdäneleridir («*Paýhas çeşmesi*»). Türkmeniň şonuň ýaly ruhy gymmatlyklarynyň hatarynda çeper stiliň serişdelerini ussatlarça ulanmagy başaran we şonuň netijesinde näýbaşy eserleri döreden nusgawy şahyrlar Azadynyň, Magtymgulynyň, Andalybyň, Zeliliniň, Seýdiniň, Mollanepesiniň, Keminäniň, Şabendäniň we başgalaryň çeper döredijiligini, olaryň halkymyza miras goýan ölmez-ýitmez dessanlarydyr şygryrlaryny hem görkezmek bolar.

Çeper stiliň nusgalyk derejede ulanylyşyny ele alan we öňki ussat şahyrlaryň, ýazyjylaryň çeper döredijilik döplerini üstünlikli dowam etdiren döwürdeş şahyrdyr ýazyjylaryň, häzirki döwrüň prozasyna, poeziýasyna, dramaturgiýasyna degişli eserleri hem çeper stili, ondaky dil serişdelerini ulanmagyň we şonuň netijesinde bu stili döwrebap ösdürmegiň, kämilleşdirmegiň özboluşly nusgalary hasap edilýär.

Çeper stilde sözler diňe göni, asyl manysynda däl-de, eýsem göçme manyda-da ulanylyp, olaryň adamyň duýgusyna täsir edijilik hyzmaty artýar. Munda şol maksat bilen sözlerde göçme manylylygyň ýüze çykyşynyň metafora, metonimiýa, sinekdoha ýaly usullary ulanylýarlar, omonimler, sinonimler, antonimler bolsa çeperçilik serişdesi hökmünde özlere mahsus stilistik hyzmatlary ýerine ýetirýärler (bu barada degişlilikde öňki geçilen temalara seret). Bu bolsa eseriň diliniň şireli, täsirli bolmagy, wakalaryň obrazly, çeper beýan edilmegi üçin örän ähmiýetlidir.

Bu stilde ýazyjydyr şahyrlar diliň ekspressiw-emosional öwüşgin döredýän, pikiriniň täsirçiligini güýçlendirýän fonetik, grammatik, leksik, semantik serişdelerini, şonuň ýaly-da atalar sözleridir nakyllary,

frazeologizmleri, durnukly aňlatmalary we ş.m. saýlap alyp, şolaryň kömegi bilen öz eserlerini bezeýärler, baýlaşdyrýarlar, çeperçiligini artdyrýarlar.

Çeper stiliň aşakdaky žanrlary we görnüşleri bar:

1. **Proza žanry.** Bu žanryň *hekäýa, nowella, powest, roman, epopeýa* ýaly görnüşleri bar. Oňa halk döredijilik eserlerinden *ertekiler, rowaýatlar, nakyllar, atalar sözi, matallar, şorta sözler, ýomaklar, ýaňyltmaçlar* ýaly görnüşleri degişli hasap edilýär.

2. **Poeziýa žanry.** Bu žanra *poema, goşgy, oda, ballada, elegiýa*, halk döredijilik eserlerinden bolsa *áýdymlar, läleler, hüwdüler, tapmaçalar, monjugatdylar* ýaly görnüşleri degişli bolýar.

3. **Drama žanry.** Bu žanryň *komediýa, tragediýa, drama, pýesa, kinossenariý, intermediýa* ýaly görnüşleriniň bardygyny belleýärler.

4. **Garyşyk žanr.** Oňa başgaça **liro-epik žanr** hem diýilýär. Bu žanrda *dessanlar, eposlar* ýazylýar. Bu eserlerde hem proza, hem poeziýa žanrlarynyň elementleri ulanylýar.

Çeper stiliň bu žanrlary, esasan, onuň ýazuw görnüşine degişli bolýar. Onuň janly gepleýiş görnüşine bu žanrdaky eserleri okamak, aýtmak, ýerine ýetirmek bilen meşgullanýan döredijilik işgärleri bolan artistleriň, bagşylaryň sahnadaky çykyşlary, radioda, teleýaýlymda berilýän çeper okaýyşlar, dürli sahna oýunlary, diktorlaryň, konsertleri, satiriki oýunlaryň alyp baryjylarynyň, olary ýerine ýetirijileriň çykyşlary degişlidir. Olar hem öz çykyşlarynda çeper stile mahsus bolan we diliň täsirlilikini, şirelilikini artdyrýan dürli çeperçilik serişdelerinden peýdalanýarlar.

Çeper stil diliň beýleki stillerinden tapawutlylykda özüniň käbir aýratynlyklaryna eýedir.

Çeper stilde sözler, sözlemler diňe bir habar beriş, maglumat saklaýyş hyzmatyny däl-de, eýsem adamlaryň duýgusyna täsir edijilik hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Şol hyzmaty ýerine ýetirmek üçin ondaky sözleriň göçme mana, many öwüşginlerine eýe bolmagyna täsir edýän dürli çeperçilik serişdeleri ulanylýar. Käte wakalary bolup geçýän,

ýüze çykýan döwrüne, nirede bolýandygyna laýyk beýan etmek, oňa gatnaşýan gahrymanlaryň dil aýratynlygyny, sowatlylyk, medeniýetlilik derejesini, kärini we ş.m. takyk görkezmek maksady bilen bu stilde beýleki stillere degişli sözleriň, adalgalaryň, söz düzümleriniň, hatda ýönekeý gepleşik, dialekt sözleriniň hem ulanylmagy mümkin.

Çeper stilde sözleýşiň *hekaya etme, suratlandyрма, pikir ýöretme* ýaly görnüşleriniň hemmesi hem ulanylýar. Onda sözleýşiň täsirlilikini güýçlendirmäge hyzmat edýän leksik, semantik, fonetik, grammatik serişdeler, *antíteza, inwersiýa, meňzetme* ýaly sintaktik gurluşlar köp duş gelýär.

161-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, olardaky ulanylan göçme manyly sözleriň, çeperçilik serişdeleriniň aşagyny çyzyň we olaryň ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

1. Bir peridir tawus kibi bezelmiş,
Gaşy keman, kirpik oky gezenmiş (*«Şasenem-Garyp»*).
2. Tende söweş edýär dirilik, ölüm,
Ýazmaga bu haly ejizdir elim (*A.Kekilow*).
3. Mal-garalar ýatagyna ýygnalýar,
Asudalyk bilen oba dem alýar (*Şol ýerde*).
4. Niçeler bar, haýyr islär, şer tapar,
Niçeler bar, gum diýr garbar, zer tapar (*Magtymguly*).
5. Ötürip men ýigitligiň baharyn,
Gutulmak ýok garrylygyň gysyndan (*Şol ýerde*).

162-nji ýumuş. Sözlemleri göçüriň, olardaky çeperçilik serişdesi hyzmatynda ulanylan stilistik gurluşlary tapyp aşagyny çyzyň we haýsy görmüşidigini aýdyp beriň.

1. Birini gyzgyn gün ýandyryp barsa,
Beýleki birini doňduryp barýa (*K.Gurbannepesow*).
2. Ol ýylgyryş ömürbaky,
Çykmaz meniň ýadymdan.
Beýle aýylganç ýylgyrşy,
Görmändim men adamda (*Şol ýerde*).

3. Nijäň ömri öter boldy ýüz salda,
Nijeleriň ömri bir aýa ýetmez (*Magtymguly*).

4. Birden şaglap geldi tomusyň ýagşy,
Diňse ýagşy, guýsa ondanam ýagşy (*K.Gurbannepesow*).

5. Onuň gorkana ýüzi, nurana gözleri ýalynsyz ýakýardy, otsuz köýdürýärdi (*G.Kulyýew*).

163-nji ýumuş. Sözlemleri göçürin. Çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylan sözleriň, söz düzümleriniň aşagyny çyzyň. Olaryň nähili hyzmaty ýerine ýetirýändigini anyklaň.

1. «Ene oturar, gyz geplär» etse, gapy «jyrk» edende, ziňk edip, aga-ýeňneden öň işikden jyklasa, jal-jal edip, jaýdan geplän sesi daşardan eşidilse, o zeyilli gyzlar soňlugy bilen nähili gyz bolup ýetişer? («*Zenan kalby*»). 2. Tanşanyňa üç gün, halaşanyňa baş gün bolmandyr. Asyl ýöne ýüregiňi üzüp böküp otyrýsň (*Şol ýerde*). 3. Şol gürründen soň Abadan eje birden halys ýan beräýdi. Ony garrylyk ýykmany, köňül köşgünde köşeşmeýän hasarat ýykdy (*Şol ýerde*). 4. Ol (*Magtymguly Garlyýew*) mydama duýgy sandygyndan joşup aýdardy. Hiç mahal dil ujundan aýtmadyk Çuwalýň tüýs ýürekden joşup, saz keşdeleri bilen bezäp aýdýan aýdymlyary muşdak göwünleri mazaly joşdurýar, kalbynda gozgalaň turuzýar («*Türkmen dünýäsi*»). 5. Kuwwat pälwan çille mes iner kimin kükredi (*Gurbanguly Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

164-nji ýumuş. Tekstleri okaň, olary proza žanrynyň haýsy görnüşine degişlidigini we nähili aýratynlygynyň bardygyny düşündiriň.

1. Gadym eýýamda Rum diýen bir ýurt bolup, onuň patyşasynyň adyna Azatbagt diýen ekenler. Ol adylykda Nowşirwança, sahylykda Hatam Taýça şöhrat gazanan eken (*Mir Amman*).

2. Ortada sazyň sesine aýagyňy goşup, simap ýaly titräp, töwe-regine nur saçyp tans edip duran Bagtygül onuň ýetmeli arzuwynyň iň belent depesine öwürüldi. Bekmyrat duş gelen ähli böwetleri aç gurt ýaly böwsüp, şol belent depä çykmagy ýüregine düwdi (*B.Seýtäkow*).

3. Garynja gabarasy boýunça özünden ep-esli uly bolan çekirtgäni süýräp barýan eken. Muny görenler:

– Garynja serediň-ä, horajyk göwresi bilen agyr ýüki süýräp barýar – diýipdirler. Garynja bolsa:

– Mertler göwresi bilen däl-de, zähmetsöýerligi we dogumlylygy bilen tapawutlanýar – diýip, öz ýoly bilen gidiberipdir («*Garagum*»).

165-nji ýumuş. Tekstleri okaň, olaryň poeziýa žanrynyň haýsy görnüşine degişlidigini we bu görnüşň nähili alamatlarynyň bardygyny aýdyp beriň.

1. Sallançaga salaýyn,
Balama gurban bolaýyn.
Ballym, başyň agyrsa,
Derdiňi özüm alaýyn.

2. Garşyda goşa çynar,
Ýapragy düşe çynar.
Men saňa näme diýdim?
Ýylba-ýyl ýaşa, çynar!

3. Bu üzüm turşumtykja üzüm, turşumtykja bolsa hem, süýjüm-tikje üzüm.

4. Entden-ä, entden,
Sesi geler kentden,
Sakgaly etden,
Burny polatdan.

5. Ala dagyň arçasy,
Mawy, begres parçasy.
Enem-atam gül bolsa,
Men olaryň nowçasy.

166-njy ýumuş. Çeper stiliň proza žanrynyň haýsy görnüşleriniň bardygyny, olaryň esasy aýratynlyklaryny we olara degişli haýsy eserleri bilýändigini ýazyň.

167-nji ýumuş. Çeper stiliň poeziýa žanrynyň görnüşlerini, olaryň esasy alamatlaryny we şol görnüşlere degişli eserleri aýdyp beriň.

168-nji ýumuş. Aşakdaky tekstleri okaň. Olaryň nähili eserdendigini we çeper stiliň haýsy žanryna degişlidigini, ony nähili aýratynlygynyň esasynda kesgitleýändigini düşündiriň.

1. Bir gezek Nasreddin darajyk ýodadan ýöräp gelýär eken. Şonda ol ýodajykdan özüne garşy gelýän bir baýa duş gelipdir. Nasreddini gören baý ulumsylyk bilen:

– Men her öňýeten samsyga ýol bermegi endik etmändirin – diýip, tekepbirlik edipdir.

Nasreddin bolsa:

– Men-ä endik edipdirin – diýip, edeplilik bilen bir gyra çekilip, oňa ýol beripdir.

2. Oguz çagalygynda-da, ösüp-ulalýarka-da, kämillik ýaşyna ýetende-de mydama şükür we zikr edip, Allatagallany ýatlap gezer erdi, ýaradanyň ýardamy oňa ýar bolar erdi. Edep, hünär, ok atmak we at çapmakda hemmeleriň dilinde mysal bolupdy.

3. Eý, balam, Anuşirwan diýipdir: «Ajy bolsa-da dogry (hak) söz aýtgyn».

Ýene diýipdir: «Syryňy duşman bilmesin diýseň, dostuňa aýtmagyn».

4. Rawylar andag rowaýat kylarlar kim: Diýarbekir diýgen bir säher bar erdi, anyň patyşasyga Şaapbas diýer erdiler...

...Emma mollasy: «Oka» diýensoň, Garyp goluga kitapny alyp, könlüde gam, gözüde nem ýar ýoluga bakyp, «Ýarym gelmedi» diýip, bu gazalny okady:

Eý ýaranlar, musulmanlar,
Ne boldy, ýarym gelmedi?
Dogan, gardaş, mähribanlar
Ne boldy, ýarym gelmedi?

Elkyssa Garyp bu sözni tamam etdi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Çeper stiliň gadymylygyny delillendirýän nähili maglumatlar bar?
2. Bu stiliň özüne mahsus bolan aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
3. Çeper stiliň haýsy žanrlary bar?
4. Her žanra degişli görnüşlerini aýdyp beriň.
5. Çeper stil beýleki stillerden nähili tapawutlanýar?

Tekstler

TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI GURBANGULY BERDIMUHAMEDOWYŇ BILIM, YLYM BARADAKY PARASATLY SÖZLERI

Türkmenistanda bilim ulgamy – munuň özi ýöne bir ykdysadyýetiň möhüm pudagy bolmak bilen çäklenmeýär.

Bu – biziň çagalarymyzdyr, biziň ýaşlarymyzdyr, biziň mugallymlarymyzdyr. Dürli nesilleriň we ykballaryň iňňän çylşyrymly baglanyşygydyr.

Biziň bilime, ylma aýratyn hormat goýýan halkymyz bar.

Türkmen Oguz han döwründen bäri kitaby iň ýokary ruhy gymmatlyk, mukaddeslik saýypdyr.

Meniň baş maksadym dünýäniň iň ösen talaplaryna laýyk gelýän bilim ulagamyny size elýeterli etmekden ybaratdyr.

Bagtyýar geljegimiziň girewi bolan ruhubelent, ylymly-bilimli ýaşlary terbiýelemek biziň baş maksadymyzdyr.

Türkmenler geçmişde medeni-ruhy we ylmy ösüşleri bilen dünýä ýaň salan beýik halkdyr.

Ýaş neslimiziň bilim, ylym we öz hünär taýýarlygynyň dünýä derejesinde ýokary görterilmeginiň esasynda Watanymyzyň halkara jemgyýetçiliginiň iň ösen kuwwatly ýurtlarynyň birine öwrüljekdigine berk ynanýaryn.

Döwletimizde bilim, ylym babatda gazanylan ösüşler we amala
aşyrylýan özgertmeler bilen mugallymyň hem,
okuwçynyň hem önünde ägirt uly döredijilik
mümkinçilikleri açylýandyr.

«Ýüz okasaň – ýat, müň okasaň – binýat» diýen
ata-babalarymyz bilimiň yzygiderli we dowamly
bolmalydygyny pent edipdirler.

Bagtyýar zamanamyzda gülläp ösüşin aýdyň ýoluna düşen ata
Watanymyzyň geljegi ýaşlarymyza baglydyr.

Ýaş nesillerimiziň baş maksady pederlerimiziň ruhy
siňen mukaddes ene topragymyzy, ata Watanymyzy jandan
söýmekden, ony gözün göreji deýin goramakdan,
döwrebap bilim-terbiýe almakdan, ylym we
hünär öwrenmekden ybarat bolmalydyr.

Ylym diňe bir zehin däl-de, eýsem, üýtgeşik ukyby,
maksada ýetmek üçin erk-islegi we erjelligi talap edýän,
agyr we tutanýerli, hysyrdyly zähmetdir.

Biz halkymyzyň «Bilimli nesil – kuwwatly Watan»
diýen parasatly ýörelgesine eýerip, ýaşlaryň öz
zehin başarnyklaryny işde, durmuşda ussatlyk
bilen ulanyp bilmekleri üçin amatly
şertleri döretmelidiris.

Adamzat jemgyýeti hiç wagt ylymsyz ýaşap bilmez, ylym
ynsanyýetiň in uly baýlygydyr.

Her bir döwletiň ösüş depgini, halkyň ýaşayyş derejesi,
esasan, onuň ylym-bilim binýadynyň
berkligine baglydyr.

«Ylymly il ozar, ylymsyz il tozar» ýa-da «Bilegi güýçli
birini ýykar, bilimi güýçli – müňini» diýen ylmyň
ähmiýetliligini ündeýän pähim-parasatlaryň
aňyrsynda halk ykbaly ýatandyr.

Ylym adamzadyň iň uly baýlygydyr.

Biziň ýaşayan döwrümiziň iň gymmatly baýlygy,
iň güýçli gudraty bilimdir.

Gün bolmasa, nur, kök bolmasa, daragt, ylym we
bilim bolmasa, bagtyýarlyk bolmaz.

Ylym egsilmez hazynadyr.

Gidiji bolma

Gel, köňlüm, men saňa nesihat kylaý:
Watany terk edip gidiji bolma.
Özüňden egsik bir gaýry namardyň
Hyzmatynda gulluk ediji bolma.

Akmaýyn galmazdyr bir akan aryk,
Bir tendäki adam semiz, kä aryk,
Bir ýüzi çirikdir, bir ýüzi ýaryk,
Çirik diýip, gaty söz aýdyjy bolma.

Ýagşylardan hergiz çykmaz ýamanlyk,
Asly ýaman bolsa, çykmaz ýagşylyk,
Aslyna tartadyr ýüwrük, çamanlyk,
Ýüwrükni çamanga satyjy bolma.

Çagyrylan ýere bar, otur-da turma,
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme,
Utanmaz adam dek süýrenip ýörme,
Buýrulmagyn işni ediji bolma.

Döwletli ogullar ýaşda baş bolar,
Ýaşaganda, bidöwletler ýaş bolar.
Rehimsiz zalymlar bagry daş bolar,
Barar ýere kesek atyjy bolma.

Magtymguly

Ýykmaýan ärden

Hiç köňül şatlygy çykamaz,
Bir köňül ýykmaýan ärden.
Ýagşylyk tamasyny etmäň,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

Kimse ile beglik eder,
Bir söý bilen ýola gider,
Kethudalyk ýyrak gider,
Ýaman söz çekmeýen ärden.

Ýagşy är il aýbyn açmaz,
Göre-bile haram içmez,
Ýaradan ýazygyn geçmez,
Gözýaşyn dökmeýen ärden.

Eglenmez, eýýam öwrüler,
Wagt täzeler, nyrh çöwrüler,
Agyr döwletler aýrylar
Bir agza bakmaýan ärden.

Öz-özünden akly ýetmez,
Akyllar sözüni tutmaz,
Garyplyk ýok bolup gitmez
On iş derk etmeýen ärden.

Ýigitlere ýasaw günü –
Gurda goýmaz şir awuny.
Pygamber bizar ýow günü
Ýoldaşa bakmaýan ärden.

Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl,
Bir guýruksyz itdir, gaçgyl
Nesihat ýokmaýan ärden!

Magtymguly

Märekä barmaz

Utanmaz adamdan namart ýagşydyr, –
Howatyr eýleýip, märekä barmaz.
Dendan – pena, zyban – dahan nagşydyr,
Leb bilen gaş her zybaga ýaraşmaz.

Akylly az gürlär, gorkar tilinden,
Namart aýyp gözlär dogan ilinden,
Bilbil jyda düşse gyzył gülünden,
Gülün arzuw eýlär, asala gonmaz.

Görün bu pelekniň naýza urşuny,
Ýygnaýyr ol çarhyň sowar harjyny,
Mert ýigitler atar, salar gyljyny,
Mün namart bolsa-da, bir merde sanmaz.

Pelek söwda talap, jana hyrydar,
Çarhyn terse aýlar, älem bikarar,
Magtymguly, ýüregimde bir ot bar,
Her aşykda munuň kibi ot ýanmaz.

Magtymguly

Ýagşy sözlemek hakynda

Oňsuksyzrak häsiýetli bir oğlan bar eken. Hemişe ulular bilen hem, ýaşyttaşlary bilen hem dawalaşyp, olaryň göwnüne degip gezýär eken. Töweregindäkiler hem, kakasy hem oňa özüni alyp barşynyň gowy dældigini, onuň adamlardan özüni daşlaşdyrýandygyny näçe düşündirjek bolsalar hem, oğlan bu häsiýetinden saplanyp bilmändir. Ýogsa sähel salym geçenden soňra, göwnüne degen adamyndan ötünç soramagy hem kiçilik bilmeýär eken. Diýeni bilen düşündirip bilmejegini aňan kakasy oňa mysalyň üsti bilen düşündirmegi karar edýär. Bir gün ol ogluny ýanyna çagyryar-da, onuň eline çüýden doly bir gap we owadan, ýasy tagta berýär:

– Oglum, sen bu ýaramaz häsiýetiň bilen hoşlaşyp biljek däl. İn bolmanda, özüňe edýän zyýanyňy bileriň ýaly, her gezek dawa-jedele giren wagtyň şu tagta bir çüý kak. Oňardygyňça kakýan çüýleriňi azaltjak bol.

Oglan kakasynyň tabşyrygyny ýerine ýetirmäge tüýs ýüregi bilen çalyşýar. Birinji hepde ol örän köp çüý kakmaly bolýar. Soňra kakasynyň diýeni ýadyna düşüp, ýuwaş-ýuwaşdan özüne buýurmaga çalyşýar, kakýan çüýleriniň sanyny gün-günden azaltmagy başaýar. Ahyry bir gün hiç çüý kakmaýar – öz ýaramaz häsiýetini ýeňip geçmegi başaýar. Bu barada begenjini kakasyna buşlaýar. Kakasy ogluny öwýär we indi her bir dawasyz geçen güni tagtadan bir çüýi sogurmaga tabşyrýar. Ahyry bir gün ähli çüýleri sogran yetginjek muny hem kakasyna buşlaýar. Kakasy ýene tagtany alýar-da, ogluna ýüzlenýär: «Berekella, oglum! Ýaramaz häsiýetiňi ýeňip bilipsiň, emma şu çüýleri kakan ýeriňe bir seret. Ilkibada bu tagta nähili bitindi, owadandy. Indi bolsa, seniň kakyp, soňra sogran çüýleriň yzy tagtany zaýalapdyr. Çüýüň yzlary hiç wagt bitmez, tagta öňküsi ýaly bitin bolmaz. Adamlaryň göwni hem edil şu tagta, seniň olar bilen edýän her bir dawaň çüý ýalydyr. Her bir ýaman söz adamlaryň kalbynda yz goýýandyr. Ýaramaz söz aýdan adamyň seni bagyşlap hem, seniň bilen oňşukly ýaşap hem biler, emma onuň kalbyndaky yz aňsat-aňsat bitmez. Mydama ýagşy sözli bolmalydyr».

Dost diýeniň seniň ýüregiň kuwwatydyr, islendik kynçylyga düşen wagtyň ol saňa kömege ýetişer. Dostlугy gözüň göreji ýaly goramalydyr.

Hekaýatdan gelip çykýan iki sany akyly ýatlatmak isleýäris:

1. *Töweregiňdäkiler bilen oňşukly ýaşamak özüňe hem, ýoldaşlaryňa hem arkanyň ýaşayyş getirer.*

2. *Soň ökünip, ýalňyşyňy düzetjek bolanyňdan, ýalňyş goýbermäniň gowudyr, çünki seniň her bir ýalňyşyňdan aýy yz galar.*

(«Bilim» žurnaly, №4, 2015)

Şahyryň gözi

Illeriň gözünden üýtgeşik däldir
Şahyryň gözi.
Edil seňki ýaly Ak, Gara köldür
Şahyryň gözi.

Emma şol Gara, Ak sereden çagy,
Has ýagşy saýgarar garany, agy,
Gözüň aňysyndan aňşyrar çygy
Şahyryň gözi.

Gözüniň içinden bagry sereder,
Bagrynyň içinden şygry sereder.
Hiç haçan sapajak-supajak etmez –
Görejiň içine dogry sereder
Şahyryň gözi.

Görejiň içinden ýüregňi görer,
Halal, haram iýen çöregňi görer.
Garaz özi üçin gereğini görer
Şahyryň gözi.
Şeýle seretmegi başarmadymy –
Dälir ol
Şahyryň gözi.

Kerim Gurbannepesow

Enemiň üç gün ýazylan setirler

Sen barada galp setir çyrşamak jenaýatdyr,
Sen öwretdiň
galp sözüň, çyn sözüň yslaryny.
Beýik ene dilimde (diýmek, Seniň diliňde)
Paýlapdym il-günüme sözleriň rastlaryny.

Seniň diliňde gepläp, iliň gaşyna çykdy, m
Şol dil bilen ýazgardym biweçleň köstlerini.

Şol dil bilen pyşyrdap, Baş söygimi syzdyrdym,
Şol dil bilen göterdim mukaddes tostlarymy.

Bu gün meniň ýüregme ne tost, ne Söýgi gerek,
Içine giren biler bagrymyň seslerini.
Häzir meniň ýüregme uly bir derýa gerek,
Giňeltmäge öýüni, ýuwmaga poslaryny.

Müňläp ýasy görsem-de, beýle ýasy görmändim,
Atdyň Sen gerdenime ýaslaryň ýaslaryny.
...Bu gün ýüzläp adamy myhman edip duzuma,
Öz ajalyň bilen hem
köpeltdiň dostlarymy.

Kerim Gurbannepesow

Studentiň dilçä beren soragy

Garşydaş sözler kän:
Garalyk – Aklyk,
Gödeklik – Gözellik,
Rehimdar – Wagşy.
Batyrylyk – Namartlyk,
Barlyk hem Ýokluk –
Her ikisi biri-birine garşy.
Çuňluk – Belentlik hem garşydaş sözler
Emma nä sebäpden
Ikisem ýagşy?

Kerim Gurbannepesow

Humar

On tonna şöhraty omzuna atyp,
Şonça ýüki duýman barýar bir adam.
Bir mysгал şöhraty agzyna atyp,
Prospekte sygman barýar bir adam.

Kerim Gurbannepesow

Iki ýüzli kazy

Bir agaç ussasy bilen bir baýyň arasynda dawa bolup, işleri kaza düşüpdür. Ussa kazynyň ýanyna baryp:

– Men oňa iki gabsa ýasap berdim. Muzduny bermedi. «Berdim» diýip, dawa tutýar. Baýdan hakymy alyp berseň saňa bir nepis gabsa ýasap bereýin – diýipdir.

Kazy agaç ussasy bilen razylaşan. Ertesi baý gelip:

– Kazy agaç ussasynyň ýalan sözleýänini boýnuna goýup bilseň, saňa bir gowy sygyr bereýin – diýipdir.

Ussa ýene bir gün kazynyň ýanyna barsa, agzy gowşak diýýär. Ussa, belki, kazy gabsa berjegimi ýadyndan çykarandyr diýen niýet bilen töweregine seredip:

– Ajap bir jaý eken weli, ýöne gabsasy ýaramaz eken – diýipdir.

Ussanyň aýlawly sözüne derrew düşünen kazy:

– Bu jaýyň gaty gowy gabsasy bardy weli, ony bir sygyr süsüp, döwüp ötägitdi – diýipdir.

(«Payhaslar çemeni», Aşgabat, 2012)

Akyl ulugyzda bolar

Isgender Zülkarneýn: «Ölenimde ellerim açyk galaýsa, tä ellerimi ýumýançam, meni obalara aýlaň» diýip, wesýet edenmiş.

Bir gün Zülkarneýn amanadyny tabşyrmaly bolýar. Ine, onsoň ony eden tabşyrygyna görä, düýä ýükläp, obama-oba aýlap ugraýarlar.

Şeýlelik bilen, üç gün dagy geçirýärler, eli ýumulmaýar. Ahyrynda biri: «Dulda oturan ulugyz akyllly bolarmyş, geliň şolaryň birinden munuň sebäbini sorap göreliň» diýenmiş. Bu maslahaty makul bilip, bir jaýa barsalar, bir ulugyz otyr diýýär. Ondan edep bilen Isgender Zülkarneýniň elleriniň ýumulmaýanlygynyň sebäbini soraýarlar. Şonda ol gyz:

– Şonam bileňizokmy, ol-a: «Men ýeriň üstüni, astyny soradym. Ahyrynda hany meniň şu dünýäden alyp gidýän zadym?!» diýip, ellerini görkezip ýörşi – diýýär welin, Isgender patyşanyň eli şolbada ýumulýar.

(«Payhaslar çemeni», Aşgabat, 2012)

Myhmançylykda aýdylan tost

Entek sadalykdan zyýan çeken ýok,
Sada bolsun ogulyňyz, gyzyňyz.
Geçsin ýazlaryňyz hereket bilen,
Bereketli gelsin tylla güýzüňiz.

Törüňizde hemişelik guralan
Ýumşak sallançagyň ýatmasyn bady.
Saçagňyzda çörek, duz haltada duz,
Sönmesin ojakda ojaryň ody.

Duluňyzdan gelin baksyn Aý bolup,
Tüýnügňizden gelin bolup Aý baksyn.
Ýaman niýet bilen işikden giren –
Ýagşy niýet bilen işikden çyksyn.

Gurbannazar Ezizow

Ýogalýar eneler? Ýogalýar, arman,
Doýman ogullarnyň gamdyr bagtyndan.
Şeýdip, ene mährin görjek perzentler,
Ýetim bolup galýar aýny wagtynda.

Söweş güni söweş donuny geýen
Çaga ýurt ykbalyn goramak ne kyn?!
Watan üçin baş goýýarlar ogullar,
Bärde enelerimiz galýarlar ýetim...

Gurbannazar Ezizow

Säher turup, syl ýüzüňe çagaňy,
Päkligiňde bolup bilseň şonça bol.
Sen sanama gara saçyň agyny,
Sen sag-aman öreniňe monça bol.

Biz hemmämiz şatlyk üçin doguldyk
Şoň üçinem geçdik ine şunça ýol.
Şat günleriň köp bolmanna gynanma,
Şat günleriň bolanyňa monça bol.

Goňşyňy gozgama, göçmesin goňşyň,
Goý, öçmesin sen ölçerme oduny.
Aýaklaryň ätjek ädimin äder,
Göreçleriň görer görjek zadyny.

Säher turup syl ýüzüňe dünýäni,
Giňligiňde bolup bilseň şonça bol.
Bu dünýäňe mahsus ähli zatlaryň,
Senden sowlup geçmeýänne monça bol.

Erbet bor bu baglar geçse deňiňden,
Bu ýagyşlar seniň üçin ýagmasa.
Bagy ikiýana bulanda tupan,
Zerur çygy gül ýüzüňe degmese.

Gykuwlaşyp geçip gitse deňiňden,
Durnalaryň ýyllar kimin hatary.
Seni gozgamasa beýik ýasaýşyň,
Çözülen hem çözülmeli mataly.

Şoň üçinem syl ýüzüňe dünýäni,
Özüň hakda, goňşyň hakda pikir et,
Bu dünýäňe mahsus ähli zatlaryň,
Senden sowlup geçmeýänne şükür et.

Gurbannazar Ezizow

Maňa –
seniň gözleriňden gitme ýok.
Maňa –
seniň sözleriňden gitme ýok.
Düşün, bu dünýede soňky güne çen
Seniň şatlyk, hem gussaňa bagly men.

Seniň ýüpek gijeleňden gitme ýok.
Seniň aýdyň gündizleňden gitme ýok.

Bu garagol jahyllykdan giderin,
Ol hasaly gojalykdan giderin,
Çünki men olardan gitmän bilemok.
Emma seniň ykbalyňdan gitme ýok.

Men zemin.
Sen bolsa ullakan asman.
Saçyňy nur edip üstüme dökýäň.
Emma, düşün, läläm, şeýle gün dogar:
Saçlaryň gar bolup üstüme ýagar.
Şonda ak saçyňy sylp ýüzüme
Gararyn belentden ýeriň ýüzüne.

Men bir gyzda gözleriňi görerin.
Men bir gyzda sözleriňi görerin.
Şapakda görerin – ýaňagyň alyn.
Gijede görerin – ýaňagyň halyn.
Synlap ýapraklaryň ýüzünde derin,
Onda seniň gözyaşyňy görerin.

Zemin aýlanyp dur.
Oňatlyk örän!
Hiç bir güýje oň ýoluny tutma ýok.
Dünýäň her gülünde men seni görýän.
Şonuň üçin bu dünýeden gitme ýok.

Gurbannazar Ezizow

Oklukirpi

Daglara her paslyň özboluşly gelşi bar. Gara gyş goja daglaryň başyna ak telpekli possunyny geýdirse, bahar dürli gülleriniň ysyndan bark urýan gök begresini serpaý ýapar, çogly tomus tenekar şohleleriniň baglaryň şahalarynda düzümdüzüm, salkym-salkym bolup duran miweleriň ýaňagynda oýnatsa, sahy güýz özüniň içi mün bir görnüşli naz-u-nygmatdan doly desterhanyny giňden ýaýar...

Oglanlygyň oýundyr gülki bilen geçýän ähli döwrem hezildir, gyzyklydyr welin, ýöne tomusdyr güýze taý geljegi bolmaz. Tomsuň çogluja günlerini biz deň-duş oglanlarymyz bilen obamyzyň eteginden adaja ses edip akýan sapaly Sumbaryň kenarynda geçirerdik. Gün goja daglaryň arasyndan naýza boýy galyp-galmanam eýýäm eline bir kesemen çöregi alarsyň-da, öňüne goňşy-golamlardan ýygnanan 6-7 sany toklyny salyp, obanyň aşak etegine tarap ýola düşersin. Iki dagyň ortasyny tutup ýaýylyp ýatan ol ýerde bolsa daýhan birleşiginiň jenneti ýadyňa salyp duran, içi dürli-dümen ir-iýmişli gara baglygy bardy. Sumbaryň süýji suwundan wagtly-wagtynda ine-gana doýup duran baglar şeýle bir miwe getirerdi welin, şahasyny göterip bilmän ýegşeriler durardy (*Hekaýadan bölek*).

(*Begenç Abaýew, «Tebigat kyssalary», Aşgabat, 2011*)

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat: TDNG, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat: TDNG, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat: TDNG, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen geçiren duşuşygynda sözlän sözi. «Türkmenistan», 2010, 24-nji fewral.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat: TDNG, 2011.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. V tom. – Aşgabat: TDNG, 2012.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VI tom. – Aşgabat: TDNG, 2013.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – Aşgabat: TDNG, 2013.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat: TDNG, 2014.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VII tom. – Aşgabat: TDNG, 2014.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ýnsan kalbynyň ölçemejek nury. – Aşgabat: TDNG, 2014.
12. Türkmenistanyň Konstitusiasy. – Aşgabat, 2016.
13. Амансарыев Ж. Түркмен диалектологиясы. – Ашгабат, 1970.
14. Аннануров А. Дил билиминиң эсаслары. – Ашгабат, 1974.
15. Аннануров А. Түркмен дилиниң сөзлүк составы хақында. – Ашгабат, 1961.
16. Ахаллы С. Махмыт Кашгарлының сөзлүги ве түркмен дили. – Ашгабат, 1958.

17. *Акмаммедов О.* Түркмен дилиниң терминологик лексикасы. – Ашгабат, 1994.
18. *Аразкулыев С.* Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. – Ашгабат, 1961.
19. *Аразкулыев С.* Түркмен дилиниң фарап диалекти. – Ашгабат, 1991.
20. *Азымов П.* Түркмен дили (сөз ясайжы гошулмалар). – Ашгабат, 1950.
21. *Азымов П.* Түркмен дилиниң меселелери. – Ашгабат, 1969.
22. *Азымов П. ве башг.* Түркмен дили. Педагогик училищелер үчин окуп китабы. – Ашгабат, 1983.
23. *Бабаев К.* Түркмен дилиниң практики стилистикасына гириш. – Ашгабат, 1972.
24. *Бабаев К.* Документлериң ве иш кагызларының түркмен дилинде язылышы. – Ашгабат, 1993.
25. *Байджанов Б.* Антонимы в туркменском языке. – Ашхабад, 1991.
26. *Бердиев Б.* Түркмен дилинде архаизмлер. Канд. дис. автореф. – Ашгабат, 1989.
27. *Боржаков А.* Түркмен дилинде сөз ясалыш. – Ашгабат, 1994.
28. *Чоммадов О.* Түркмен дилиниң керки топар диалектлери. – Ашгабат, 1991.
29. *Чөңңәев Я.* Хәзирки заман түркмен дили. Лексика. – Ашгабат, 1988.
30. *Чөңңәев Я.* Түркмен дилиниң лексикасы. I бөлүм (Семасиология). – Ашгабат, 1973.
31. *Чөңңәев Я.* Хәзирки заман түркмен дилиниң лексикологиясы. – Ашгабат, 1972.
32. *Гелдимырадов А.* Түркмен дилинде омонимия хадысасы. – Ашгабат, 1980.
33. *Гелдимырадов А.* Түркмен дилинде вариантлашма. – Ашгабат, 1983.
34. *Куýасowa G.* Türkmen diliniñ zergärçilik leksikasy. – Aşgabat, 2011.

35. *Мухыев Х., Күренов С.* Түркмен дилчилери. – Ашгабат, 1988.
36. *Myradowa G.* Türkmen diliniň guşçulyk leksikasy. – Aşgabat, 2014.
37. *Месгудов В.* Түркмен дилинде синонимлер. – Ашгабат, 1967.
38. *Назаров А.* Түркмен дилинде полисемия. Кан. дис. автореф. – Ашгабат, 1974.
39. *Нартыев Н.* Түркмен диалектологиясының эсаслары. – Чәржев, 1994.
40. *Непесов Г.* Метафора чепер дилиң мөхүм серишдесидир. – Ашгабат, 1983.
41. *Непесов Г.* Түркмен эдеби дилиниң публисистик стили. – Ашгабат, 1993.
42. *Nepesow G.* Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2012.
43. *Сөегов М., Сарыханов М.* Иш доландырыш боюнча голланма. – Ашгабат, 1993.
44. *Тәчмырадов Т.* Түркмен эдеби дилиниң совет дөврүнде өсүши ве нормаланышы. – Ашгабат, 1984.
45. *Türkmen halk nakyllary.* – Aşgabat, 2005.
46. *Şyhyýewa O.* Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat, 2015.

SÖZLÜKLER

1. *Аразкулыев С. ве башг.* Түркмен дилиниң гысгача диалектологик сөзлүги. – Ашгабат, 1977.
2. *Aşyrow A., Geldiýew R.* Gadymy türkmen diliniň sözlügi. 2 tom. – Aşgabat, 2013.
3. *Атаныязов С.* Түркмен адам атларының дүшүндиришли сөзлүги. – Ашгабат, 1992.
4. *Atanyýazow S.* Türkmen diliniň sözköki sözlügi. – Aşgabat, 2004.
5. *Атаныязов С.* Түркмен дилиниң географик атларының дүшүндиришли сөзлүги. – Ашгабат, 1980.
6. *Атаныязов С.* Түркменистаның топонимик сөзлүги. – Ашгабат, 1970.
7. *Атаныязов С.* Ер-юрт атларының дүшүндиришли сөзлүги. – Ашгабат, 1971.
8. *Атаев Г.* Түркмен дилиниң хүнәрментчилик лексикасының сөзлүги. – Ашгабат, 1981.
9. *Бабагулыев А., Акмаммедов О.* Түркмен дилиниң ыкдысады терминлериниң гысгача сөзлүги. – Ашгабат, 1988.
10. *Басаров Б.* Гысга психологик сөзлүк. – Ашгабат, 1993.
11. *Боржаков Ш.* Түркмен дилиниң деңиз ве деря лексикасының гысгача сөзлүги. – Ашгабат, 1989.
12. *Кы́yasowa G.H.* Zergärçilik sözlügi. – Aşgabat, 2003.
13. *Мереев А., Ахаллы С.* Түркмен классыкы эдебиятының сөзлүги. – Ашгабат, 1983.
14. *Мереев А.* Магтымгулының дүшүндиришли сөзлүги. 3 том. – Күмметховуз, 1997.
15. *Mesgudow W.* Harby adalgalaryň sözlügi. – Aşgabat, 2007.
16. *Мәммедов Х.* Русча-латынча-түркменче анатомия сөзлүги. – Ашгабат, 1993.

17. *Мырадова С.* Халычылык ве эл ишлериниң сөзлүги. – Ашгабат, 1967.
18. *Пенжіев М.* Эжеранчылык ве топракчылык терминлериниң сөзлүги. – Ашгабат, 1993.
19. *Режібов Р.* Эдебият ылмына дегишли терминлериниң сөзлүги. – Ашгабат, 1966.
20. *Шаллыева Н.* Өлчег атларының сөзлүги. – Ашгабат, 1995.
21. *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I, II tom.* – Aşgabat, 2016.
22. Түркмен дилиниң сөзлүги. – Ашгабат, 1962.
23. Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. – Ашгабат, 1963.
24. Түркмен дилиниң орфоэпик сөзлүги. – Ашгабат, 1978.
25. Түркмен дилиниң орфографик сөзлүги. – Ашгабат, 1985.
26. *Türkmen diliniň orfografik sözlügi.* – Aşgabat, 2016.
27. Түркмен дилиниң фразеологик сөзлүги. – Ашгабат, 1976.
28. Түркмен совет энциклопедиясы. I – X tomlar. – Ашгабат, 1974 – 1989.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
Leksikologiýa we onuň öwrenýän meseleleri.....	10

Sözleriň döreýiş çeşmeleri taýdan toparlary

Türkmen diliniň sözlük düzümi	13
Jemgyýetdäki, durmuşdaky özgerişleriň diliň leksikasyna täsiri	13
Alynma sözler we olaryň özleşdiriliş ýollary	14
Alynma sözleriň özleşdiriliş ýollary	15
Rus dilinden geçen alynma sözler.....	19
Söz, onuň esasy häsiýetleri we manylary	22

Sözleriň semantik gatnaşyklary we mynasybetleri taýdan toparlary

Semasiologiýa. Söz we onuň leksik manysy	25
Sözüň leksik manysynyň görnüşleri. Asyl we göçme manylar	25
Sözüň leksik manylarynda bolup geçýän özgerişler.	
Sözüň manylarynyň giňelmegi we daralmagy	27
Sözüň köpmanylylygy. Sözüň göçme manylarynyň ýüze çykyş ýollary	29
Sözüň köpmanylylygy	29
Sözüň göçme manylarynyň ýüze çykyş ýollary.....	31
1. Göçme manylaryň metafora ýoly arkaly ýüze çykyş	32
Metaforanyň görnüşleri. Sada (leksik) we çeper metafora	33
2. Sözüň göçme manylarynyň metonimiýa ýoly arkaly ýüze çykyş	37
3. Sözüň göçme manylarynyň sinekdoha ýoly arkaly ýüze çykyş	40
Sinonimler, olaryň esasy häsiýetleri we görnüşleri	42
Sinonimleriň görnüşleri	42
Leksik, frazeologik we kontekstual sinonimler	45
Sinonimleriň köpmanylylyk bilen baglanyşygy	47

Sinonimleriň döreýiş çeşmeleri we ýollary.....	49
Sinonimleriň ähmiýeti we stilistik hyzmaty	54
Türkmen dilinde omonimler	57
Omonimler we köpmanylylyk (polisemiýa)	57
Omonimleriň döreýiş çeşmeleri we ýollary.....	58
Omonimleriň görnüşleri.....	65
Omonimleriň stilistik hyzmaty	68
Paronimler.....	72
Türkmen dilinde antonimler	74
1. Antonimleriň kesgitlenişi.....	74
2. Antonimleriň köpmanylylyk bilen baglanyşygy	75
3. Antonimleriň sinonimler bilen baglanyşygy	75
Antonimik gatnaşygyň söz toparlarynda ýüze çykyş aýratynlyklary	76
Antonim atlar	76
Biologik jynsy taýdan tapawutlandyryjy korrelýatiw sözler	78
Antonim sypatlar.....	79
Antonim işlikler	80
Antonim hallar	82
Kökdeş antonimler	85
I. -ly/-li, -syz/-siz goşulmaly kökdeş antonimler.....	85
II. Prefiksli kökdeş antonimler.....	86
Frazeologik antonimler	89
Kontekstual antonimler.....	91
Enantiosemiýa.....	94
Antonimleriň stilistik hyzmaty	97
Dilde wariantlaşma hadysasy.....	100
Sözün wariantlary	100
Morfologik wariantlar	102
Frazeologizmleriň wariantlary	103
Tawtologiýa (gaýtalanma)	105

Sözleriň ulanylyş gerimi taýdan toparlary

Umumyhalky we ulanylyş gerimi çäkli sözler.....	108
I. Dialekt leksikasy (şiwe sözleri).....	108
Fonetik transkripsiýa.....	112

Žargonlar we argotizmler.....	116
Warwarizmler.....	119
Wulgarizmler (gödek sözler)	120
Tabu we ewfemizm	122
Türkmen dilinde terminler	125
Termin we onuň esasy häsiýetleri	125
Terminologíanyň döreýşi we ösüşi	127
Hünärmentçilik leksikasy (professionalizmler)	131

Sözleriň ulanylyş ýygylgy taýdan toparlary

Işjeň (aktiw) we işjeň däl (passiw) leksika	136
Könelişen sözler.....	136
Täze sözler (neologizmler)	140
Frazeologizmler	143
I. Birmanyly we köpmanyly frazeologizmler	145
II. Sinonimdeş frazeologizmler.....	146
III. Antonimdeş frazeologizmler.....	146
IV. Omonimdeş frazeologizmler	147
Türkmen diliniň leksikografiýasy	150
Sözlüklerden nusgalar	153

Sözleriň stillere gatnaşygy taýdan toparlary

Türkmen diliniň stilleri	158
I. Gepleýiş diliniň stili.....	159
II. Ýazuw diliniň stilleri.....	160
1. Publisistik stil.....	162
2. Resmi-iş stili	163
3. Ylmy stil.....	167
4. Çeper stil	170
Tekstler.....	178
Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň bilim, ylym baradaky parasatly sözleri	178
Peýdalanylan edebiýatlar	192
Sözlükler	195

Bazarbaý Baýjanow

TÜRKMEN DILI
LEKSIKA

(Amaly kurs)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>G. Jorayewa</i>
Surat redactory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>M. Mullikowa,</i> <i>B. Mämmetgurbanow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>B. Weyisow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 19.04.2018. Ölçeği 60x90^{1/16}.
Edebi garniturasý. Çap listi 12,5. Şertli-reňkli ottiski 38,63.
Hasap-neşir listi 9,03. Şertli çap listi 12,5.
Sargyt № 33. Sany 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.